

genootschap

voor

142/3-4

2005

geschiedenis

ARTIKELS

-
H. Callewier, <i>"Ghelt omme meer ghelts". De Kortrijkse lombarden en hun integratie in de stad in de late middeleeuwen</i>	193-214
J. Haemers, <i>Middelburg na Pieter Bladelin. De juridische en militaire strijd tussen vorst, stad en adel om sociale erkenning en politieke macht (1472-1492)</i>	215-266
K. Priem, <i>Jacobus Willems en het muziekleven in de Sint-Donaaskathedraal in Brugge (1624-1645)</i>	267-308
L. Van Haecke, <i>Bevolking, nataliteit en mortaliteit in Brugge, 1830-1970</i>	309-351

BOEKBESPREKINGEN

-
C. Heck (e.a.), <i>La peinture de Flandre et de France du Nord aux XVe et au début du XVIe siècle</i> (L. Devliegher)	352-354
I. Demarez, <i>Meulebeke. Wel en wee tot 1850</i> (S. Blommaert)	354-355
KRONIEK	356-380
-

Ghelt omme meer ghelts De Kortrijkse lombarden en hun integratie in de stad tijdens de late middeleeuwen

Ten laatste vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw vinden we in de Nederlanden de lombarden terug¹. Deze benaming duidde niet zozeer op hun afkomst – de meesten waren immers afkomstig uit Piëmont –, als op de woekerpraktijk waarmee de Italiaanse regio Lombardije geassocieerd werd. In principe was het lenen van geld met interest verboden door de wereldlijke en vooral door de geestelijke overheid. Toch werden er aan bepaalde groepen vreemdelingen, zoals de joden en de lombarden, octrooien verleend voor het houden van een leentafel. In de Nederlanden waren de Italiaanse woekeraars zowel in de handelsmetropolen (bv. Brugge), als in kleinere centra aanwezig. In Brabant en in Vlaanderen hielden de lombarden op het einde van de middeleeuwen bijna in elke stad van 2.500 inwoners of meer een leentafel². In 1924 verscheen van de hand van E. Sabbe een erg summier artikel met betrekking tot de Kortrijkse

---

1 Gebruikte afkortingen: ARA: Algemeen Rijksarchief; OSAK: Oud Stadsarchief Kortrijk; RAK: Rijksarchief Kortrijk; SR: stadsrekening.

2 In Vlaanderen waren de lombarden ook in enkele kleinere centra als Aardenburg, Biervliet, Ninove, Waasten en Wervik al dan niet permanent aanwezig. Oudenaarde, dat net zoals Kortrijk op het einde van de middeleeuwen minstens 5.000 inwoners telde, had daarentegen geen eigen leentafel: VAN UYTVEN, R. "De lombarden in Brabant in de Middeleeuwen", in: Van den Eerenbeemt, H.F.J.M. (red.), *Bankieren in Brabant in de loop der eeuwen*, Tilburg, 1987, 25; BIGWOOD, G. *Le régime juridique et économique de commerce de l'argent dans le Belgique du Moyen Age*. (Académie Royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Collection in -8. 2ème série). Brussel, 1922, II, 44-101.

lombarden³. Het was zijn bedoeling om deze eerste gegevens aan te vullen met een tweede publicatie, die er evenwel nooit gekomen is⁴. Sindsdien viel er geen noemenswaardige vooruitgang te noteren in het onderzoek naar de aanwezigheid van deze bevolkingsgroep in de kleinere steden⁵. De twee klassieke studies van Georges Bigwood⁶ en vooral van Raymond De Roover⁷ focussen immers op de grotere steden. Vooral het werk van die laatste auteur geldt nog steeds als het standaardwerk over het middeleeuwse geldwezen. Nochtans is het laatste woord over de rol van de lombarden nog niet gezegd⁸. De Roover, voor wie de leentafels slechts één onderdeel uitmaakten van zijn doctoraatsthesis⁹, onderzocht namelijk in de eerste plaats de situatie te Brugge. Al te gemakkelijk ging hij ervan uit dat de werk- en leefomstandigheden voor de lombarden in andere steden nauwelijks verschilden¹⁰. Deze bijdrage wil zijn conclusies, met name deze betreffende de integratie van de lombard in de middeleeuwse stad, toetsen aan het Kortrijkse bronnenmateriaal.

-
- 3 SABBE, E. "De lombarden te Kortrijk in de XIIIe, XIVe, en XVe eeuw", in: *Miscellanea Etienne Sabbe*, Brussel, 1979, II, 7-10. (heruitgave van het artikel in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXVII(1924), 173-180).
  - 4 In het *Fonds Sabbe* van het RAK zou de documentatie voor dit artikel te vinden zijn. Rudimentair zoekwerk in dit ongeklasseerde, vrij omvangrijke bestand gaf geen resultaat.
  - 5 Hier moeten wel vermeld worden: SOMERS, J. *Bijdrage tot de geschiedenis van de lombarden in Brabant tijdens de Late Middeleeuwen (1406-1511)*. Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 1980; VAN UYTVEN, o.c. Het eerste werk is echter eerder algemeen van opzet en behandelt de specifieke situatie van de lombarden in de verschillende steden niet. Het laatste artikel doet dat wel, maar de auteur baseerde zich voor zijn synthese niet op nieuw archiefonderzoek.
  - 6 BIGWOOD, o.c.
  - 7 DE ROOVER, R. *Money, banking and credit in medieval Bruges: Italian merchants-bankers, lombards and money-changers: a study in the origin of banking*, (The Medieval Academy of Cambridge. Publications LI). Cambridge (Mass.), 1948.
  - 8 Voorzichtige bedenkingen werden reeds geuit in: VAN UYTVEN, o.c., 22-23, 35; SOMERS, o.c., 21-25.
  - 9 De andere twee grote onderdelen concentreerden zich op de geldwisselaars en de Italiaanse koopmannen-bankiers. Voor deze aspecten verrichtte De Roover nieuw bronnenonderzoek. Zijn bijdrage over de lombarden is daarentegen voornamelijk een synthese en nieuwe interpretatie van het werk van Bigwood en anderen.
  - 10 "From a legal standpoint conditions in Bruges were not very different from what they were in Brussels or Liege, or Valenciennes, or Nivelles, or even Cologne. They can thus be considered as fairly typical of those prevailing in the northwestern section of continental Europe": DE ROOVER, o.c., 107.

Kortrijkse lombardenfamilies

De vroegste vermelding van woekeractiviteit door lombarden in Kortrijk dateert van 1240, maar slechts op het einde van de dertiende eeuw, in 1287, zijn de woekeraars met naam bekend. Het gaat om leden van de families Layo en Roier. Hun verwanten komen nagenoeg overal in de Nederlanden voor. Ook in de veertiende eeuw bleef deze familie een belangrijke rol spelen¹¹. Vanaf het einde van deze eeuw traden er in Kortrijk echter nieuwe figuren op de voorgrond. Zij behoorden voornamelijk tot de families Sacquier, A Nya en De Ville. Tot het verdwijnen van de lombarden uit de stad, in 1492, bleven deze families in het bezit van de Kortrijkse leentafel. Jacop *Sacquier* (Sakier) was al in 1387 in de stad aanwezig¹². Over zijn verrichtingen als lombard in Kortrijk zijn we echter slecht ingelicht. Samen met zijn broer Michel bezat hij de helft van de leentafel van Nijvel. Bij het overlijden van Jacop in 1418 erfde Michel het deel van zijn broer¹³. Toch vestigde hij zich in Kortrijk, waar hij bleef tot zijn dood in 1438¹⁴. Bertram, de zoon van Jacop, overleed in 1458. Daarna is er geen spoor meer van Sacquiers in Kortrijk. Andere familieleden verbleven eveneens in Kortrijk, maar over hun activiteiten is niets bekend.

---

11 Zie lijst van lombarden in de Zuidelijke Nederlanden in: BIGWOOD, *o.c.*, II, 62.

12 DEBRABANDERE, F. *Studie van de persoonsnamen in de kasselrij Kortrijk. 1350-1400*. Handzame, 1970, 282.

13 BIGWOOD, *o.c.*, I, 293.

14 RAK, OSAK, *Registers van de wezerij, nr. 4*. f. 75 v.

Tabel 1: Kortrijkse lombarden¹⁵

Vermelding	Naam	Vermelding	Naam ¹
1287	Hubert Layo Henri, Bernard en Georges Royer, broers	1429-1456	Berthelmeeus A Nya II
1356-1365	Antonin en Heymonet Royer f. Conrad Dominich en Thomas Royer f. Guillaume	1438-1461	Bon de Ville
1367-1376	Pieter Pike	1440	Willem Poytena
1368	Obbiert de Lombaert	1447-1449	Willem Cathuul
1387-1418 (†)	Jacop Sacquier	1448-1461	Pieter de Ville
1397	Berthelmeeus A Nya I	1448-1461	Claude de Ville
1400-1403	Jehan de Vilaines Jehan Robaut Jehan Pype	1452	Marguet Vergans
1410-1447 (†)	Roeland A Nya	1452-1456	Jehan Poytena
1418-1424	Pieter de Lombaert (= A Nya ?)	1456-1477	Jacquemin Lestevenijn
1418-1458 (†)	Bertram Sacquier	1473-1480	Matheus A Nya
1421, 1451	Jan Merle		
1422-1438 (†)	Michel Sacquier		

15 RAK, OSAK, nr. 900: *Register van de lombarden*; CALLEWIER, H. *Poorterij en bevolkingsdynamiek: sociaal-economische analyse van de nieuwe poorters van Kortrijk 1413-1477*. Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 2003, II; SABBE, o.c.; BIGWOOD, o.c.; DEBRABANDERE, o.c.; ID., *Kortrijkse persoonsnamen omstreeks 1400*. Leuven, 1958. Enkel de personen waarvan vermoed wordt dat ze actief waren als lombard werden in de tabel opgenomen. Familieleden waarvoor dit niet bewezen is, ontbreken hier. In enkele gevallen is het niet duidelijk of de aanduiding 'De Lombaerd' een eigenlijke persoonsnaam dan wel een beroepsaanduiding is:

Vermelding	Naam	Vermelding	Naam
1315-1332	Rogier de Lombaerd	1371	Rogier de Lombaerd f. Amants
1370	Gillis de Lombaerd	1395	Joos den Lombaerd
1370	Amant de Lombaerd	1416	Adriaen de Lombaerd

De Sacquiers hadden banden met de voornaamste Kortrijkse lombardenfamilie uit de vijftiende eeuw, de *A Nya's* (Ania). De eerste woekeraar uit deze groep, Bertelmeeus, duikt op in 1397. De belangrijkste was echter Roeland A Nya (†1447). De laatste vertegenwoordiger, Matheeus, verliet in 1480, samen met zijn kinderen, de stad¹⁶. Enkele leden slaagden erin belangen te verwerven in de leentafels van Aalst, Brugge en Wervik¹⁷. De familie *De Ville* (De Vila) werkte zich in de tweede helft van de vijftiende eeuw, na het verzwakken van de Asinari's, op tot de belangrijkste lombardendynastie in de Nederlanden¹⁸. Bon de Ville wordt in Kortrijk al vermeld in 1438. Pieter de Ville, de meest aanzienlijke telg, vestigde zich samen met zijn broer Claude omstreeks 1448 in de Leiestad¹⁹. Na enkele jaren verhuisde hij naar Gent²⁰. Zijn broer volgde hem. Pieter bleef samen met Bon tafelhouders van Kortrijk.

De Kortrijkse families kwamen, net zoals in de overige steden, voornamelijk uit de steden Asti (Layo, Roier²¹) en Chieri (Merle²², De Ville²³) in Piëmont. De roots van de familie A Nya lagen daarentegen in Garlasco, eveneens in Piëmont²⁴. De herkomst van de Sacquiers is niet bekend, maar gezien hun nauwe band met de A Nya's is het niet denkbeeldig dat zij uit dezelfde regio stammen. Bij wijze van uitzondering werd het octrooi om tafel te houden in het begin van de vijftiende eeuw aan enkele 'autochtonen' toegekend: Jehan Pype en Jehan Robaut²⁵.

-
- 16 Matheeus A Nya betaalde in 1480 lb. par. issuwe. Issuwe was de belasting die poorters op een tiende van hun bezit betaalden als ze de stad verlieten: CALLEWIER, *o.c.*, II, 15.
- 17 Roeland A Nya hield in 1415 samen met Martin Montsor de leentafel van Wervik. Bij de dood van Antonius de Maurion in 1433 kocht hij de tafel van Brugge af voor 60 lb. gr. In datzelfde jaar werd hij vermeld als lombard van Aalst. Matheeus A Nya was in 1473 lombard in Wervik: BIGWOOD, *o.c.*, I, 294, II, 45, 100.
- 18 BIGWOOD, *o.c.*, I, 251-253.
- 19 In 1448 werden beiden ingeschreven in het poortersregister: CALLEWIER, *o.c.*, I, 78.
- 20 FRIS, V. "Contribution à la biographie gantoise", in : *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Onbeidkunde te Gent*, XV(1907), 77-80.
- 21 BIGWOOD, *o.c.*, I, 241, 244.
- 22 MARECHAL, J. *Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge*. Brugge, 1955, 99.
- 23 BIGWOOD, *o.c.*, I, 251.
- 24 SABBE, *o.c.*, 9.
- 25 BIGWOOD, *o.c.*, II, 61.

Onder de woekeraars vinden we een duidelijke hiërarchie terug. De *tafelhouder* was de eigenlijke eigenaar van de leentafel. Vaak resideerde hij niet ter plaatse. Een lombard kon immers meerdere tafels op verschillende plaatsen houden. Dat was ook het geval voor Pieter de Ville, die weliswaar tafelhouder was van Kortrijk, maar er zeker na 1461 niet meer resideerde. De drie belangrijkste Kortrijkse lombardenfamilies lijken elkaar opgevolgd te hebben als tafelhouder. Vermoedelijk was Jacop Sacquier tafelhouder vanaf het einde van de veertiende eeuw. Hij werd opgevolgd door zijn broer Michel. Roeland A Nya, aanwezig vanaf 1410, was mogelijk samen met Michel Sacquier tafelhouder. Na het overlijden van die laatste, in 1438 deed de familie De Ville haar intrede. In dat jaar verzaakte Bon de Ville aan zijn rechten op de tafel in Vorst en dook hij op in Kortrijk²⁶. In 1448, een jaar na het overlijden van Roeland A Nya werd Pieter de Ville, neef van Bon, poorter van Kortrijk. Vanaf dan was hij samen met zijn broer tafelhouder. De familie De Ville zou de leentafel niet meer uit handen geven tot het vertrek van de lombarden uit Kortrijk (1492).

Naast de eigenaars van de leentafels waren er de *factors*. Deze 'bedienden' fungeerden als lokale partners van de tafelhouder-ondernemer. Omdat ze de zaken ter plaatse moesten waarnemen, was hun aanwezigheid in de stad noodzakelijk. Berthelmeeus A Nya en Willem Poyntena (ca. 1440) traden vermoedelijk op als factors van tafelhouder Roeland A Nya²⁷. De factors van de familie De Ville waren onder meer Willem Cathuul (1447-1449), Jan Merle (1451), Marguets Vergan (1452), Jehan Poyntena (1452-1455), Berthelmeeus A Nya (1455-1456), Jacquemin Lestevenijn (1456-1461) en Jehan de la Gouree (1460-1461)²⁸. De verhouding tussen factor en tafelhouder stelde af en toe problemen. De factors, die in loondienst waren, beschikten in tegenstelling tot hun bazen niet altijd over een groot

---

26 In 1438 kocht Bon de Ville van Roeland A Nya een huis in de O.-L.-Vrouwestraat: SABBE, *o.c.*, 9-10.

27 PAUWELYN, C. *De gegoede burgerij van Kortrijk in de 15^e eeuw (1433-1496)*. Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 1964, 138.

28 RAK, OSAK, nr. 900: *Register van de lombarden*. Dit register is in erg erbarmelijke staat: schimmel heeft de eerste tientallen folio's sterk aangetast waardoor deze onleesbaar zijn geworden. Het is bijna onmogelijk het stuk te raadplegen zonder verdere schade toe te brengen.

Marinus van Reymerswaele, *De bankier en zijn vrouw*, 1539 (detail) (Valenciennes, Musée des Beaux-Arts), uit: A. Vandewalle, *Hanze@Medici: Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, Brugge, 2002, p. 35.

vermogen. De verleiding was dan ook groot om voor eigen rekening een deel van de woekerinkomsten achter te houden. Dat was het geval met Willem Cathuul, die in 1447 als poorter werd ingeschreven onder de titel 'factor van de tafelhouder'²⁹. Omdat hij voor eigen rekening woekerde werd hij gevangen gezet. Cathuul verzocht graaf Filips De Goede in een rekwes om bescherming omdat hij niet meer in de Nederlanden durfde te verblijven en zeker niet in Kortrijk. In 1449 werd aan zijn wens tegemoetgekomen³⁰ en verliet hij Kortrijk voor goed³¹.

Woekeractiviteiten

De Kortrijkse lombarden schijnen zich voornamelijk op de woekerpraktijk te hebben toegelegd. In elk geval was er geen geldwissel in de periode tussen 1398 en 1465³². De leentafel was evenmin doorlopend aanwezig, zo blijkt uit de stadsrekeningen. Om hun beroep te mogen uitoefenen hadden de lombarden immers niet alleen toestemming van de graaf, maar ook die van de stadsmagistraat nodig. Vanaf 1415 treffen we daarom in de rekeningen de post aan: "... om dies wille dat de lombarden te Curtricke wonen ende lenen ...". In 1422 gebeurde er geen betaling, waarna er ononderbroken 'tafel werd gehouden' tot 1488-1489, toen de lombarden twee jaar lang niet in de stad verbleven en hun huis leeg stond³³. In 1490 keerden ze terug, om in 1492 definitief te vertrekken³⁴, het jaar waarin de laatste tafelhouders uit Brugge verdwenen³⁵.

Precieze gegevens over de verrichtingen zijn voor de Nederlanden uiterst zeldzaam. Enkel voor Nijvel en Antwerpen werden sporen

29 CALLEWIER, *o.c.*, I, 77.

30 BIGWOOD *o.c.*, I, 349.

31 RAK, OSAK, nr. 1715: SR 1449, f° 9 v.

32 SABBE, *o.c.*, 8-9.

33 "... ende mids dat zij hem bij den inneneme van deser stede van hier gheabsenteerd hebben ent tzelve huus niet bezeten noch huerlieder coopmanscepe ...": RAK, OSAK, nr. 1732: SR 1488, f° 7 r.

34 De post in de stadsrekeningen blijft wel behouden tot 1527. Blijkbaar werd er tot dan rekening gehouden met een mogelijke terugkeer van de lombarden.

35 MARECHAL, *o.c.*, 21. Het gelijktijdig verdwijnen van de lombarden laat vermoeden dat het 'verval van Brugge' niet de doorslaggevende reden was voor het vertrek uit Brugge.

teruggevonden in de vorm van chirografen³⁶, omdat de meest belangrijke leningen er voor de schepenen van de stad werden geregistreerd. Aangezien de lombarden zich niet de moeite getroosten om voor kleine bedragen een akte te laten opstellen, zijn deze gegevens wellicht niet representatief. Op het Kortrijkse Rijksarchief wordt echter een 'lombardenregister' bewaard³⁷. Het document diende vermoedelijk door de lombarden aan de schepenen overhandigd te worden ter controle van hun activiteiten. Het aantal leningen per jaar dat hierin geregistreerd werd, ligt beduidend hoger dan in het grotere Antwerpen en Nijvel. Het Kortrijkse register geeft dus een vrij volledig beeld van de woekeractiviteiten. In de periode 1450-1460³⁸ gebeurden er namelijk gemiddeld per jaar 150 verrichtingen. In het topjaar 1460 ging het zelfs over 250 leningen, terwijl in Nijvel en Antwerpen op het einde van de veertiende eeuw respectievelijk ongeveer slechts 40 en 25 verrichtingen werden geregistreerd.

Gemiddeld leende men bedragen van 4 lb. 4 s. 8 d. gr., wat ongeveer overeenkomt met 203 daglonen van een ongeschoolde arbeider in die tijd³⁹. Het minimumbedrag was 12 s. gr., of 29 daglonen, de grootste lening beliep 36 lb. groten, ofwel 1.728 daglonen. Uiteraard werden dergelijke grote leningen enkel aangegaan door erg vermogende personen⁴⁰. Ze moesten er immers in slagen de zware intrest in te lossen van 2 d. per pond per week of $43\frac{1}{3}$ % per jaar⁴¹.

De plaats van de woekeractiviteit was het Lombaardensteen. Omdat het een stenen huis betrof was het risico op brand kleiner. Brand zou immers een catastrofe betekenen voor de lombarden, die in hun 'steen' de panden van hun klanten bewaarden. In Kortrijk kun-

---

36 VAN UYTVEN, *o.c.*, 32-33.

37 RAK, OSAK, nr. 900.

38 Wegens de slechte toestand van het register kan het aantal verrichtingen voor het jaar 1449 niet worden nagegaan. De registraties voor het jaar 1461 zijn onvolledig.

39 PAUWELYN, C. "De gegoede burgerij van Kortrijk in de 15^e eeuw (1433-1496)" in: *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14^e en 15^e eeuw*, (Standen en Landen LIV). Heule, 1971, 175.

40 Rugger Van den Hecke, die de zwaarste lening van 36 lb. groten aanging, betaalde in de vermogensbelasting van 1477 4 lb. 16 s. par. Slechts 24 getaxeerden betaalden meer: PAUWELYN, *o.c.*, bijlagen, 16.

41 Dit was de rentenvoet die meestal gehanteerd werd: VAN UYTVEN, R. en VAN HOUTTE, J.A. "Financiën" in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1980, IV, 114. In het register van de Kortrijkse lombarden wordt deze rentenvoet niet expliciet vermeld.

nen drie kantoren geïdentificeerd worden. Tussen 1362 en 1420 wordt er in diverse archivalia verwezen naar een lombaardensteen tussen de markt en de Sint-Maartenskerk, in de huidige Sint-Maartenskerkstraat. Een tweede, vermeld tussen 1380 en 1399, stond in de Leiestraat. Een derde en laatste huis, geheten de 'oude lombarde', werd in 1588 gesitueerd aan het kerkhof van de O.-L.-Vrouwestraat⁴². Het synchrone bestaan van drie verschillende 'lombaardenstenen' lijkt onwaarschijnlijk. Eerst en vooral moeten alle lombaardenpanden in de stad hebben toebehoord aan één en hetzelfde bedrijf. In kleinere steden als Kortrijk werd er immers door de graaf en de stad slechts een octrooi verleend voor één leentafel⁴³. Bovendien is er mogelijk enige verwarring tussen de eigenlijke bank van lening en de woonhuizen die de lombarden betrokken.

De klanten van de woekeraars kwamen bijna uitsluitend uit de kaselrij Kortrijk (tabel 2). De Kortrijkzananen vormden de grootste groep. Een opvallend groot aandeel kwam toe aan de inwoners van Tielt en omgeving. In twee grotere agglomeraties werden géén klanten gerecrueteerd: Wervik en Deinze. De verklaring ligt in het geval van die eerste stad voor de hand: Wervik had namelijk zijn eigen leentafel. Waarschijnlijk gingen de inwoners van het naburige Menen daar eerder geld lenen dan bij hun verdere Kortrijkse bureu. De quasi afwezigheid van klanten uit de regio van Deinze bevestigt dat de invloed van Gent zich er sterk liet gelden⁴⁴. Van de enkelingen uit Gent en Rijsel kan verondersteld worden dat ze tijdelijk in Kortrijk verbleven.

---

42 DESPRIET, P. *2000 jaar Kortrijk. Topografische atlas, van ambachtelijke Romeinse nederzetting tot moderne stad*. Kortrijk, 1990, 262; DEBRABANDERE, F. "Kortrijkse plaatsnamen tot in de 15^e eeuw", in: *De Leiegouw*, LXI (1999), 167.

43 SOMERS, o.c., 7.

44 Een gelijkaardige vaststelling werd voor de zestiende eeuw gemaakt voor het aantal buitenpoorters in de Roede van Deinze, in vergelijking met de Roede van Tielt: MADDENS, N. "Twee belangrijke instellingen: de buitenpoorterie en de weeskamer" in: *Klapper op de "Parckemynen Index" van de Kortrijkse weeskamer*. Oostende, 1973, I, XI.

Tabel 2: *Herkomst van de klanten van de lombarden (1455-1459)*⁴⁵

Plaats	Aantal	%	Plaats	Aantal	%
Kortrijk	105	12.1	Desselgem	30	3.5
Pittem	64	7.4	Dentergem	27	3.1
Tielt	45	5.2	Zwevegem	24	2.8
Wingene	36	4.2	Oostrozebeke	23	2.7
Deerlijk	35	4.0	Sint-Baafs-Vijve	22	2.5
Geluwe	35	4.0	Moeskroen	20	2.3
Meulebeke	33	3.8	Moorsele	20	2.3
Gullegem	31	3.6	Onbekend	22	2.5
Bellegem	31	3.6	Rest ⁴⁶	264	30.4

De leentafels werden in de middeleeuwen beschouwd als een noodzakelijk kwaad om te voldoen aan de dringende nood aan kapitaal van zowel kleine als grote luiden. Dat de klanten van de lombarden, zoals De Roover beweert, voornamelijk uit minder voorname burgers bestonden, wordt door het Kortrijkse bronnenmateriaal niet bevestigd⁴⁷. Achtenveertig Kortrijkse klanten vinden we terug op de belastingsrol van 1440. Als we leners opdelen in vermogensklassen naar analogie met de indeling van Cecile Pauwelyn, dan blijken de 'gegoede burgers' relatief gezien oververtegenwoordigd (tabel 3)⁴⁸. Weliswaar is de representativiteit van deze steekproef beperkt. Dit heeft onder meer te maken met het tijdsverschil tussen de belasting en de leenverrichtingen. Bovendien werden 105 leningen door Kortrijkzananen in de periode 1455-1459 slechts door 79 personen

45 RAK, OSAK, nr. 900. Gezien de slechte staat van een gedeelte van het register werd er slechts een periode van vijf jaar onderzocht.

46 Aarzele, Bavikhove, Beveren, Bissegem, Dadizele, Dottenijs, Egem, Geluwe, Gent, Grammene, Harelbeke, Heestert, Hersele, Hulste, Ingelmunster, Izegem, Kanegem, Kooigem, Kortrijk-Buiten, Lauwe, Lede, Ledegem, Lendelede, Loenje, Markegem, Machelen, Menen, Moen, Oeselgem, Olsene, Otegem, Rekkem, Rijsel, Rollegem, Ruiselede, Rumbekke, Sint-Denijs, Sint-Eloois-Vijve, Vichte, Wakken, Waregem, Wevelgem, Wielsbeke, Wortegem, Zulte, Zwevezele.

47 De Roover baseerde zich, bij gebrek aan bronnenmateriaal uit Brugge, op de gegevens van het Italiaanse Pistoia. Hij maakt echter geen bezwaar tegen een verregaande veralgemening: "although Pistoia is rather far from Bruges, there is no reason to believe that the lombards operated in Italy itself on different principles than in Flanders.": DE ROOVER, *o.c.*, 120-121.

48 PAUWELYN, *o.c.*, 175.

aangegaan. Voor een aantal onder hen was het lenen bij de lombarden geen eenmalig feit, maar een voortdurend terugkerende noodzaak. Zo klopte Semsin de Temmerman op vier jaar tijd zeven keer bij de woekeraars aan en leende hij voor een totaal bedrag van enkele tientallen ponden groten. Daartegenover staat dat het aantal inwoners dat een lening aanging, degenen voor wie dit éénmalig was meegerekend, relatief klein was. Op een bevolking van meer dan 5.000 zielen vormden de 79 Kortrijkzananen, die in de onderzochte periode hun toevlucht namen tot de lombarden, dus een duidelijke minderheid.

Tabel 3: Klanten (1455-1459) opgedeeld per vermogensklasse op basis van de belasting van 1440

Klasse	Poorters	Poorters (%)	Klanten	Klanten (%)
1	166	9.6	18	37.5
2	194	10.9	6	12.5
3	478	27.1	9	18.8
4	832	47.1	10	20.8
5	94	5.3	5	10.4
	1764	100	48	100

Sociale positie: tolerantie of integratie?

Negentiende-eeuwse auteurs hebben de idee gevoed van de geldwoekeraar als buitenstaander in de middeleeuwse maatschappij. Raymond De Roover nuanceert dit door te stellen dat de lombarden 'tolerantie' genoten. Toch, zo stelt hij, waren ze door hun activiteiten met een sociaal odium omgeven, waardoor hun landgenoten zich net zoals de autochtonen zoveel mogelijk van hen afzijdig hielden. In een diepgelovige maatschappij van de middeleeuwen had de kerkban, waarin de lombarden waren geslagen, immers sociale afzondering tot gevolg. Ze opereerden dan ook niet toevallig in de marge van de stad⁴⁹. In Kortrijk gaat alvast dit eerste bewijs voor de ondergeschikte sociale rang van de lombarden niet op. De hierboven vermelde locaties van het lombardeensteen bevonden zich in de meest voorname

⁴⁹ DE ROOVER, *o.c.*, 113.

straten van de stad. Allemaal waren ze op een boogscheut van de markt gesitueerd. Het is moeilijk voor te stellen dat de klanten anoniem wensten te blijven, zoals De Roover met enige zin voor romantiek beschrijft⁵⁰. Het moet immers niet eenvoudig geweest zijn om op deze centraal gelegen plaatsen ongezien te komen. Bovendien was de stedelijke overheid dankzij het 'lombardenregister' op de hoogte van het reilen en zeilen van het woekerbedrijf.

Een meer belangrijke maatstaf voor de sociale positie van de lombarden vinden we in de verhouding met de stadsmagistraat, die zich vrij welwillend opstelde tegenover de woekeraars. Dit was niet in haar nadeel, want in enkele gevallen hebben lombarden de stad uit de financiële nood geholpen. Zo ging de stad bij Michel Sacquier in 1435 een lening aan om haar lijfrenten te kunnen betalen⁵¹. Genereuzer was de schenking van Pieter de Ville, die tussen 1465 en 1479 de bouw van een nieuwe brug over de Leie financierde⁵². Het lijkt weinig twijfel dat deze 'liefdadigheid' berekend was. De toelating voor het woekeren ging namelijk niet enkel af van de graaf, maar ook van de stad. Met beide overheden werd een overeenkomst gesloten voor meerdere jaren. De tafelhouder betaalde de stad een jaarlijks bedrag om zijn beroep te mogen uitoefenen. De contracten liepen over een termijn van 15 jaar. In Kortrijk beliep de cijns gedurende de vijftiende eeuw steeds 72 lb. par.⁵³, een bescheiden som in vergelijking met Brugge, waar het tarief van 288 lb. par. in 1396 tot 400 lb. par. in 1479 steeg. In ruil genoten de lombarden enkele privileges. Dit hield niet alleen de toelating in om zich in de stad te vestigen, maar ook een zekere vorm van bescherming voor hun bedrijf. Toch betekende het monopolie voor het woekeren geen 'carte blanche' voor de lombarden. Zo werd Jacop Sacquier in 1398 nog veroordeeld wegens woekerpraktijken. De graaf rehabiliteerde hem wegens procedurefouten: tijdens de 'doorgaande waarheid' was nagelaten om de beschul-

---

50 "After dark, the quartier Saint-Gilles must have been deserted, and through the empty streets customers could find their way to the pawnshop, without being seen or recognized": DE ROOVER, *o.c.*, 113.

51 PAUWELYN, *De gegoede burgerij*, 136.

52 MUSSELY, *Inventaire des archives de la ville de Courtrai*. Kortrijk, 1854, I, 234. Pieter de Ville betaalde de stad van 1465 tot 1479 jaarlijks 24 lb. par.: ARA, *Rekenkamer*, nr. 33211-33225: SR 1465-1479, f° 5 r.

53 In 1433 werd een extra bijdrage van 9 lb. par. betaald: RAK, OSAK, nr. 1713: SR 1433, f° 6 r.

digde aan het woord te laten⁵⁴. Het octrooi om tafel te mogen houden betekende verder dat de lombarden burgerrechten konden verwerven⁵⁵. Het poorterschap behoorde dus tot de mogelijkheden, maar de rechten en plichten van dit juridisch statuut botsten evenwel met enkele andere voorrechten van de lombarden. Zo waren de Brugse lombarden vrijgesteld van dienstplicht en deelname aan verplichte leningen (pointingen) en buitengewone belastingen (zettingen)⁵⁶. Deze verplichtingen behoorden echter net tot de minder aangename aspecten van het poorterschap. In de praktijk stelde dit weinig problemen in Kortrijk. De rekening van de veldtocht naar Kales in 1436 vermeldt onder de 200 deelnemers geen lombarden⁵⁷. Dit hoeft op zich niet te bewijzen dat lombarden op dit gebied positief gediscrimineerd werden. De miliciens waren immers afgevaardigden van de ambachten en schuttersgilden. De lombarden hadden in principe weinig uitstaans met deze structuren en konden dan ook gemakkelijk aan een deelname aan de veldtocht ontsnappen. Wat de pointingen en zettingen betreft, stellen we vast dat sommige lombarden hun bijdrage leverden⁵⁸, terwijl anderen daarvoor vrijstelling hadden verkregen. Zij die belasting betaalden waren volwaardige poorters van de stad en onttrokken zich niet aan hun plicht. Het poorterschap primeerde in de praktijk dus op de privileges van de lombarden.

Hieruit mag blijken dat niet alle lombarden poorter werden. Zo duidde men Pieter Pike in 1367 als ongepoorterd aan⁵⁹. In de vijftiende eeuw waren de tafelhouders en hun factors daarentegen bijna uitsluitend poorters. De meesten vinden we terug in het register van de poortერი⁶⁰. Omdat dit register pas begint in 1413 komen lombarden die voordien al aanwezig waren, zoals leden van de familie A Nya

54 MUSSELY, *o.c.*, I, 138.

55 In Brugge werd in de vijftiende eeuw het burgerschap aan alle lombarden en hun familieleden bij gemeentelijk privilege toegekend, zelfs indien ze er niet verbleven: MARECHAL, *o.c.*, 19.

56 DE ROOVER, *o.c.*, 106-107.

57 ARA, *Rekenkamer*, nr. 33527.

58 Pointing 1436: Roeland A Nya; Zetting 1440: Roeland A Nya, Berthelmecus A Nya, Bertram Sacquier; Zetting 1477: Jakemijn Lestevenijn: ARA, *Rekenkamer*, nr. 33257, RAK, OSAK, zonder nr.: belastingrol 1440; RAK, OSAK, nr. 1729: SR 1477.

59 SABBE, *o.c.*, 8.

60 Jan Merle in 1421, Willem Cathuul in 1447, Claude en Pieter de Ville in 1448, Jehan Poyntena in 1452, Jakemijn Lestevenijn in 1459: CALLEWIER, *o.c.*, II, 21-97.

en Sacquier, er niet in voor. Het is echter ondenkbaar dat Roeland A Nya, Jacop, Michel en Bertram Sacquier, die allen schepen of ontvangers zijn geweest, geen poorter waren. Het poorterschap was immers een *conditio sine qua non* voor deelname aan het politieke leven. Waren burgerrechten voor lombarden volgens De Roover echter niet vanzelfsprekend, dan was er al helemaal geen sprake van politieke rechten voor de vreemdelingen⁶¹. Onder politieke rechten verstaan we de toegang tot openbare ambten en mandaten. Deze functies werden in Kortrijk ook door lombarden bekleed. De meest toegankelijke functie was deze van stadsontvanger. Zo was Jacop Sacquier in 1397 en 1399 verantwoordelijk voor de stadsfinanciën⁶², zijn zoon Bertram in 1436 en Roeland A Nya in 1433 en 1434⁶³. Het hoeft geen verbaazing te wekken dat net dit ambt open stond voor lombarden. Hun meestal riant vermogen stelde hen in staat om sommige deficieten uit eigen zak bij te leggen. Toch werd het werk van de ontvanger niet slecht beloond: met een jaarlijkse wedde van 120 lb. par. was het immers het best bezoldigde ambt. Jacop Sacquier was in 1395 en 1400 eveneens verantwoordelijk voor de kas van de kasselrij. In die hoedanigheid was hij belast met de bekostiging van de bouw van het kasteel van Kortrijk. Een aanklacht wegens fraude maakte dat hij uit zijn ambt werd ontzet⁶⁴.

Schepenambten waren, meer nog dan het tresorierschap, een teken van macht en maatschappelijk aanzien. In Brugge was het de lombarden verboden een schepenmandaat op te nemen en aange trouwde familieleden hadden het zelfs moeilijk om een functie in de raad te bekomen⁶⁵. Hoewel vermogen eerder dan afkomst een rol speelde in de toewijzing van het Kortrijkse schepenmandaat⁶⁶, konden lombarden hun rijkdom op dit vlak hier evenmin verzilveren. Enkel

---

61 "It seems that the lombards were given civil rights but no political rights": DE ROOVER, *o.c.*, 103.

62 DUPONT, S. *Het Kortrijks stadsbestuur tijdens de 13e-14e eeuw: onderzoek naar het democratiseringsproces in een middelgrote stad door middel van de prosopografie*. Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 1998, bijlage nr. 156.

63 PAUWELYN, *o.c.*, 207.

64 MUSSELY, *o.c.*, I, 135, 144-145.

65 MARECHAL, *o.c.*, 24.

66 Zo was de toetreding van vermogende nieuwe poorters tot de schepenambten opvallend hoog: CALLEWIER, *o.c.*, I, 86-89.

Michel Sacquier, de broer van eerder genoemde Jacop, werd schepen in 1425⁶⁷. Roeland A Nya, één van de rijkste mannen van de stad, bracht het tijdens zijn lange Kortrijkse verblijf nooit tot schepen. Was er dan toch een impliciete beperking op de politieke rechten van de lombarden? Het geval Roeland A Nya ondersteunt die hypothese. Daarentegen lijkt het onwaarschijnlijk dat de stad haar financiële lot in handen zou leggen van 'vreemdelingen' die met een 'sociale smet' gebrandmerkt waren. De enkele voorbeelden van lombarden die schepen of ontvanger werden, doen dus twijfel ontstaan over de gegrondheid van de stelling van De Roover in dit verband.

De inburgering van de lombarden hangt uiteraard in hoge mate af van de duur van hun verblijf. Sommigen onder hen wilden op korte tijd fortuin maken om te gaan rentenieren in hun thuisland. Zo keerde Claude de Ville, na een tussenstop in Gent, terug naar Piëmont, waar hij zich wijdde aan de olijventeelt⁶⁸. Anderen bleven decennia lang ter plaatse, trouwden met lokale vooraanstaanden, kregen kinderen en lieten zich begraven in de plaatselijke kerk. Zo vond Roeland A Nya, na een verblijf van minstens 37 jaar, in 1447 op het Sint-Maartenskerkhof zijn laatste rustplaats. Enkele jaren daarvoor, in 1442, was een kind van dezelfde Roeland in dezelfde parochie begraven⁶⁹. A Nya's dochter trouwde in 1464 met Lodewijk van Macherliere. Deze lakenhandelaar was weliswaar een nieuwkomer in de stad, maar had in tegenstelling tot zijn schoonfamilie geen aanwijsbare belangen in de geldhandel. In 1471 zou hij schepen worden⁷⁰. De kleindochters van A Nya zetten de lijn verder en trouwden met leden van de families Van den Neste en Servier. Andere kleinkinderen van Roeland A Nya kozen voor het religieuze leven en werden

---

67 BAUWENS, J. *Bijdrage tot de geschiedenis van de stadsinstellingen van Kortrijk tot 1494*. Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 1962, 98. Jehan van der Gote, alias Robaut, was proost in 1425 en schepen in 1409, 1415, 1418, 1424, 1427 en 1436: BAUWENS, *o.c.*, 142. Mogelijk is dit de tafelhoudster die Bigwood vermeldt voor de periode 1400-1403. We laten Rogier De lombard hier buiten beschouwing. Deze werd schepen in 1315, 1316 en 1332. Het is evenwel niet zeker of hij, zoals zijn naam laat vermoeden, woekraar was: DUPONT, *o.c.*, bijlage nr. 110.

68 FRIS, *o.c.*, 79.

69 RAK, *Archief van de Sint-Maartenskerk*, nr. 59: kerkrekeningen 1439-1450, f° 26 r., 76 r.

70 BAUWENS, *o.c.*, 121.

begijn of monnik in Kortrijk of omgeving⁷¹. Dit bevestigt het beeld van de beroepswoekeraar die, hoewel geëxcommuniceerd, betrekkingen onderhield met de Kerk. Bij gebrek aan gegevens over de Kortrijkse broederschappen kan niet worden nagegaan of lombarden, zoals in Brugge en Gent, lid werden van plaatselijke religieuze verenigingen⁷².

De wezerijregisters van de stad bevatten wezerij-akten van enkele lombarden. De wezerij was een stedelijke instelling die zich ontfermde over het financiële lot van minderjarige kinderen van overleden poorters. Bij een dergelijk sterfgeval traden van moeders- en vaderszijde telkens één of meerdere voogden op. Deze waren in principe de dichtste familieleden die het poorterschap bezaten. De oudste wezerijakte voor de kinderen van een lombard, met name die van Jacop Sacquier († 1418), vermeldt enkel voogden langs moederszijde, "mids datter gheen poerters en waren van svaders zijde". Deze lombard had dus geen rechtstreekse familieleden in de stad wonen die het poorterschap bezaten. Zijn vrouw blijktbaar wel, waaruit we afleiden dat zij van Kortrijkse afkomst was. Bij het overlijden van andere lombarden, voornamelijk van de familie A Nya, werd er een volledig beroep gedaan op deze vorm van stedelijke solidariteit. Toen Roeland A Nya in 1447 stierf, traden er langs vaderszijde weliswaar twee voogden op die uit dezelfde lombardenfamilie afkomstig waren. Langs moederszijde was dit echter niet het geval, waaruit kan afgeleid worden dat deze lombard zijn echtgenote in Kortrijk had gevonden. In latere wezerijakten treffen we eveneens voogden die niet behoorden tot de 'Italiaanse connectie', zoals leden van de families Van der Gote, De Resse, Gontier en Baert. Dit wijst erop dat deze lombarden niet volledig geïsoleerd waren in het stedelijke netwerk.

De discussie over het al dan niet volwaardige burgerrecht van de lombarden werd als argument aangehaald in de discussie over de ambachtelijke activiteiten van de lombarden. De Roover stelt dat lombarden geen volwaardige burgers waren en bijgevolg ipso facto uitge-

---

71 PAUWELYN, *o.c.*, 141.

72 MARECHAL, *o.c.*, 24. In Gent financierde Pieter de Ville een gedeelte van de verbouwingen aan de Sint-Janskerk, op voorwaarde dat hij één van de kapellen als begraafplaats zou dienen voor hem, zijn broer en zijn nakomelingen: FRIS, *o.c.*, 78.

sloten waren van de gilde-gecontroleerde nijverheden⁷³. Het burgerrecht was immers vereist voor het toetreden tot de ambachten. Hiermee ging hij lijnrecht in tegen de conclusie van Etienne Sabbe, die stelde dat sommige lombarden, naast hun activiteiten in de geldhandel, een belangrijk aandeel hadden in de textielindustrie⁷⁴. Sabbe baseerde zich hiervoor op het geval van Roeland A Nya. Als blauwverver werd hij in 1429 in het register van de draperie ingeschreven. Naast een twaalfstal huizen in de stad bezat hij een ververij langs de Leie. In 1433 liet hij een zuiginstallatie plaatsen om het vuile water ervan naar de Leie te voeren. Voor De Roover is het geval A Nya de 'uitzondering die de regel bevestigt'. Hij wijst verder ook op het kleinschalige karakter van Kortrijk en de minder strakke gilde-organisatie. Roeland A Nya is echter niet het enige voorbeeld van een lombard die actief was buiten de geldhandel. Zijn vermoedelijke vader, Pieter A Nya, werd al in 1422 lid van de draperie. Zijn kinderen Maria en Willem werden in 1422 en 1448 ingeschreven, evenals zijn neef Berthelmeeus en diens zoon in 1429 en 1449⁷⁵. Niet enkel de A Nya's combineerden het woekeren met nijverheid of handel in de textielsector. Bertram Sacquier werd in 1436 lid van de draperie en Jakemijn Lestevenijn, factor van Pieter de Ville, was met zekerheid actief in de lakenhandel, aangezien hij in 1475 hieromtrent beboet werd⁷⁶. Het lijkt er dus op dat de lombard die buiten de geldhandel actief was allerm minst een uitzondering was in Kortrijk. Het is verre van zeker dat het minder gesloten gilde-karakter, volgens De Roover typisch voor een kleinere stad, hier voor iets tussen zit. In Brugge, Gent of Ieper probeerde het lakenambacht het toetreden van vreemdelingen misschien eerder tegen te gaan, maar het bestaan van stevige corporatieve structuren blijkt zich niet tot die grotere steden te beperken⁷⁷. Bovendien sluit niets uit dat de Kortrijkse situatie ook van toepassing was in de tientallen andere kleine steden van de Nederlanden waar lombarden verbleven.

---

73 DE ROOVER, *o.c.*, 136-137.

74 SABBE, *o.c.*, 9-10.

75 SABBE, *o.c.*, 11; RAK, OSAK, nr. 1016/2: *register van de draperie*, f° 100 r., 114 v., 144 v., 146 r.

76 PAUWELYN, *o.c.*, 139.

77 PREVENIER, W. en BOONE, M. "De steden van de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen: stedelijke identiteit en corporatieve solidariteiten", in: *Tijdschrift van het gemeentekrediet*, CLXXXIII (1993), 33-40.

Volgens De Roover hadden de lombarden nauwelijks investeringsmogelijkheden buiten hun pandjesbedrijf⁷⁸. De winsten van de Kortrijkse lombarden werden echter niet opgepot maar geïnvesteerd in onroerende goederen of andere beleggingen. Roeland A Nya bezat bijvoorbeeld niet minder dan twaalf huizen⁷⁹. De Broelmolen, gebouwd in 1402-1403 en eigendom van de stad, werd gehuurd door Jacop Sacquier. In 1440 werd diens zoon Bertram er mede-eigenaar van⁸⁰. Verder verpachtte de stad Kortrijk de inning van haar accijnzen. De verbruikersbelasting op bier, veruit de belangrijkste accijns, was erg duur en kon enkel door zeer vermogende lieden gepacht worden. In 1395 was Jacop Sacquier pachter, die in hetzelfde jaar en in 1396 ook de 'coornemate' en de 'oude halle' pachtte⁸¹. Roeland A Nya verwierf in 1432 de rechten op de bieraccijns. Een andere vorm van belegging was de lijfrente, waarbij een rentenier in ruil voor een eenmalige betaling aan de stad een levenslange jaarlijkse uitkering genoot. Roeland A Nya was in 1439 tweemaal de koper van een dergelijke rente⁸². In 1435 zorgde het jaarlijkse bedrag dat de stad moest uitkeren aan lijfrenten voor grote moeilijkheden. De lombard Michel Sacquier hielp de stad uit de problemen door haar te lenen. Een jaar later werd de lening afgelost omdat Sacquier twee lijfrenten kocht ter waarde van het hem verschuldigde bedrag. De ene rente kwam hemzelf en zijn zoon Jacop ten goede, de andere zijn vrouw en dochter⁸³.

Uit voorgaande mag blijken dat de Kortrijkse lombarden niet onvermogen waren. Wie zoals Michel Sacquier een hoog bedrag van 220 lb. gr. aan de stad kon lenen, kan als erg kapitaalkrchtig beschouwd worden. Van de lombarden die deelnamen aan de 'zettingen' kan het vermogen gereconstrueerd worden. Zo wordt het kapitaal van Roeland A Nya in 1440 op 800 lb. gr. geschat. Bij zijn dood liet hij zijn bastaarddochter 143 lb. gr. na. In 1440 nam hij op de 'ranglijst' van alle belastingplichtigen de negende plaats in. Jakemijn

---

78 DE ROOVER, *o.c.*, 139.

79 SABBE, *o.c.*, 10.

80 MATTELAER, "Vroege molenvermeldingen", in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Kortrijk*, LXII(1997), 45-46.

81 DEBRABANDERE, *Studie van de persoonsnamen*, 387-388; DUPONT, *o.c.*, bijlage nr. 157.

82 Stadsbibliotheek Kortrijk, *Fonds Goethals Vercruyse*, nr. 281: SR 1439-1440, f° 2 r.

83 PAUWELYN, *o.c.*, 136.

Lestevenijn bezette in 1477 de achtste plaats⁸⁴. Bij de 'pointinge' van 1436 leverde Roeland A Nya een bijdrage van 6 lb. par. Toch hadden ook de leden van de lombardenfamilies soms dringende nood aan kapitaal. Zo leende Bertram Sacquier in 1449 5 lb. 2 s. 6 d. gr. bij de leentafel. Lodewijk van Macherliers, schoonzoon van Roeland A Nya, leende in 1459 4 lb. 10 s. gr.⁸⁵.

Besluit

Zonder zich voldoende te baseren op bronnenmateriaal, reageerde De Roover heftig tegen het feit dat sommige historici de slechte faam van de lombarden benadrukten. Deze auteur bezondigt zich hier evenzeer aan, wanneer hij, zonder eigenlijk archiefonderzoek te hebben uitgevoerd, de lombard als een tweederangsburger van de middeleeuwse stad bestempelt. Het beeld van de lombard als buitenstaander in de middeleeuwse samenleving is immers grotendeels achterhaald. Van het sociale odium waarmee hij besmet zou zijn, valt in de Kortrijkse bronnen weinig te merken. Het blijft echter oppassen voor veralgemeningen: één duidelijk type van lombarden bestond er ook in Kortrijk niet. Er zijn eerst en vooral de lombarden die zich nooit echt geïntegreerd hebben in de stad. In de bronnen vinden we bijna uitsluitend sporen terug van hun woekeractiviteiten. Deze lombarden verbleven tijdelijk in de stad en verwierven niet altijd het poorterschap. Vaak behoorden ze tot grote lombardendynastieën die aandelen hadden in leentafels verspreid over het gehele grondgebied van de Zuidelijke Nederlanden. Dit verklaart hun grote mobiliteit: dikwijls verhuisden ze van het ene filiaal naar het andere. De leden van de familie De Ville beantwoorden in het geval van Kortrijk het best aan dit type. Hun contacten met de stad en haar inwoners beperkten zich tot het betalen van hun jaarlijkse cijns en eventuele bijkomstige 'liefdadigheid', waarmee mogelijk tolerantie voor hun bedrijf werd afgekocht.

Daarnaast treffen we lombarden aan die zich voor langere tijd of definitief in Kortrijk vestigden. Ze hielden er nauwe contacten met

---

84 ID., "De gegoede burgerij", 11-20.

85 RAK, OSAK, nr. 900, niet gefolieerd.

lokale vooraanstaanden en hun kinderen trouwden vaak met niet-lombarden. Als poorters van de stad konden ze als volwaardige burgers beschouwd worden. Dit betekent dat ze politieke rechten hadden, zodat sommige lombarden erin slaagden schepen of ontvanger te worden. De winsten van hun bedrijf werden niet opgepot of meegenomen naar het thuisland, maar ter plaatse geïnvesteerd in onroerend goed, lijfrenten of andere beleggingen. Hun activiteiten beperkten zich niet tot de geldhandel, maar situeerden zich eveneens in verschillende sectoren van de textielhandel en -industrie. De verre-gaande integratie van deze lombarden, met Roeland A Nya als type-voorbeeld, laat toe hen eerder Kortrijkzanen dan 'vreemdelingen' te noemen.

De typologie die De Roover opstelde van de lombarden is duidelijk te eng. Als deze al van toepassing is voor Brugge, dan is dit zeker niet het geval voor Kortrijk. Aangezien voor de kleine steden op dit gebied nauwelijks onderzoek werd verricht, is het mogelijk dat de vaststellingen voor Kortrijk ook geldig zijn voor andere plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden. Wat betreft de lombarden moet de waarde van De Roover's werk wellicht gedeeltelijk herbekeken worden. Dit doet echter niets af van zijn andere verdiensten op het gebied van de economische geschiedenis van West-Europa⁸⁶.

---

86 Voor een bespreking van het belang van De Roover op het gebied van de geschiedenis van het bankwezen: AERTS, E. "Middeleeuwse bankgeschiedenis volgens professor Raymond de Roover", in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXIII (1980), 49-86.

Middelburg na Pieter Bladelin De juridische en militaire strijd tussen vorst, stad en adel om sociale erkenning en politieke macht (1472-1492)¹

In de zomer van 2002 vatten archeologen met de opgraving van het kasteel van Middelburg (België, Oost-Vlaanderen) aan.² Dit onderzoek was noodzakelijk omdat de kasteelsite van Middelburg (in de Kasteelstraat) ten prooi viel aan verkaveling en bijgevolg aan vernietiging. De voorlopige resultaten van het onderzoek zijn verbluffend.³ In een eerste fase legden de archeologen het toegangs-

---

1* Dit artikel kwam tot stand in het kader van het IUAP-project, fase V, nr. 10: 'Stedelijke samenleving in de Lage Landen, late middeleeuwen – vroegmoderne tijden' van het Federaal Wetenschapsbeleid (België), aan de Universiteit Gent. We danken Prof. dr. Marc Boone, Prof. dr. Paul Trio, dr. Jan Dumolyn, Wim De Clercq, Frederik Buylaert en Tim Soens voor hun commentaar en opmerkingen bij een eerdere versie van deze tekst.

2 Dit onderzoek werd uitgevoerd door Wim De Clercq (Universiteit Gent, Vakgroep Archeologie & Oude Geschiedenis van Europa), Steven Mortier (Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen) en Pedro Pype (Gemeente Maldegem, Europees Project 'Roma').

3 De Clercq W., Caluwé D. & Mortier S., 'Excavations at Middelburg in Flanders, the new town of Pieter Bladelin, treasurer of the dukes of Burgundy. First results and the study of the glass assemblage from the castle excavations', *Newsletter of the Society for Historical Archaeology*, 37 (2004), nr. 3, pp. 22-23; Mortier S. & De Clercq W., 'Noodopgravingen op de kasteelsite van Middelburg (gem. Maldegem); fase 2001. Een monument van de Bourgondische topadel onder de sloophamer (O.-VI.)', *Archaeologia Mediaevalis*, 26 (2003), pp. 48-50; De Clercq W. & Mortier S., 'Het kasteel van Pieter Bladelin te Middelburg (Maldegem, O.-VI.): van statussymbool tot militair steunpunt. Resultaten van de opgravingen 2003', *Archaeologia Mediaevalis*, 27 (2004), pp. 12-14 en De Clercq W., Pype P. & Mortier S., 'Archeologisch onderzoek in Middelburg-in-Vlaanderen. Drie jaar opgravingen op het opper- en neerhof van het kasteel van Pieter Bladelin', *Jaarboek van de beemkundige kring 'Het Ambacht Maldegem'*, 10 (2004), pp. 272-294.

complex en een deel van de omliggende walgracht bloot. Later kwamen twee massieve ronde hoektorens van de voorzijde aan het licht, evenals een aanzienlijk stuk van het neerhof en grote delen van de slotgracht. De aard en de omvang van de fundamenten van het kasteel verbaasden de archeologen. Een brede slotgracht, een grote concentratie massief torenwerk aan de voorzijde en een rijkelijk versierd neerhof wijken af van andere kasteelsites in Vlaanderen. Verschillende architecturale ingrepen, zoals het neerhof, dat aan de zijde van de stad heel breed was terwijl het binnenin snel versmalde, met de bedoeling een kasteelbezoeker te overweldigen, geven eveneens de indruk dat het kasteel niet om militaire, dan wel om prestigieuze redenen is gebouwd. Ook het vondstmateriaal sprak tot de verbeelding, waaronder bijvoorbeeld kacheloventegels met de wapens van Lodewijk van Gruuthuse, tegels met heraldische motieven van Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk, en drie vloertegelreeksen met ondermeer het Bourgondische vuursteen en de initialen van de bouwheer, Pieter Bladelin (zie illustratie).

De levensloop van deze Bruggeling is genoegzaam bekend.⁴ Pieter Bladelin (ca. 1410-1472) maakte een indrukwekkende carrière aan het Bourgondische hof als financieel topambtenaar en directe vertrouweling van de Bourgondische hertog, Filips de Goede. Dat zijn immense rijkdom en zijn persoonlijke relatie met de hertog een belangrijke verklaring bieden voor de indrukwekkende vondsten te Middelburg, hoeft weinig uitleg. Als uiting van zijn macht en prestige liet Pieter Bladelin er in 1448 een heuse stad optrekken over een oppervlakte van ca. 35 ha., die hij liet voorzien van stadspoorten, -muren, -wallen en een merkwaardig kasteel. Het is de bedoeling archeologische vondsten en historische realiteit aan elkaar te linken in een interdisciplinair artikel, dat het kasteel en de materiële cultuur van

4 De Smet J.J., 'Bladelin, le chevalier Pierre', *Biographie Nationale*, II (1868), klm. 445-447; *Idem*, 'Le chevalier Bladelin, surnommé Leestmakere, et la ville de Middelbourg en Flandre', *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, 2e série, XXII (1866), pp. 424-436; Milis-Proost G., 'Bladelin, Pieter', *Nationaal Biografisch Woordenboek* (NBW), II (1967), klm. 61-63; Martens M., *Pieter Bladelin en Middelburg*, Middelburg, 1994; *idem*, 'Nieuwe biografische gegevens over Pieter Bladelin, de stichter van Middelburg', *Jaarboek van de heemkundige kring 'Het Ambacht Maldegem'*, 5 (1999), pp. 244-250; *idem*, 'Aanvullingen bij de biografie van Pieter Bladelin', *Jaarboek van de heemkundige kring 'Het Ambacht Maldegem'*, 10 (2004), pp. 81-104.

Pieter Bladelin zal interpreteren als symbolisch kapitaal van de Bourgondische ambtenaar, die, in een dialoog met dit kapitaal, zijn nieuwe identiteit als edelman veruiterlijkte.⁵

Middelburg en het Zvingebied (op de 'Caerte van Sluys ende Cadsant' door Jodocus en Hendrikus Hondius, 1604).

Maar de geschiedenis van de heerlijkheid Middelburg *na* Pieter Bladelin is minder gekend, maar daarom niet minder boeiend. In zijn *Geschiedenis van Middelburg* schetste Verschelde reeds de voornaamste krachtlijnen van de periode die volgde op Bladelins dood, maar dit echter niet geheel foutloos en zonder de nodige zin voor kritiek en precisie.⁶ In wat volgt willen we verhelpen aan deze leemte en gaan we dieper in op de juridische strijd om de erfenis van de vermogende parvenu die Pieter Bladelin was, tot aan de koop van de heerlijkheid Middelburg door Guillaume Hugonet (1472-1476). In de daaropvolgende periode (1477-1492) werd de heerlijkheid een speelbal in

- 5 In samenwerking met Wim De Clercq en Jan Dumolyn, met als titel: "Vivre Noblement". The material and immaterial construction of elite-identity in late-medieval Flanders'. Over deze materie, zie ook Ostkamp S., 'Symbolen van huwelijk en familie op de materiële cultuur van de hoogste adel (ca. 1400-1525)', in: P. Woltering, W. Verwers & G. Scheepstra (eds.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*, Amersfoort, 2002, pp. 305-337.
- 6 Verschelde K., *Geschiedenis van Middelburg in Vlaenderen*, Brugge, 1867.

het politieke machtsspel dat de vorst (Maximiliaan van Oostenrijk) en de Vlaamse steden (met Brugge en Gent op kop) uitvochten. Dit is letterlijk te nemen, want in 1488 viel het kasteel ten prooi aan militaire agressie, hetgeen ook uit archeologische vondsten blijkt. Uiteindelijk nam de familie Hugonet het bestuur over de heerlijkheid over, en richtte ze het kasteel weer in. Laten we de complexe stamboom van de heerlijkheid Middelburg in de onderzochte periode even belichten.

Het testament van Pieter Bladelin en de opvolging van Middelburg (1472)

Pieter Bladelin stierf op 8 april 1472 te Brugge.⁷ Kort voor zijn dood had de financiële topambtenaar van de hertog de toestemming gekregen om, tegen het Vlaamse gewoonterecht in, over de totaliteit van zijn goederen te mogen testeren.⁸ Het testament van de kinderloze Pieter Bladelin dateert van 17 maart 1472 en bepaalt dat Pieters twee nichten Lysbette en Margriete le Fevre de voornaamste erfgenamen zijn.⁹ Dit waren de dochters van Colard le Fevre en Margaretha Bladelin, Pieters zus. Beide nichten waren gehuwd. Lysbette le Fevre met Joost van Varsenare (de oude, ?-1473) en Margaretha le Fevre met Jan (III) de Baenst, heer van Sint-Joris (?-1486). Joost van Varsenare de oude was Brugs schout van 1445 tot 1456 en had een zoon, ridder Joost (de jonge, ?-1489). Jan III de Baenst behoorde tot één van de machtigste adellijke families die het Brugse Vrije kende, en had een zoon Jan IV, die zijn vader zou opvolgen als heer van Sint-Joris (?-1522).¹⁰ We komen verder nog op de carrière van ridder Joost van Varsenare en Jan IV de Baenst terug. De verwantschap tussen deze

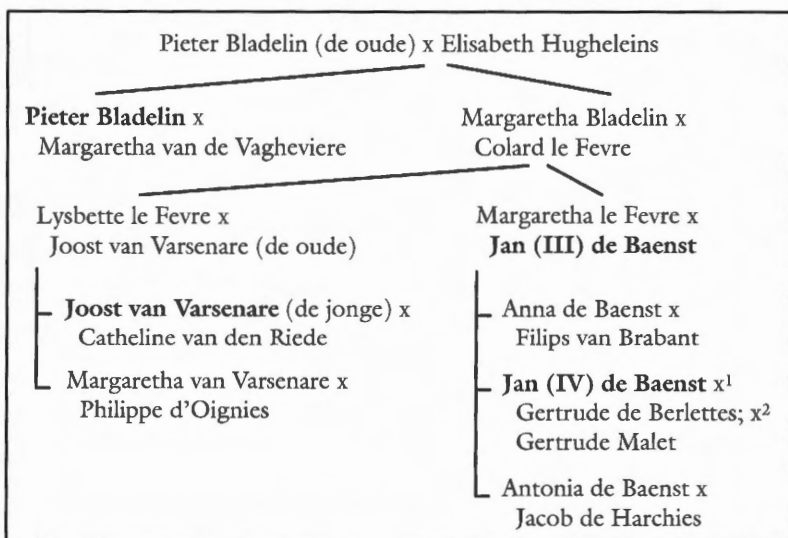
7 Martens, *Pieter Bladelin*, p. 14.

8 Opsommer R., *Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerlt: het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*, Brussel, 1995, pp. 340-346.

9 Verschelde C., 'Testament de Pierre Bladelin, fondateur de Middelbourg en Flandre, conseiller et maître d'hôtel du duc de Bourgogne, trésorier de l'ordre de la Toison d'Or, 17 mars 1472', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* (hierna HGG), 30 (1879), p. 12: Bladelin schrijft over 'mijn lieve ende weerde nictes' dat ze zijn 'oudste naeste baerblikenste hoirs' zijn.

10 Over de familie De Baenst: Buylaert F., 'Sociale mobiliteit bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Vlaanderen. Een gevalstudie over de Vlaamse familie De Baenst', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 8 (2005), pp. 201-251.

personen blijkt onder andere uit het feit dat ze allen in dezelfde kapel van de Brugse O.-L.-V.-kerk begraven zijn. Margaretha Bladelin had in 1448 immers getesteerd dat haar nakomelingen hun laatste rustplaats in haar kapel (sindsdien de Margrietekapel genoemd) mochten vinden.¹¹

De opvolging van Pieter Bladelin bij zijn dood (de protagonisten van het verhaal zijn in het vetjes weergegeven)¹²

In zijn testament bepaalt Pieter Bladelin dat Jan IV de Baenst ‘mijne stede, heerlicheide ende casteel van Middelburch’ zal erven.¹³ De functie van amman van Aardenburgambacht zal hij ontvangen ‘te huwelicke, bij advise ende consente van mijnen voorseiden heere van St. Jooris, zijnen vader’. Filips van Brabant, heer van Kruikebeke, die

11 Gailliard V., *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre occidentale avec des données historiques et généalogiques: arrondissements de Bruges*, Brugge, 1861, dl. II, pp. 271 en 326.

12 Naar Opsommer, *Omme dat leengoed*, p. 342 en Buylaert, ‘Sociale mobiliteit’, *passim*.

13 Indien hij het verheffingsgeld betaalt. Verschelde, ‘Testament’, p. 27: ‘met aller justicie, manscepen, renten, vervallen, ende allen anderen toebehoorten, vulcommelicker begrepen int rapport of recepisse van dieselve heerlicheide, metgaders ooc alle huusinghen, woensten ende edificien mij toebehoorende, staende ende lighende bin den bijvanghe van den voorseiden stede ende casteel’.

Anna de Baenst, zus van Jan IV, gehuwd had, erft alle heerlijkheden en rechten die Pieter Bladelin op het eiland Cadzand had. De echtgenoot van Anna's zus Antonia, ridder Jacob van Harchie, erft Bladelins heerlijkheden en rechten in het ambacht Oostkerke.¹⁴ Pieter Bladelin testeert eveneens dat zijn vrouw, Margaretha van de Vagheviere, tot haar dood in het 'slot ende casteel van Middelburch' mag blijven wonen en dat Jan III de Baenst de werken aan het kasteel en de ommuring van de stad Middelburg diende te voltooiën.¹⁵ De kinderen van wijlen Philippe d'Oignies (Boudin, Jan, Antoon en Isabel), die de dochter van Joost van Varsenare de oude gehuwd had, ontvangen Aalbeke, Poelvoorde, goederen in de kasselrij Kortrijk en enkele renten. De goederen die niet in het testament genoemd worden, dienen verdeeld te worden, 'naer costume van de plecke'.¹⁶

Het volledige leen Middelburg-in-Vlaanderen dat Jan IV de Baenst ontving, telde om en bij de 280 achterlenen die Pieter Bladelin doorheen zijn hele leven had verzameld (waaronder Vlad slo, Maldegem-Vake, de brieven van Aartrijke en vele stukken grond rond Aardenburg, Moerkerke en Middelburg¹⁷). Het betrof dus een omvangrijke lap grond, verspreid over het noorden van het graafschap, inclusief aanzienlijke inkomsten uit rechten en jurisdictie, maar zonder persoonlijke lasten. Hertog Filips de Goede had Pieter Bladelin in 1444 de toestemming gegeven deze nieuwe leenheerlijkheid op te richten. In de daaropvolgende jaren slaagde Bladelin er eveneens in de ressortsrechten van de talrijke achterlenen bij Middelburg te voegen. Het leenhof van de Brugse burg verloor bijgevolg zijn juridische bevoegdheid over deze achterlenen. Bovendien zag het Brugse Vrije een nieuwe politieke speler op de rand van zijn grondgebied opduiken. Deze nieuwe vorstelijke creatie kaderde in de politiek van de hertog om vertrouwelingen en geldschieters (*in casu* Pieter Bladelin) te begunstigen. De vorst verleende zijn vertrouwing

---

14 *Ibidem*, p. 29. Zie ook Opsommer, *Omme dat leengoed*, pp. 342-343.

15 Verschelde, 'Testament', pp. 27-28.

16 *Ibidem*, p. 31.

17 Een overzicht van het leen Middelburg, dat afhankelijk was van de Burg van Brugge, vindt men bij Opsommer R., 'De Wetachtige Kamer van Vlaanderen en de ondergeschikte leenhoven circa 1500. Enkele opmerkingen omtrent de Vlaamse feodale piramide', in: B. Jacobs & P. Nève (eds.), *Hoven en banken in Noord en Zuid*, Assen, 1994, p. 160. Zie ook aldaar voor informatie over de oprichting van dit leen.

dus politieke rechten en prestige, in ruil voor diensten en kapitaal.¹⁸ Filips de Goede had door de creatie van de heerlijkheid Middelburg wel een belangrijke brok uit de machtsaanspraak van het Brugse Vrije weten te trekken, waardoor hij, zij het onrechtstreeks (via een vertrouwenspersoon), zijn invloed in deze regio zag uitbreiden. Maar anderzijds kon deze vertrouwenspersoon in zijn heerlijkheid wel een onafhankelijk beleid voeren. We kunnen Middelburg, als het ware, als een kleine staat in het Brugse Vrije omschrijven, waarover Pieter Bladelin volledige zeggenschap en jurisdictie had, behalve dan voor enkele ‘cas réservés’.¹⁹ Dergelijke lenen waren zeldzaam in het graafschap Vlaanderen en maakten de heer ervan tot een machtig man die zich als een waar staatsman kon gedragen in zijn heerlijkheid. Daarvoor had hij ook een ambitieus kasteel ter beschikking.

Jan IV de Baenst was dus een gelukkig man. In een oorkonde van amper twee weken na de dood van Pieter Bladelin, gedateerd op 26 april 1472, laat Jan III de Baenst aan de uitvoerders van het testament weten dat hij alle bepalingen uit het testament zal naleven.²⁰ De weduwe van Pieter Bladelin, Margaretha van de Vagheviere, mag in het kasteel van Middelburg blijven wonen en Jan zal het bouwkundig trachten te voltooiën. Hij belooft te ‘vulmakene alle de huusinghen, cameran ende andere ghelijcke edificien die jeghenwoordelic zijn

18 Een gelijkaardig voorbeeld vormt Dino Raondi, zie: Lambert B., *The city, the duke and their banker: the Raondi family and the formation of the Burgundian state (1384-1430)*, Turnhout, 2006, ter perse. Meer algemeen: Boone M. & Dumolyn J., ‘Les officiers-créditeurs des ducs de Bourgogne dans l’ancien comté de Flandre: aspects financiers, politiques et sociaux’, in: J.-M. Cauchies (ed.), *Finances et financiers des princes et des villes à l’époque bourguignonne*, Turnhout, 2004, pp. 63-77.

19 Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARA): Rekenkamers (Rk.), 13709, 45v: ‘en la seigneurie de Middelbourg appartenant aux hoirs de feu messire Pierre Bladelin en laquelle mon dit seigneur [...] a consenti et ottroyé au dit feu messire Pierre Bladelin et a ses successeurs, seigneurs et dames de Middelbourg, la haute justice au dit lieu, saulf et reservé en cas de leze majesté, monnoyers, de rapt, de feu bouté, et des cas pour lequell l’execucion se doit faire par ardoir le crimineulx; la congnoissance desquelz cas et autres semblables et plus grans mon dit seigneur a reservé a lui et a ses officiers cui ce regardent comme plus a plain est déclaré es livres du dit don et aussi es comptes du dit bailly de l’an 1470 et aultres precedens’.

20 Rijksarchief Gent (RAG): Middelburg, nr. 468: ‘Soe est dat achtervolghende der begheerte van mijnen voorseide wijlen heere van Middelburch, bekenkende de groote jonst, eere, affectie ende duecht die hij mij ende mijnen kinderen ghedaen ende bewijst heeft bij effecte, willende hier inne mij selve quicten in vulcomminghe van den selven testamente’.

beghonnen maken bin den voerseiden slote, casteele, stede ende bijvanghe van Middelburch', nog tijdens het komende zomerseizoen, 'ende insghelijcx als van den poorten, toren ende mueren die noch ghebreken te makene omme de fortificacie ende vulbesluten van der voorseide stede van Middelburch'. Maar, zo merkt Jan III de Baenst op, de erfenis van Middelburg wordt met juridische problemen geconfronteerd. Indien deze in zijn nadeel zouden uitlopen, en zijn zoon bijgevolg de heerlijkheid diende af te staan, dan eist hij de terugbetaling van alle kosten die hij bij de voltooiing van de site nog zou maken.

De verbeterde strijd om de erfenis (1472-1476)

In april of mei 1472 had ridder Joost van Varsenare, net als Jan III de Baenst, het verheffingsgeld op ondermeer Middelburg en de functie van amman van Aardenburgambacht betaald.²¹ Door binnen de veertig dagen na Bladelins overlijden zes van de zeven onder de Burg van Brugge ressorterende lenen te verheffen, startte Joost van Varsenare een jarenlange juridische procedure. Daardoor tekende hij protest aan tegen de uitzonderingspositie van het testament van Pieter Bladelin, die nochtans verleend was door hertog Karel de Stoute. Volgens het heersende recht kwam de heerlijkheid Middelburg immers Elisabeth le Fevre, de moeder van Joost van Varsenare, toe. De kinderen van Jan III de Baenst, die er bij het Brugse leenhof niet in slaagden het hoogste leengenot te bekomen, dienden uiteindelijk bij de vorst een klacht tegen Joost van Varsenare in, wegens bezitsstoornis.²² 'A cesser tous troubles' bevestigde het Parlement van Mechelen, dat de zaak in 1473 van de Grote Raad overgenomen had, op 21 oktober 1475 Joost van Varsenare in het bezit van Middelburg en de functie van amman van Aardenburg.²³ Jan

21 ARA: Rk. 17385, 3r-4r en Rijksarchief Brugge (RAB): Burg van Brugge, 64, 93r. Zie ook Verhoustraete A., 'Over de opvolging van Pieter Bladelin als heer van Middelburg in Vlaanderen', *Appeltjes van het Meetjesland*, IV (1952), pp. 153-5.

22 Het proces wordt besproken door Opsommer, *Omme dat leengoed*, pp. 344-345.

23 ARA: Grote Raad, 793bis, 2r-10v. In 1473 had Karel de Stoute het Parlement van Mechelen opgericht die de Grote Raad verving, zie Van Rompaey J., *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen*, Brussel, 1973, pp. 54-56.

IV liet echter niet gedijen en spande opnieuw een proces aan voor de Burg van Brugge. Maar beide partijen konden de procesgang niet meer bekostigen en in mei 1476, na de dood van weduwe Margaretha van de Vagheviere, kocht Guillaume Hugonet Jan IV de Baenst en Joost van Varsenare uit. Joost ontving 1400 pond groten (lb. gr.) en Jan 1000 lb. gr., respectievelijk circa 127 en 91 jaarlonen van een geschoold Brugs metser.²⁴

Vanwaar de schier onuitputtelijke ijver van beide edelen om de heerlijkheid Middelburg in handen te krijgen? Een blik op de carrière en de sociale achtergrond van de vechtende Bruggelingen onthult hun motivatie en beweegredenen voor de juridische strijd. *Joost van Varsenare* maakte deel uit van een aanzienlijk adellijk geslacht, dat vanouds optrad in de stedelijke politiek. De bekendste telg heet Morissis van Varsenare die in 1437 burgemeester van Brugge was en toen het slachtoffer van de Brugse opstand werd (Pieter Bladelin was toen schepen).²⁵ Morissis was de vader van Joost van Varsenare de oude, die schout van Brugge was van 1445 tot 1456, net als zijn zoon die de functie van maart 1473 tot december 1476 uitoefende (dus tijdens de overdracht van het kasteel).²⁶ Na de dood van Pieter Bladelin werd Joost voogd van de kinderen van Philippe d'Oignies (zijn schoonbroer) en kreeg hij hiervoor onder andere 400 lb. gr.²⁷

Joost van Varsenare had een aanzienlijk leenbezit rond Brugge, dat zijn familie sinds de veertiende eeuw geaccumuleerd had. Joost bezat bijvoorbeeld lenen te Sint-Kruis, Moerkerke, Varsenare,

24 ARA: Rk. 13709, 62v en Opsommer, *Omme dat leengoed*, p. 345. Een meester metser te Brugge in 1473 verdiende gemiddeld 11 gr. per dag, 240 dagen per jaar; zie Scholliers E., 'Lonen te Brugge en in het Brugse Vrije (XVe-XVIIe eeuw)', in: C. Verlinden & E. Scholliers (eds.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. II (XIVe-XIXe eeuw). A: Vlaanderen*, Brugge, 1965, p. 92 en Sosson J.-P., *Les travaux publics de la ville de Bruges (XIVe-XVe siècles). Les travaux. Les hommes*, Brussel, 1977, p. 301.

25 Dumolyn J., *De Brugse opstand, 1436-38*, (Standen en Landen, CI) Kortrijk-Heule, 1997, pp. 174-175.

26 Van Rompaey J., *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode*, Brussel, 1967, p. 621.

27 De helft van de som zou hij na de dood van de vrouw van Pieter ontvangen; die helft had hij ter betaling aan de stad gegeven, maar de nazaten van de weduwe van Bladelin konden dit niet betalen, waarna de stad het bij de toenmalige voogden van Philippe d'Oignies (Donaas de Moor en Gossijn van der Muelen) zocht in een proces voor de Raad van Vlaanderen (Stadsarchief Brugge (SAB): register van de 'Snaggaertvonnissen', 128v).

Woumen, Cadzand, Aardenburg, Oostkerke, Maldegem en Oostburg.²⁸ Het stuk uit de erfenis van Pieter Bladelin dat Joost toekwam, en dat geen voorwerp uitmaakte van de boven vernoemde juridische tweestrijd, vulde dit leenbezit mooi aan. Joost erfde onder andere lenen te Woumen, Aardenburg, Lissewege, Oostkerke, Maldegem, enkele renten op de Brugse spijker en huizen te Brugge, de functie van schout te Sluis, de functie van amman van Moerkerke, een aantal renten in natura op grond aldaar en een kamer in de kelder onder het Brugse Steen (de gevangenis op de Brugse burg).²⁹ Een deel van deze bezittingen diende hij wel te verkopen in de jaren 1478-79 omdat hij een bedrag van 400 lb. gr. aan Maximiliaan van Oostenrijk geleend had om de functie van waterbaljuw van Sluis te bemachtigen. De aartshertog had, in zijn kenmerkende politieke flair, het Vlaamse privilege van 1477 omzeild door de baljuwsambten van het graafschap in 1478-9 te verpachten.³⁰ Joost van Varsenare ging op het aanbod in en 'selon le don' benoemde Maximiliaan hem op 18 februari 1478 tot waterbaljuw van Sluis.³¹ Voortaan werd hij kamerheer en raadgever van aartshertog Maximiliaan genoemd.³² Ondanks protest van de Vlaamse steden³³, sloot Joost in mei 1479 een nieuw contract met Maximiliaan. In ruil voor een jaarlijkse dotatie van 4000 gr. mocht Joost de functie van waterbaljuw twaalf jaar uitoefenen.³⁴

28 RAB: Burg van Brugge, 64, 13r, 58r, 221v, 275r, 230r en 232v-233v; ARA: Rk. 13709, 70r en 80v-82r; 13710, 8r-9r; 17392, 2r en Rk., Acquits de Lille, nr. 44, doos E, aktes van 3 november 1477 en van 16 februari 1478. Over bepaalde bezittingen: zie Janssens L., *Feodaliteit in het Brugse Vrije. De ambachten Moerkerke, Oostkerke, Dudzele, Lissewege en Stad Damme (begin XIVde – begin XVIde eeuw)*, Leuven, 1984 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), *passim*. Een stuk grond te Cadzand verkocht hij in 1480 aan de stad Brugge (SAB: Stadsrekening 1480-81, 182r), het andere stuk kocht Pieter Lanchals in 1483 (Universiteitsbibliotheek Gent (UBG): Hs. 1295, 1r-55v).

29 RAB: Burg van Brugge, 64, 9v-10r, 12r, 24v, 87r, 91r, 101r-103r, 114v, 134r, 197v, 260r en 280r. In juni 1481 verkocht hij de kelder onder het Steen aan de stad Brugge (SAB: Politieke oorkonden, 1180).

30 Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, pp. 389-391.

31 Archives départementales du Nord (ADN): (Série) B 33, 32v en B 17729, map 'l'Ecluse. Bailliage de l'eau'.

32 SAB: Politieke Oorkonden, 1180.

33 ADN: B 2122, nr. 68523.

34 Op 20 mei 1479 bepaalde Maximiliaan dat hij voor de terugbetaling van zijn lening jaarlijks een twaalfde op zijn officie van Sluis mocht terugnemen, indien hij de vorst 50 lb. gr. uitbetaalde. Hij diende dus de facto jaarlijks nog 4000 groten te betalen (ADN: B 33, 44r-v).

Door dit contract was Joost dus echter in financiële moeilijkheden terechtgekomen, onder andere omdat de Vlaamse privileges van 1477 een aantal financiële voordelen van het ambt van waterbaljuw hadden afgeroomd – op dit conflictpunt komen we straks terug. Hierdoor diende hij uiteindelijk zijn functie van waterbaljuw te verkopen, net als enkele van zijn lenen.³⁵ Eerder had Joosts nieuwe broodheer hem wel de helft van het verheffingsgeld bij een mogelijke leenverkoop kwijtgescholden.³⁶ Door zijn persoonlijke relatie met de vorst, zou Joost in de jaren 1480 één van de uitvoerende pionnen worden van Maximiliaans centralistische politiek te Brugge; hij bekleedde in diens opdracht meerdere schepenfuncties in de stad. Hij werd burgemeester van de Commune in 1480 en van de schepenen in 1485 (zie verder).³⁷

Uit deze korte carrièreschets kunnen we de volgende hypothese formuleren. Joost van Varsenare ijverde voor een snelle sociale opgang. Misschien ambieerde hij reeds vanaf 1460 een carrière in dienst van de vorst, zoals zijn vader. Ongetwijfeld was de verwerving van de heerlijkheid Middelburg een perfecte opstap op de adellijke ladder, maar de juridische strijd had hem financieel uitgeput. Hij diende de strijd te staken, en concentreerde zich enkel op zijn functie als schout in Brugge. Toen Karel de Stoute onverwachts sneuvelde, zag hij in het ontstane machtsvacuüm zijn kans schoon om, in dienst van Maximiliaan, via de beproefde manier van vorstelijke dienstverlening, toch nog zijn maatschappelijke positie te versterken.

Jan IV de Baenst was een telg uit een gelijkaardig adellijk geslacht, dat al sinds de veertiende eeuw niet weg te slaan was uit de Brugse politiek. Zijn vader Jan III de Baenst maakte deel uit van de Brugse *beau monde* en vervulde een belangrijke politieke positie in de stad; hij werd bijvoorbeeld burgemeester in 1445, 1460, 1470 en 1473.³⁸ Jan IV zelf was reeds raadslid van de stad in 1467, maar in 1477 werd zijn vader door de Bruggelingen gevangen genomen voor zijn samenwerking met de ongeliefde Karel de Stoute.³⁹ Vader en zoon dienden

35 Op 26 februari 1482 verkocht Joost van Varsenare zijn functie aan Guillaume Hautain, 'par l'appoinctement fait entre eulx' (ADN: B 17742, map 'Hautain').

36 ARA: Rk., Acquits de Lille, nr. 44, doos E, akte van 28 april 1478.

37 SAB: Register wetsvernieuwing 1468-1501, 109r en 148v.

38 Een samenvatting van zijn carrière in Buylaert F., 'Baenst, Jan III de', *NBW*, XVII (2005), klm. 45-46.

39 Janssens A., 'Macht en onmacht van de Brugse schepenbank in de periode 1477-1490', *HGG*, 133 (1996), p. 37 en Buylaert, 'Baenst, Jan III de', klm. 47-48 (Jan

samen 250 lb. gr. aan de stadskas af te staan, hetgeen het (voorlopige) einde van hun beider politieke carrière te Brugge betekende.⁴⁰ Net als Joost van Varsenare woonde Jan de Baenst in Brugge, namelijk in het Hof van Watervliet, dat qua stijl nauw gelieerd is met het hof Bladelin in de Naaldenstraat.⁴¹

Net als Joost van Varsenare hadden vader en zoon Jan de Baenst een uitgebreid leenbezit, dat in een wijde boog rond Middelburg lag. Opmerkelijk hierbij is dat Jan de Baenst, Pieter Bladelin en Joost van Varsenare burens waren op het eiland Cadzand. Daar hadden ze in 1468, het jaar waaruit een leenboek van de Brugse Burg bewaard bleef, elk verscheidene lenen. Joost van Varsenare bezat 13 gemeten 'west der kerken', Pieter Bladelin 87 gemeten 'oost ter kerken' en Jan de Baenst 137 gemeten, eveneens 'oost ter kerken'.⁴² Een gelijkaardig voorbeeld hiervan treffen we aan in Oostkerke. Jan de Baenst bezat in 1468 'thof van Oostkerke', dat zijn dochter Antonia zou erven, en het goed 'Te Velde' te Oostkerke, dat zijn zoon zou toekomen. Pieter Bladelin bezat de functie van amman van Oostkerke-ambacht, die Antonia de Baenst eveneens zou erven in het testament van Pieter.⁴³ Opvallend is dus dat de verwantschappelijke band tussen deze drie leenmannen beantwoordde aan een territoriale nabijheid in Cadzand en Oostkerke. De vraag of de naburigheid de verwantschap voorafging, of andersom, verzandt überhaupt in een 'kip of ei'-discussie. Laatmiddeleeuwse edelen smeedden immers steeds sociale netwerken, deels uit noodzaak, deels uit zelfbehoud. We komen hier zo dadelijk op terug.

III had verscheidene opdrachten uitgevoerd voor Filips de Goede en Karel de Stoute).

40 SAB: Stadsrekening 1476-77, 35r. Deze 'boetes' werden, net als deze die de stad inde van andere politieke topfiguren in 1477, in de daaropvolgende jaren terugbetaald (SAB: Stadsrekening 1480-81, 182v; Stadsrekening 1481-82, 182r en Stadsrekening 1483-84, 54r).

41 Geirnaert N., 'Hof van Watervliet / Hof van Sint-Joris: bouwheer en verdere lotgevallen', in: S. Vandenberghe (ed.), *Het Hof van Watervliet in de Oude Burg van Brugge*, Brugge, 1983, pp. 11-18.

42 RAB: Burg van Brugge, 64, 72r-74v en Buylaert, 'Baenst, Jan III de', klm. 47. Over de geografie van Cadzand en de Brugse interesse in dit gebied, zie Gottschalk M., *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, Dieren, 1983, II, pp. 72-77.

43 RAB: Burg van Brugge, 64, 110r/116v en Verschelde, 'Testament', p. 29.

Naast dit leenbezit in Oostkerke en Cadzand was Jan III de Baenst heer van Sint-Joris-ten-Distel, Beernem en Tillegem, titels die zijn zoon bij zijn dood op 18 maart 1486 zou erven. Jan IV had zelf al kleinere lenen te Oostkerke en Kaprijke in zijn bezit, maar het is duidelijk dat de heerlijkheid Middelburg een aanzienlijke versterking van de positie van de adellijke familie zou zijn.⁴⁴ Bovendien grensde één van de leengronden van Jan III de Baenst aan de heerlijkheid Middelburg, namelijk aan de brug bij Moerkerke over de Lieve waarvan een illustratie bewaard bleef n.a.v. een proces uit 1494.⁴⁵ Opvallend is dat Pieter Bladelin door persoonlijke bemiddeling de toestemming van Gent heeft bekommen om deze brug te laten bouwen.⁴⁶

Door een kasteel te midden van dit uitgestrekte leengebied te 'veroveren', zou de adellijke allure van zowel van Jan de Baenst als van Joost van Varsenare meer uitstraling krijgen. Beiden zouden zich door de verwerving van de heerlijkheid Middelburg als een echte 'princeps deus in terris' kunnen gedragen, met het luisterrijke kasteel als kroon op het werk. Hieruit kunnen we opmaken dat de symbolische uitstraling van het kasteel (zowel door zijn uniek karakter als door het feit dat het de erfenis van de machtige Pieter Bladelin was) en het uitzonderlijke karakter van de stad (een juridische enclave die de stadsheer bijna als vorst kon besturen) beide edelen naar zich toe zoog.

Middeleeuwse edelen kenmerken zich door hun voortdurende inspanningen om mooie dorpsheerlijkheden uit te bouwen en het onderscheid met de rest van de adel te onderstrepen.⁴⁷ Bovendien was leenbezit voor de adel onontbeerlijk. Het maakte een essentieel deel uit van de adellijke stand en was noodzakelijk voor haar onderhoud. Renten in natura voorzagen de edelman van een continue stroom

---

44 De familie De Baenst was afkomstig uit het noordelijk deel van het Brugse Vrije en had er een aanzienlijk patrimonium uitgebouwd; zie Buylaert, 'Sociale mobiliteit', *passim*.

45 RAG: Raad van Vlaanderen, 8684 (kaart in bijlage).

46 Buylaert F., *Crisis en continuïteit. De strategie van adellijke staatsfeodale families in de crisis van de late vijftiende eeuw in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden (1477-1492). Een vergelijkende case-study van de Vlaamse familie de Baenst en de Hollandse familie van Boschuyzen*, Gent, 2003 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), dl. I, p. 35.

47 Dumolyn J. & Van Tricht F., 'Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status quaestionis', *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis van de Nederlanden*, 115 (2000), p. 214.

levensmiddelen, die hij noodgedwongen diende te onderhouden. Bezitsbescherming en -accumulatie maakten dus een fundamenteel kenmerk uit van de middeleeuwse adel. Naast dit algemeen gedragspatroon, kunnen we de juridische strijd om de heerlijkheid Middelburg eveneens kaderen binnen de historiografie ontstane these van de ‘crisis van de late middeleeuwen’.⁴⁸ Door de economische depressie in de veertiende en vijftiende eeuw daalden de heerlijke inkomsten, met een algemene adellijke verarming tot gevolg.⁴⁹ Om in hun stijgende kosten te voorzien, dienden edelen op zoek te gaan naar nieuwe inkomsten, bij de vorst, of door de accumulatie van verschillende heerlijkheden. In de Vlaamse polderstreek wordt de economische crisis gekenmerkt door een vroege ontwikkeling van de korte termijnpacht gecombineerd met een bezitsconcentratie, waarbij een steeds kleiner wordende groep van steeds rijkere grondbezitters grond en kapitaal accumuleert.⁵⁰ Jan Dumolyn bestempelde deze economische veranderingen niet zozeer als een feodale crisis maar wel als een dynamische heroriëntatie van de adellijke stand.⁵¹ Naar de precieze financiële en economische toestand van Joost van Varsenare en Jan de Baenst hebben we jammer genoeg het raden, maar de drang van beide edelen naar hogere inkomsten en sociale erkenning is opvallend. Een rijke erfenis was in deze context zeker een welkome zaak. Verscheidene erfgenamen aasden op de vrijgekomen gelden, zelfs tot

48 ‘La grande dépression a sans doute été pour la noblesse européenne le choc le plus violent qu’elle ait jamais subi’; Bois G., *La grande dépression médiévale (XIVe-XVe siècles): le précédent d’une crise systémique*, Parijs, 2000, p. 114. Zie ook de recentste synthese van Morsel J., *L’aristocratie médiévale (Ve-XVe siècle)*, Parijs, 2004, pp. 279-299.

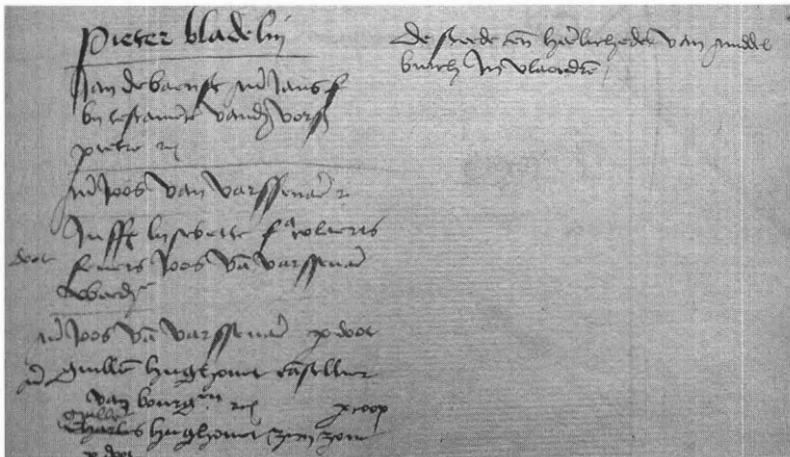
49 Dumolyn J. & Van Tricht F., ‘De economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends’, *HGG*, 137 (2000), nrs. 1-2, pp. 10-20.

50 Over deze laatmiddeleeuwse crisis: Thoen E., ‘Social agrosystems’ as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages-19th century)’, in: B. Van Bavel & P. Hoppenbrouwers (eds.), *Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century)*, Turnhout, 2004, pp. 53-57 en Thoen E. & Soens T., ‘The origins of leaseholding in the former county of Flanders’, in: B. Van Bavel & P. Schofield (eds.), *The development of leasehold in north west Europe, c. 1200-1600*, Turnhout, ter perse.

51 Dumolyn J., *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Leuven, 2003, pp. 158-165 en Boone M., ‘Une famille au service de l’état bourguignon naissant. Roland et Jean d’Uutkerke, nobles flamands dans l’entourage de Philippe le Bon’, *Revue du Nord*, 77 (1995), pp. 233-255.

lang na de dood van Pieter Bladelin.⁵² Via Middelburg trachtte Joost van Varsenare duidelijk op te klimmen op de adellijke ladder, en na het juridische fiasco, dat hem uiteindelijk toch een aanzienlijke duit zou opleveren, bekwam hij zijn sociale opgang dan maar noodgedwongen via de beproefde weg van vorstelijke erkenning. Zo kon hij zich handhaven aan het adellijke firmament. Verder zullen we opmerken dat ook Jan de Baenst nog steeds hunkerde naar opwaartse sociale mobiliteit.

Uit de casus Middelburg kunnen we wel als nuance aan het heersende discours over de crisis van de adel aanbrengen dat beide edelen hun sociale opgang eerst via de verwerving van een heerlijkheid, en dan pas via een functie bij het groeiende staatsapparaat probeerden te bekomen. Het bezit van een heerlijkheid betekende een vaste bron van inkomsten en een stevige lokale machtsbasis. Een politieke carrière in dienst van de vorst was, gezien de opstandige traditie van de Vlamingen, de grillige levensloop van de vorst en het onvoorspelbare

De lijdensweg van 'de steede ende heerlichede' van Middelburg, volgens het leenboek van de Burg van Brugge (Brugge, Rijksarchief, Burg van Brugge, 64, 93r).

52 In 1479 en 1486 bijvoorbeeld klopten de erfgenamen aan bij de rekenkamer van Rijsel met de eis tot uitbetaling van verdwenen rekeningen van Pieter Bladelin, die ze nochtans goed gezocht hadden 'es contires ou coffres la ou les pappiers et lettres sont encloz' (ADN: B 17729, map 'Auditions des comptables' (1479) en B 17749, map 'Bladelin' (1486)). In 1478 eiste de bekende kroniekschrijver Olivier de la Marche voor de Brugse schepenbank nog schulden van Pieter Bladelin op (SAB: Memoriaal van de Camere, 1478, 11r-12r).

karakter van politiek, een veel riskantere investering. Het aureool rond de heerlijkheid Middelburg blonk duidelijk feller.

Guillaume Hugonet, heer van Middelburg (1476-1477)

In 1475 haalde Joost van Varsenare dan wel zijn slag thuis voor de rechtbank, het bleek achteraf maar een Pyrrusoverwinning. Kanselier Guillaume Hugonet kocht het jaar erop de inkomsten, het kasteel en het prestige van de heerlijkheid Middelburg. Hertog Karel de Stoute stemde uiteraard in met deze koop – Hugonet was diens vertrouweling – en Middelburg diende, omwille van zijn relatieve onafhankelijkheid, dicht bij de kroon te blijven. Op 20 juni 1476 bevestigde de hertog zijn kanselier in het recht op de heerlijkheid, de stad en het kasteel van Middelburg. De hertog bekrachtigde eveneens de privileges van de koperslagers die Pieter Bladelin in zijn stad had gehuisvest⁵³, net als die van de stapelplaats van Noord-Engelse wol.⁵⁴ Guillaume Hugonet betaalde daarop zijn verheffingsgeld (een tiende van het bedrag dat hij aan Joost van Varsenare had betaald) maar na zijn dood een jaar later stond Maria van Bourgondië aan zijn weduwe (Louise de Layé) toe dat dat bedrag met de helft verminderd werd, ‘pour consideracion des grans, notables et loyaulx services que le dit feu seigneur a faiz parci devant tant a feu monseigneur le duc Charles son pere, que Dieu absoille, comme a la dicte dame’.⁵⁵

Deze vermelding getuigt van de bevoorrechte positie van Guillaume Hugonet (1430-1477) in het Bourgondische staatsapparaat. Op het tijdstip van de verkoop van de heerlijkheid Middelburg

53 Paravicini W., ‘Zur Biographie von Guillaume Hugonet, Kanzler Herzog Karls des Kühnen’, in: *Festschrift für Hermann Heimpele*, Göttingen, 1972, II, pp. 443-481; herdrukt in: W. Paravicini, *Menschen am Hof der Herzöge von Burgund. Gesammelte Aufsätze, herausgegeben von K. Krüger, H. Kruse und A. Ranft*, Stuttgart, 2002, pp. 124-125.

54 Visser-Fuchs L., ‘Edward IV’s grants of privileges to people and places in the Low Countries, 1472-1478’, *Publications du Centre Européen d’Études Bourguignonnes (XIVe – XVIe s.)*, 44 (2004), p. 157.

55 ARA: Rk. 13709, 63v en ADN: B 2112, nr. 68070. Verkorte inhoud bij Flammang V., ‘Compte de tutelle de Loyse de Layé, veuve du chancelier Hugonet, 1479’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (HKCG)*, 169 (2003), p. 151.

was hij zowat de belangrijkste politicus van zijn generatie.⁵⁶ Voornamelijk zijn directe vertrouwensband met hertog Karel de Stoute maakte hem uiterst invloedrijk, misschien was zijn politieke invloed, *mutatis mutandis*, belangrijker dan die van Pieter Bladelin onder hertog Filips de Goede. Guillaume Hugonet was, net als Pieter Bladelin, een *self-made-man*, zij het dat die laatste voor een homogeen financiële en Guillaume Hugonet voor een heterogene juridisch-administratieve carrière koos.⁵⁷ Hij was afkomstig uit Mâcon, waar hij, net als een aantal familieleden, in het stadsbestuur had gezeteld. Als intelligent en universitair geschoold jurist trad hij in 1455 toe tot de Bourgondische administratie, maar hij verbleef ook aan het hof van de hertog van Bourbon. Het is echter pas met de machtsovername door Karel de Stoute in 1465, en diens opvolging als hertog twee jaar later, dat Guillaume Hugonet gestaag naar de top van de Bourgondische politiek kroop. Zijn hunkering naar sociale erkenning uitte zich reeds in zijn huwelijk met Louise de Layé, telg uit een adellijk geslacht uit de Beaujolais in 1467. In mei 1471, op amper zes jaar tijd dus, schopte hij het reeds tot kanselier, het hoofd van de Bourgondische administratie, waar hij Pierre de Goux opvolgde. Hugonet werd de politieke levensgezel van de hertog, die hem in 1471 ook ridderde en systematisch beloonde met heerlijke titels (heer van Mâcon, Espasse, Liz, enzovoort), die Hugonet ook zelf kocht (zoals het burggraafschap van Ieper in 1474).

Net als vele andere Bourgondische topfunctionarissen van zijn generatie, zocht Hugonets systematische kapitaalsaccumulatie (wedde, verloning, giften enzovoort⁵⁸) een veruiterlijking in de groei van een aanzienlijk bezit. Aanvankelijk verzamelde Hugonet zijn bezit voornamelijk rond Mâcon. Zoals Pieter Bladelin had hij er ook een persoonlijk prestigeproject, namelijk de heerlijkheid Saillant, waarvan

---

56 Een korte biografie vindt men in Paravicini, 'Zur biographie', pp. 112-115 en in Cockshaw P., *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)*, Kortrijk, 1982, pp. 52-53.

57 Dumolyn J., 'Een typologie van de carrières van het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)', *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, LVII (2004), pp. 261-267.

58 Uit de 'recette générale de Flandres' ontving hij in 1476 bijvoorbeeld 4876 lb. 16 s. par. (ADN: B 4119, 46r).

hij het kasteel met het nodige prestige restaureerde.⁵⁹ In zijn politiek actiefste jaren (1470-76) bouwde Guillaume Hugonet stelselmatig ook in Vlaanderen een aanzienlijk vermogen op, bekend is bijvoorbeeld zijn immense collectie boeken en tapijten. Hij was simpelweg schatrijk.⁶⁰ Hij kocht talrijke residenties (verscheidene huizen te Mechelen, Brugge en Brussel), met de heerlijkheid Middelburg als parel op de kroon.⁶¹ Door de koop van een heus kasteel in Vlaanderen investeerde Guillaume Hugonet duidelijk ook in symbolisch prestige, en bezegelde hij definitief zijn status als edelman. Opvallend is dat Guillaume Hugonet, net als Pieter Bladelin, het economische surplus en de algemene stadsontwikkeling van Middelburg trachtte te bevorderen. In 1476 lokte hij een ‘couroyeur de sayes’ naar het stadje met een lening van 40 lb. gr. die hij systematisch diende terug te betalen.⁶² Ook twaalf tapijtwevers emigreerden naar het stadje, ‘ausquelz mondit feu seigneur presta a chacun huit livres de gros pour en estre remboursé par quatre gros sur chacune saye qu’ilz feroient ou dit Middelbourg’. In totaal pompte Hugonet op die manier circa 170 lb. gr. in de saainijverheid van zijn stadje. Het hierdoor verhoogde economische potentieel van Middelburg straalde ongetwijfeld af op zijn heer.

Aangezien Hugonets carrière volledig steunde op zijn band met Karel de Stoute, werd de dood van zijn broodheer ook hem fataal. De Bourgondische hertog heeft in zijn beleid immers steeds de centralistische kaart getrokken, voornamelijk met het oog op de uitbreiding van het Bourgondische territorium. Zijn oorlogen deden grote sommen geld uit Vlaanderen wegvloeien, zonder dat de onderdanen poli-

59 Bartier J., *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*, Brussel, 1955, p. 240.

60 Alleen al de verkoop van zijn tapijtencollectie na zijn dood leverde de erfgenamen 1046 lb. 18 s. 6 d. van 56 gr. op; Pinchart A., ‘La fabrication de la tapisserie de haute-lisse à Middelbourg en Flandre’, *HGG*, 32 (1881-1882), p. 396. Een beschrijving van zijn bezit: Flammang, ‘Compte’, pp. 61-71. De lijst van zijn boekenbezit werd ook apart gepubliceerd door Paravicini A. & Paravicini W., ‘L’arsenal intellectuel d’un homme de pouvoir. Les livres de Guillaume Hugonet, chancelier de Bourgogne’, in: D. Boutet & J. Verger (eds.), *Penser le pouvoir au Moyen Age (VIIIe-XVe siècle). Etudes d’histoire et de littérature offertes à Françoise Autrand*, Parijs, 2000, pp. 261-325 en door Derolez A., Victor B. & Klein J.-W., *Corpus catalogorum Belgii: the medieval booklists of the Southern Low Countries. 4: Provinces of Brabant and Hainault*, Brussel, 2001, pp. 376-385.

61 Volledige opsomming van zijn bezit bij Paravicini, ‘Zur Biographie’, pp. 121-125.

62 Pinchart, ‘La fabrication’, pp. 396-397 en Flammang, ‘Compte’, pp. 107-108.

tiek beter behandeld werden. Op 5 januari 1477 sneuvelde de hertog te Nancy, waarna te Gent de verantwoordelijken voor diens politiek op het matje werden geroepen. Dat Hugonet, die, als ideoloog van Karel de Stoute, persoonlijk nog de macht van de Vlaamse steden had verketterd⁶³, in maart 1477 geviseerd werd door de Staten-Generaal van de Nederlanden, die de zwakte van het centraal gezag uitbuiten om Karels centralistische politiek ongedaan te maken, wekt daarom amper verwondering. De Staten namen Hugonet gevangen en veroordeelden hem na een dubieus proces wegens landverraad. In de gewelddadigste fase van de opstand stelden de Vlaamse Staten, met enige zin voor symboliek, op witte donderdag (3 april 1477), Guillaume Hugonet terecht, samen met een andere loyale vertrouwing van de hertog, Guy de Brimeu, heer van Humbercourt.⁶⁴

Bijna als een visionair had Guillaume Hugonet een maand voor de dood van de hertog zijn testament te Mechelen opgesteld (5 december 1476).⁶⁵ Zijn broer Philibert (kardinaal van Mâcon), Jean de Noseret (kanunnik te Mâcon), Jean III Gros (neef van Hugonet) en Anthoine de Lugny waren de uitvoerders van het testament. Net als het testament van Pieter Bladelin bevat het document tal van legaten aan kerken, missen en funeraire fundaties, onder andere 100 lb. gr. aan de kerk van Middelburg en de opdracht voor verscheidene

63 Bartier J., 'Un discours du chancelier Hugonet aux Etats Généraux en 1473', *HKCG*, CVII (1942), pp. 127-156; Vanderjagt A., 'Frans-Bourgondische geleerde politici in de vijftiende eeuw', *Theoretische geschiedenis*, 16 (1989), nr. 4, pp. 403-419 en *idem*, 'Burgundian political ideas between Laurentius Pignon and Guillaume Hugonet', *Fifteenth-century studies*, 9 (1984), pp. 197-213.

64 Boone M., 'La justice en spectacle. La justice urbaine en Flandre et la crise du pouvoir « bourguignon » (1477-1488)', *Revue Historique*, 125 (2003), nr. 625, pp. 43-65; Paillard C., *Le procès du chancelier Hugonet et du seigneur d'Humbercourt*, Brussel, 1881; Paravicini W., *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen*, Bonn, 1975, pp. 450-492; Cuvelier J., m.m.v. Dhondt J. & Doehaerd R., *Actes des états généraux des anciens Pays-Bas (actes de 1427 à 1477)*, Brussel, 1948, pp. 283-287 en Smagge L., '3 avril 1477: l'exécution du chancelier Hugonet et du sire de Humbercourt. Mécanismes compassionnels et rhétorique de l'émotion dans le plaidoyer de Marie de Bourgogne' in: E. Lecuppre-Desjardin & A.-L. Van Bruaene (eds.), *Emotions in the heart of the city (14th-16th century)*, Turnhout, 2005, pp. 177-196. Over de algemene context van 1477: Blockmans W. (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, (Standen en Landen, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985.

65 Bewaard te Parijs en uitgegeven door Paravicini, 'Zur Biographie', pp. 131-142.

missen aldaar.⁶⁶ ‘Pour soubstenir son estat durant le cours de sa vie’, mocht zijn weduwe in het kasteel te Middelburg blijven wonen (ze stierf in Ieper op 7 oktober 1506), maar ze mocht zelf kiezen waar ze na Hugonets dood zou verblijven. Zijn erfenis diende in een ‘Zuid-Nederlands’ deel (de heerlijkheid Middelburg, de functie van amman van Aardenburgambacht en de huizen te Brugge, Brussel en Mechelen) en in een Bourgondisch deel (de erflanden rond Mâcon en bezittingen in Frankrijk) te worden gesplitst wanneer zijn jongste zoon Willem de leeftijd van 18 jaar zou bereiken. De oudste zoon, Karel, mocht kiezen welk deel hij zou erven. Dat zou dus in 1493 moeten gebeuren.⁶⁷

De voogdij van Louise de Layé (1477-1483)

Maar de Vlaamse opstandigheid stak een stokje in de wielen. Guillaume Hugonet stierf op het schavot. Nadat de volkswoede tegen het beleid van Karel de Stoute geluwd was, lieten de Vlaamse steden de familie Hugonet echter ongemoeid. De minderjarige Karel Hugonet erfde de titels van zijn vader in Frankrijk en Vlaanderen.⁶⁸ Hij werd dus de nieuwe heer van Middelburg.⁶⁹ Zijn vader had getesteerd dat zijn echtgenote Louise de Layé de erfenis zou beheren als voogd van de kinderen, maar ze verbleef in 1477 in diens veiligere Mechelse woonst.⁷⁰ Op dat ogenblik bestuurde Cornelis Metteneye, ‘bailli des fiez de Middelbourg’, het kasteel in naam van Louise de

---

66 Over de symboliek van graffundaties: Dumolyn J. & Moermans K., ‘Distinctie en memorie. Symbolische investeringen in de eeuwigheid door laatmiddeleeuwse hoge ambtenaren in het graafschap Vlaanderen’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 116 (2003), pp. 332-349; Chiffolleau J., *La comptabilité de l’au-delà: les hommes, la mort et la religion dans la région d’Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320-vers 1480)*, Rome, 1980 en Boone M., ‘Un grand commis de l’Etat burgundo-habsbourgeois face à la mort: le testament et la sépulture de Pierre Lanchals (Bruges, 1488)’, in: J.-M. Duvosquel, A. Kelders & A. Vanrie (eds.), *Aspects de la vie culturelle dans les Pays-Bas bourguignons et habsbourgeois*, Brussel, 2006, ter perse.

67 Paravicini, ‘Zur Biographie’, p. 129.

68 Op 6 mei 1477 bepaalde de Franse koning Louis XI dat Hugonets erfgenamen vrij over hun Franse bezittingen mochten beschikken: Ph. de Commynes, *Mémoires*, N. Lenglet du Fresnoy (ed.), Parijs, 1747, III, p. 513.

69 Hij betaalde het verheffingsgeld op 26 mei 1477 (ARA: Rk. 13791, 1r en Flammang, ‘Compte’, p. 130).

70 *Ibidem*, p. 52.

Layé. Op 25 juni 1478 bijvoorbeeld maakte hij een som over aan voogdes Louise, 'pour le reste de son compte qu'il a rendu a cause du dit bailliage des fiefs d'un an'.⁷¹ Cornelis Metteneye, zoon van Christoffel, werkte reeds in 1476 in dienst van Guillaume I Hugonet, en lijkt na zijn dood de 'kasteelheer ad interim' te zijn geweest.⁷² In 1476 was hij bovendien burgemeester van de *commune* van het Brugse Vrije.⁷³ In 1477, 1479 en 1480 zou hij als schepen van het Brugse Vrije aangesteld worden.⁷⁴ Dat gebeurde, volgens het nieuwe Brugse privilege van 21 april 1477, twee weken na de inauguratie van de Brugse schepenbank; rond 15 september dus.⁷⁵ Pieter van der Muelen was de klerk van Cornelis Metteneye. In 1479 vervaardigde hij een leenboek voor Karel Hugonet, dat bewaard bleef.⁷⁶ Ook het ander financieel en juridisch personeel van Guillaume Hugonet bleef in functie. Maria van Bourgondië gaf in juli 1477 aan de rekenkamer van Rijsel de opdracht om van hen de eed van trouw af te nemen, in de eerste plaats van de ontvanger van Middelburg, Jan de Meyere. Hij diende de ontvangsten te Middelburg te innen voor de erfgenamen van Guillaume Hugonet.⁷⁷ Hij zou later door de Grote Raad aangewezen worden als beheerder van Hugonets goederen (zie verder).⁷⁸ Het lijkt ernaar dat de vernoemde personen het dagelijkse bestuur van

71 *Ibidem*, p. 98.

72 Zoals hij zelf verklaarde in een kwitantie voor Louise: *ibidem*, p. 151.

73 RAB: Brugse Vrije (BV), Registers, 212, 13r.

74 De schepenlijsten van het Brugse Vrije werden uitgegeven door Priem F., *Documents extraits du dépôt des archives de la Flandre-occidentale à Bruges. Deuxième série*, Brugge, 1850, dln. 7 en 8. Deze uitgave is echter aan grondige herziening toe. We verifieerden de carrière van Cornelis Metteneye aan de hand van de rekeningen van het Brugse Vrije in het RAB.

75 Gilliodts-Van Severen L., *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, Brugge, 1885, VI, p. 147. Zie ook Blockmans W., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel, 1978, pp. 88-90 en Huys E., 'Kasselrij van het Brugse Vrije (ca. 1000-1795)', in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 461-478.

76 RAG: Middelburg, 3: leenregister 'van de manscepen gehouden van edelen ende weerden joncheere Karels Hugonet, heere van Saillant, van Espoise ende van Middelburch in Vlaendren als van sijnen hove van Middelburch [...] gemaect ende geordineert bij Pieter van der Muelen als clerc van denzelven hove int jaer 1479'. Zie ook Martens, *Pieter Bladelin*, p. 39.

77 ADN: B 17725, map 'Saillant': 'au prouffit de la dame de Saillant et ses enfans, heritiers du dit feu chancelier'.

78 Flammang, 'Compte', pp. 106-107.

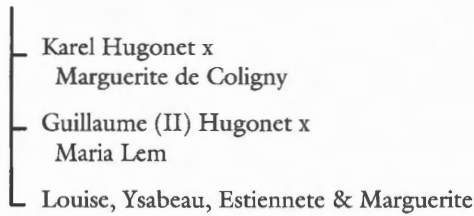
Middelburg waarnamen in deze periode. We dienen wel nog op te merken dat we Cornelis Metteneye fs. Christoffel, die met Margriete van der Beke gehuwd was⁷⁹, niet mogen verwarren met zijn naamgenoot Cornelis Metteneye fs. Jan, die in deze periode *persona non grata* was in Brugge. Hij koos in de opstand tegen de vorst de kant van die laatste en zou in 1490, na de Brugse overgave, door Maximiliaan van Oostenrijk als schout van Brugge aangesteld worden om in de stad opnieuw orde op zaken te stellen.⁸⁰

---

79 Gailliard J., *Bruges et le franc ou leur magistrature et leur noblesse, avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille*, Brugge, 1857, I, p. 171.

80 Cornelis Metteneye fs. Jan kwam meermaals in aanvaring met de Brugse magistraat in de tijd dat deze in opstand kwam tegen Maximiliaan van Oostenrijk. Reeds in 1479-1480 procedeerde de stad Brugge tegen hem (SAB: Stadsrekening 1479-80, 169r). Op 20 maart 1484 werd hij voor zes weken opgesloten te Brugge (Despars N., *Cronycke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen*, J. de Jonghe (ed.), Brugge, 1840, IV, p. 240). Deze vernedering door de Brugse schepenbank van 1483 klaagde hij in 1486 aan voor de Grote Raad, voor 'pluiseurs injures et extorcions par eulx a lui faictes sans cause et sans raison' (ARA: Grote Raad, procesbundels tot 1504, nr. 79). Hij ontving hiervoor in maart 1486 een schadevergoeding van 7 lb. 10 s. gr. van de stad Brugge (SAB: Stadsrekening 1485-86, 167v). In 1488 vluchtte hij de stad uit. Hij keerde terug op 1 mei 1490 toen Albrecht van Saksen, die Brugge veroverd had, hem tot schout benoemde (SAB: Cartularium Groenenboek B, 85r-v). Op 7 mei 1490 sloeg Engelbert van Nassau hem, in naam van Maximiliaan, tot ridder (Gailliard, *Bruges et le Franc*, I, p. 162). Maar bij zijn eedaflegging op 12 mei 1490 protesteerden Lodewijk van Gruuthuse en Karel van Halewyn erg heftig tegen zijn benoeming. Op 17 mei werd hij dan toch als schout aanvaard (Despars, *Cronycke*, IV, pp. 455-6). Op 24 juli diende hij de stad echter weer te verlaten omdat Joris Pikavet de macht overnam (Despars, *Cronycke*, IV, p. 462 en ARA: Rk. 13782, 16r: hij vluchtte naar Damme met een lijfwacht). Na de Vrede van Damme van december 1490 diende hij, in naam van de vorst, alweer de rust in de stad te herstellen. Hij diende zich wel met een lijfwacht door de stad te verplaatsen (SAB: Stadsrekening december 1490-91, 150r en ARA: Rk. 13782, 16r-v). Kortom, Cornelis Metteneye fs. Jan zou in zijn latere carrière radicaal de hertogelijke kant in het politieke conflict om de macht in Vlaanderen kiezen, in tegenstelling tot zijn naamgenoot.

Guillaume (I) Hugonet x Louise de Layé
(hertrouwd in 1479 met Jean Oderne)

Het nageslacht van Guillaume (I) Hugonet⁸¹

Echter, reeds kort na de dood van hertog Karel de Stoute én nog voor de terechtstelling van Hugonet werd het kasteel van Middelburg door het nieuwe Brugse stadsbestuur gevisieerd. Dat stadsbestuur bestond (net als het stadsbestuur te Gent dat Guillaume Hugonet op 6 april 1477 terechtstelde) uit een particularistische coalitie van de top van de ambachten en stedelijke handeslites die de centralistische politiek van Karel de Stoute en zijn ambtenaren ongedaan wilde maken.⁸² Op 20 maart 1477 stuurde de ‘lieutenant van der casteele’, Cornelis Metteneye, een ‘motalen busse met twee motalen cameran’ en een tiental kleinere schiettuigen (‘serpentina’) naar Brugge, om er te dienen in het Brugse stadsleger dat onder leiding stond van de belangrijkste edelman van de stad, Lodewijk van Gruuthuse.⁸³ Te Brugge schilderde Fransoys van de Pitte, onlangs vereenzelvigd met de zogenaamde ‘Meester van de Lucialegende’, de ‘serpentina’ in het rood.⁸⁴ Het Brugse stadswapen op het oorlogstuig diende symbolisch aan te tonen dat de kanonnen geen bezit meer waren van de

81 Naar Paravicini, ‘Zur Biographie’, 130-131.

82 In ons doctoraatsonderzoek naar de opstanden van de steden Gent en Brugge tegen Maximiliaan van Oostenrijk komen we uitgebreid op deze problematiek terug.

83 SAB: Politieke Oorkonden, nr. 1151. Over het Brugse stadsleger in de vijftiende eeuw: Tanghe J., *De Brugse stadsmilitie in de vijftiende eeuw*, Gent, 2005 (onuitgegeven licentiaatverhandeling).

84 ‘Ende die verwapent metter stede wapenen’ (SAB: Stadsrekening 1476-77, 149r; uitgegeven door Janssens A., ‘De meesters van de Lucia- en de Ursulalegende. Een poging tot identificatie’, *HGG*, 141 (2004), p. 317).

gehate Guillaume Hugonet. Ze dienden nu in het stedelijke leger dat Hugonets politiek bestreed. Enige ironie was de Bruggelingen niet vreemd.

Het is moeilijk te achterhalen of Cornelis Metteneye dit kanon vrijwillig aan de stad Brugge schonk om een mogelijke bezetting van het kasteel af te kopen. Of dwong de stad Guillaume Hugonet een kanon af te staan om de oorlog tegen de Fransen te ondersteunen, een oorlog die de kanselier in de hand gewerkt had? Hoe dan ook, meer dan het vernoemde militaire materieel werd aan de nieuwe bewindvoerders te Brugge niet afgestaan. Het kasteel werd wel voorzien van drie à vier door Louise de Layé betaalde wachters in april-september 1477 waarover kapitein Cornelis Metteneye het bevel voerde.⁸⁵ Dat Cornelis Metteneye over militaire kwaliteiten beschikte, blijkt uit het verdere verloop van het verhaal en uit het feit dat hij in 1477, in opdracht van de stad Brugge, meermaals op de Vlaamse statenvergaderingen met Gent zou onderhandelen over de te volgen tactiek in de oorlog tegen Frankrijk.⁸⁶ Maar voor het overige functioneerde de heerlijkheid Middelburg als voorheen, dat merken we ook aan de reeds geciteerde brief van Maria van Bourgondië waarin ze vraagt om van het personeel de eed af te nemen. Daarmee normaliseerde ze de politieke en administratieve situatie in de heerlijkheid. Afrondend kunnen we stellen dat Cornelis Metteneye in het onzekere jaar 1477 schipperde tussen de stad Brugge en de voogdes van het kasteel door enerzijds de stad Middelburg in naam van de familie Hugonet te beheren en anderzijds zijn militaire kwaliteiten in dienst van de stad Brugge te stellen.

Maar de heerlijkheid Middelburg werd niet enkel 'militair' gevijsd. Tien dagen na de overhandiging van het kanon, op 30 maart 1477, schonk de kersverse gravin Maria een nieuw privilege aan de stad Brugge. In dit charter gaat ze quasi volledig op de opstandige eisen van de Bruggelingen in; Maria was in deze periode immers te zwak om tegen de stedelijke politiek in te gaan. Het charter voert de Brugse eis uit die stelt dat Middelburg voortaan 'onder onse voor-

---

85 Flammang, 'Compte', pp. 127, 131 en 133: 3 soldaten ontvangen loon voor de periode 1 mei tot en met 11 september 1477.

86 Blockmans W. (ed.), *Handelingen van de leden en van de staten van Vlaanderen. Regering van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (1477-1506)*, Brussel, 1973, I, pp. 29 en 31.

seijde stede van Brugge' ressorteerde.⁸⁷ Dit betekende dat Brugge het juridische hoofd van Middelburg werd, waardoor de Brugse schepenenbank processen voor de schepenen van Middelburg aan hun bevoegdheid mocht onttrekken. Met deze maatregel tastte de stad Brugge, met instemming van de gravin, voor het eerst de juridische uitzonderingspositie van Middelburg aan. Kort erna viel die 'eer' ook de andere steden van het Brugse Vrije te beurt. Op 9 april 1477 besliste Maria, alweer onder de moordende druk van de Bruggelingen, dat het Brugse Vrije haar autonome politieke macht kwijt raakte. Voortaan telde het graafschap Vlaanderen maar drie politieke leden meer, Gent, Brugge en Ieper.⁸⁸ Kortom, Middelburg, en de streek rond de heerlijkheid, raakten langzaam maar zeker in de Brugse invloedssfeer, een tendens die zich in de jaren 1480 nog zal doorzetten. Daar komen we later op terug. Concluderend kunnen we alvast stellen dat de heerlijkheid Middelburg in tegenstelling tot zijn voormalige kasteelheer, het turbulente jaar '1477' relatief goed doorstaan heeft.

In mei 1479 hertrouwde weduwe Louise de Layé echter met Jean Oderne, een klerk van haar overleden man, maar die het ondertussen tot schildknaap van aartshertog Maximiliaan had geschopt. Het huwelijk veroorzaakte hevige furore omdat Louise beneden haar stand zou getrouwd zijn.⁸⁹ Één van de gevolgen hiervan was alweer een juridische tweestrijd voor de Grote Raad, met als inzet de erfenis van Pieter Bladelin en Guillaume Hugonet. De zonen van Guillaume Hugonet verweten hun moeder en stiefvader in juni 1479 de goederen uit het testament van hun vader slecht beheerd te hebben. Jean Oderne zou zich Hugonets goederen toegeëigend hebben 'en les donnant, vendant et distribuant tout ainsi que s'ils eussent esté siens'.⁹⁰ En bovendien stelde het testament van Guillaume Hugonet dat, indien ze hertrouwde, Louise onmiddellijk het voogdschap over de kinderen zou verliezen aan Philibert Hugonet, broer van

---

87 Uitgegeven door Gilliodts-Van Severen L. (ed.), *Coutume de la ville de Bruges*, Brussel, 1908, II, p. 93.

88 Prevenier W., 'Réalité et histoire. Le quatrième membre de Flandre', *Revue du Nord*, 43 (1961), p. 6.

89 Flammang, 'Compte', p. 56: sinds 1473 was hij samen met Jacob Heyman lid van de 'dépense ordinaire' van het 'hostel' van Karel de Stoute.

90 Galesloot L., 'Quelques renseignements concernant la famille du chancelier Hugonet', *HGG*, 32 (1881-1882), pp. 358-372.

Guillaume en bisschop van Mâcon, en Jean Noseret, een vertrouwen-
ling van die laatste.⁹¹

Het proces dat de minderjarige zonen van Guillaume Hugonet tegen hun moeder inspanden, werd gesteund door de uitvoerders van diens testament (Philibert Hugonet en Jean Noseret) en de netwerken van de overleden kanselier, waaronder de bisschop van Doornik, Ferry de Clugny, en de voormalige audiencier van de hertog, Jean Gros (beiden waren verwant met de familie Hugonet⁹²). De aanklagers hoopten via het proces de verloedering van het bezit van hun overleden vriend te vrijwaren, en er uiteraard de vruchten van te dragen. Opmerkelijk is dat zelfs Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk dit netwerk steunden. Ongetwijfeld omdat Ferry de Clugny en anderen nog een belangrijke functie aan het hof uitoefenden, maar het vorstenpaar interesseerde zich ook uit eigenbelang voor de zaak. Door zich met de rechtszaak te bemoeien, konden ze enerzijds hun netwerken bevoordelen, maar anderzijds ook rechtstreeks interveniëren in het bestuur van de heerlijkheid. Het gevaar van een onbeïnvloedbare politiek die door het nieuwe koppel Jean Oderne en Louise de Layé over de heerlijkheid zou gevoerd worden, diende de vorst snel te bezweren. Maximiliaan verkoos uiteraard een directe controle van de heerlijkheid door zijn netwerken.

Maximiliaan en Maria gaven in juni 1479 een onderzoekscommissie de opdracht de staat van Hugonets erfenis na te gaan.⁹³ Deze commissie diende de nagelaten goederen te inventariseren, het reeds verkochte bezit op te sporen en alle kwitanties van de uitgaven op basis van de opbrengst te verzamelen. Enkel de inventaris van Hugonets goederen te Mechelen en een lijst met kwitanties bleef bewaard en werd recent uitgegeven.⁹⁴ In deze rekening staat te lezen dat er een inventaris van de goederen uit Middelburg heeft bestaan, maar deze is verdwenen.⁹⁵ Waarschijnlijk was maar een klein deel van

91 Paravicini, 'Zur Biographie', p. 141.

92 *Ibidem*, p. 127. Over de carrière van beide personen, zie aldaar.

93 Opdracht uitgegeven door Flammang, 'Compte', pp. 73-74.

94 ARA: Rk. 50698. Flammang, 'Compte', pp. 76-152.

95 *Ibidem*, p. 94 : 'la dicte dame de Saillant après le trespas de mondit feu seigneur son mary a fait faire inventoire ou chastel de Middelbourg des licits, canlits, draps, linges, buffets, coffres, scabelles, chayeres, tables, bancs, caudrelas, estaing et artilerie estans oudit chastel le quel inventoire elle rend cy et entend icellui furnir en defalquant ce que en a esté vendu pour paier les debtes?'. Ook van Hugonets huis

de inboedel van het kasteel verkocht, want de verkoop had maar circa 16 lb. gr. opgebracht. In het uitgegeven document vinden we wel sporen van roerende en onroerende goederen terug die tot de heerlijkheid Middelburg hadden behoord, maar nu verkocht waren. Daaronder verscheidene renten op de heerlijkheid en een opsomming van tientallen tapijten die het kasteel sierden, en die, zoniet verkocht, beheerd werden door Maarten Lem, Brugs handelaar, financieel ambtenaar van Maximiliaan van Oostenrijk en de latere schoonvader van Guillaume II Hugonet (zie verder).⁹⁶

Uiteindelijk zal de Grote Raad op 22 januari 1480 Louise de Layé van haar voogdschap ontslaan.⁹⁷ Louise procedeerde echter voort en verdedigde dat een deel van de goederen diende verkocht te worden om schulden van haar overleden echtgenoot te betalen 'et surtout pour sauver la seigneurie de Middelbourg'. De weduwe stelde voor de goederen te delen. De helft kwam de voogden toe, de andere helft haar. Op 12 februari 1482 ging de Grote Raad hiermee akkoord – ondertussen was haar tweede echtgenoot overgelopen naar de Franse koning Louis XI.⁹⁸ De Vlaamse goederen van Guillaume I Hugonet, waaronder de heerlijkheid Middelburg, dienden voortaan beheerd te worden door de Bruggelingen Jan de Meyere en Jacob Heyman. Jan de Meyere was reeds ontvanger van Middelburg (zie hoger). Jacob Heyman was klerk van Jean Gros, één van de sterkhouders van het netwerk van Philibert Hugonet, en achtereenvolgens secretaris van hertog Karel de Stoute, hertogin Maria en aartshertog Maximiliaan.⁹⁹ In 1481 duikt hij zelfs als 'raadsheer' van Maximiliaan op.¹⁰⁰ De netwerken van Philibert Hugonet én de vorst hadden de strijd om Middelburg dus gewonnen. Voortaan konden beide partijen een directe controle op de heerlijkheid blijven uitoefenen.

---

in Brugge werd een inventaris gemaakt, de verkoop van goederen daar bracht circa 34 lb. gr. op. Een analyse van een gelijkaardig voorbeeld (de inventaris van het Gentse 'Posteerne' toen Jacoba van Beieren er verbleef) vindt men in Boone M., 'Jacqueline of Bavaria in september 1425, a lonely princess in Ghent', *The Ricardian*, XIII (2003), pp. 75-85.

96 Flammang, 'Compte', pp. 84-85.

97 Paravicini, 'L'arsenal', p. 148.

98 Flammang, 'Compte', p. 60.

99 Paravicini, 'L'arsenal', p. 148. Zie ook ARA: Manuscripts Divers, 174, 32r: Maria neemt Jacob Heyman als secretaris in haar hofhouding op.

100 ADN: B 3521, nr. 124555.

Een van de gevolgen van de nauwe banden van het vorstenpaar met de beheerders van Middelburg was een genereuze schenking van Maria en Maximiliaan aan het Sint-Janshospitaal van de stad in december 1481. Met geld dat Pieter Bladelin in zijn testament gereserveerd had voor missen die in de kapel van het hospitaal dienden te worden opgedragen, hadden de beheerders van het hospitaal verscheidene lenen gekocht.¹⁰¹ De jaarlijkse rente die het hospitaal hierdoor aan de vorst diende te betalen, beliep 2277 groten en 15 miten. Voor hun zielenheil, dat van hun antecedenten en hun opvolgers, schonken Maria en Maximiliaan deze som in 1481 aan het hospitaal, dat in 1452 door Pieter Bladelin gesticht was, maar hier voor de eerste maal het Sint-Janshospitaal wordt genoemd.¹⁰²

Eén van de imposante hoektorens van het kasteel van Middelburg tijdens opgravingen in 2003 (© Wim De Clercq).

101 Verschelde, 'Testament', pp. 19-20. De beheerders van het hospitaal bij Bladelins dood waren Guibert de Ruple, Christoffel Buridaen, Joost van Halewijn en Donaas de Moor (zie de hieronder geciteerde archiefbron).

102 De originele oorkonde van de schenking bleef niet bewaard ; drie contemporaine kopieën wel: ADN: B 1703, 50v-51v; B 1611, 34v-35r en B 17743, map 'Middel-

Uiteraard moeten we deze schenking kaderen in de juridische overwinning van de vorst op Louise de Layé, maar anderzijds kunnen we uit deze gift ook afleiden dat de culturele uitstraling van de Middelburgse caritatieve en religieuze instellingen tot het hof reikte. In dit verband kunnen we ook de akte van Ferry de Clugny, bisschop van Doornik, citeren. In mei 1480 bevestigde deze verwant van Guillaume Hugonet de door Pieter Bladelin in 1470 geplande vestiging van een kapittel van zes kanunniken in Middelburg.¹⁰³ Deze vriendendienst kon de religieuze uitstraling van de Sint-Pieters- en Sint-Pauluskerk van Middelburg enkel verhogen. Hierdoor evolueerde Middelburg steeds meer naar een soort van politiek, religieus en economisch centrum dat we gerust als één van de belangrijkste heerlijkheden uit het laatmiddeleeuwse Vlaanderen mogen bestempelen.

Het opportunisme van Jan IV de Baenst (1483-1485)

Amper enkele maanden na haar gift aan het hospitaal van Middelburg, op 27 maart 1482, overleed Maria van Bourgondië. Haar opvolger, Filips de Schone, was op dat moment amper drie jaar. De voornaamste edelen uit het graafschap (Lodewijk van Gruuthuse, Adolf van Kleef, Wolfart van Borsele, Filips van Bourgondië, Jacob van Savoye en Adriaan Vilain) en vertegenwoordigers van de steden Gent, Ieper en Brugge richtten daarop een regentschapsraad in, die in naam van graaf Filips, vanaf juni 1483 het graafschap bestuurde. De weduwnaar Maximiliaan van Oostenrijk eiste echter op zijn beurt het regentschap over zijn zoon op. Hij zou er pas in juni 1485 in slagen

---

bourg': 'pour le bien accroissement et entretenement des eglises et lieux saints et du service qui se y fait et a fin que noz predecesseurs, nous et noz successeurs soient perticipans et accompagnez aux devotes prieres, orrisons et bien faiz qui se font et feront cy apres ou dit hospital'. Voordien heette het Sint-Janshospitaal van Middelburg nog het 'godshuus te Heyle', zoals in het testament van Pieter Bladelin (Verschelde, 'Testament', 19-20, zie ook diens *Geschiedenis*, 190-2). Misschien moeten we in deze periode de mooie kacheloventegels met de wapens van Maximiliaan en Maria situeren die de archeologen aantreffen in het kasteel, zie De Clercq, Pype & Mortier, 'Archeologisch onderzoek', p. 286.

103 De akte bevat het gedetailleerde reglement van het bestuur van het kapittel en is uitgegeven door Miraeus A., *Opera diplomatica et historica*, Brussel, 1723, II, pp. 1341-7.

de regentschapsraad op te doeken en het graafschap militair te veroveren.¹⁰⁴

De veranderde politieke context van het graafschap dwarde de grillige geschiedenis van de heerlijkheid Middelburg nogmaals in een andere richting. In 1483, wanneer de heerlijkheid weer opduikt in de bronnen, wacht ons een verrassing. Enkele recent door Frederik Buylaert ontdekte archiefdocumenten in het Algemeen Rijksarchief te Brussel leren ons dat niemand minder dan ... Jan IV de Baenst het kasteel van Middelburg in de periode 1483-85 bewoonde.¹⁰⁵ Jan IV de Baenst had in 1476, na een lange juridische strijd, de erfenis van het kasteel van Pieter Bladelin uit handen zien glippen (zie hoger). Guillaume I Hugonet was dood en diens weduwe en erfgenamen verbleven buiten het graafschap. De familie Hugonet kon bovendien niet terugvallen op zijn directe beschermheer Maximiliaan van Oostenrijk, die haar nog gesteund had in het bovengenoemde proces tegen Jean Oderne, want het graafschap was in oorlog tegen de vorst en had al diens netwerken verjaagd, waaronder Jean Gros en Ferry de Clugny. And, *last but not least*, Joost van Varsenare was verbannen en verbleef te Antwerpen.¹⁰⁶ Alle 'troonpretendenten' van het kasteel waren het land uit. Jan IV de Baenst vulde het machtsvacuüm met plezier op en palmde de heerlijkheid in. Eindelijk bewoonde hij het kasteel dat Pieter Bladelin hem geschonken had! Eindelijk werd hij de prestigieuze kasteelheer!

Hoe en wanneer Jan de Baenst zijn intrek in het kasteel genomen heeft, is moeilijk te achterhalen. In februari 1482 had het vorstenpaar het kasteel aan Bruggelingen Jan de Meyere en Jacob Heyman toegewezen (zie hoger). Beiden kozen in het politieke conflict nu echter de kant van de Vlamingen. Sinds 1483 leidde Jacob Heyman, samen met een andere Bruggeling, Jan de Beere, de administratie van de

---

104 Het beste artikel over de opstanden van Vlaanderen tegen Maximiliaan blijft Blockmans W., 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits', *HKCG*, 140 (1974), pp. 257-368. Over Brugge in deze periode: Janssens, 'Macht en onmacht'.

105 Buylaert, *Crisis*, I, pp. 65-69. De documenten waren verkeerd geklasseerd, maar nu juist gedateerd: ARA: Grote Raad, Eerste Aanleg, nr. 3546 en Aanzienlijke Families, nr. 290.

106 In 1482, en nogmaals in 1484, werd hij door Gent uit het graafschap Vlaanderen verbannen (Stadsarchief Gent (SAG): reeks 212, nr. 1, 61v en 72v). Hij vluchtte naar Antwerpen (UBG: Hs. 1295, 2r).

regentschapsraad.¹⁰⁷ Jan de Meyere maakte dezelfde politieke keuze en ontving als beloning de functie van ontvanger van de Burg van Brugge.¹⁰⁸ Het is dus niet ondenkbaar dat Jacob Heyman en Jan de Meyere, vanuit hun juridische voogdij over het kasteel, ingestemd hebben met de bewoning van Jan de Baenst, in bescherming van de regentschapsraad. Ook de nieuwe bestuurders van het graafschap Vlaanderen keken dus nauw toe op het beheer van Middelburg. In die optiek blijkt de juridische overwinning van Maximiliaan en diens netwerken op Louise de Layé in 1481-2, net als die van Joost van Varsenare in 1475, een Pyrrusoverwinning. In beide gevallen bleek het te onvoorzichtig de heerlijkheid Middelburg vrij te laten circuleren.

Maar, er is meer. In de veranderde politieke context na de dood van Maria van Bourgondië, hadden, net als in 1477, de Vlaamse steden een grotere machtsaanspraak in het graafschap. Uit de te Brussel ontdekte documenten kunnen we opmaken dat Jan de Baenst onderdak verleende aan Brugse troepen die te Middelburg gelegerd lagen.¹⁰⁹ Daaruit leiden we af dat het Brugse stadsbestuur hem steunde in zijn claim op Middelburg. Dat stadsbestuur bestond nog steeds uit een particularistische coalitie die, gesteund door de Vlaamse regentschapsraad, het hoofd bood tegen Maximiliaan van Oostenrijk en zijn loyale medewerkers. Onder die laatste tellen we onder andere Pieter Lanchals, Guy de Baenst en Joost van Varsenare (zie vroeger).¹¹⁰ Deze personen waren allen uit Brugge verjaagd. Het nieuwe landsbestuur aarzelde niet hun bezit te viseren. In februari 1485 bijvoorbeeld verloor Joost van Varsenare een proces voor de rekenkamer van Rijsel tegen de erfgenamen van financieel topambtenaar Gautier Poulain. De rekenkamer, die onder de controle van de Vlamingen stond, schold de schulden van Gautier Poulain aan Pieter Bladelin en diens erfgenaam Joost van Varsenare kwijt.¹¹¹ In de opstand van de

---

107 Zie bijvoorbeeld SAB: Stadsrekening 1483-84, 173v en RAB: BV, Registers, 221, 121v.

108 Op 9 november 1484 legde hij hiervoor de eed af in de rekenkamer van Rijsel (ADN: B 33, 110r).

109 Buylaert, *Crisis*, I, p. 68.

110 Over Guy de Baenst: Buylaert, *Crisis, passim*; over Pieter Lanchals: Boone M., 'Lanchals (Pieter)', *NBW*, XIII (1990), klm. 471-780

111 ADN: B 33, 115r-117v. De aanklacht van Joost van Varsenare dateerde al van 1479 (ADN: B 33, 46r-47r) en betrof een som van 200 gouden rijders van

Vlaamse steden tegen Maximiliaan van Oostenrijk waren diens vertrouwelingen dus niet veilig. Ook in de strijd om het kasteel tussen Jan IV de Baenst en Joost van Varsenare, kozen de Bruggelingen dus partij voor die eerste, ook al was Jan door dezelfde voorvechters van de stedelijke vrijheid al beboet in 1477. De stad Brugge had Jans boete van 1477 overigens al terugbetaald (zie hoger). Jan de Baenst sympathiseerde openlijk met de nieuwe Brugse machthebbers én met de regentschapsraad en maakte in 1483 dus een opportunistische keuze.

Als we bovendien een blik werpen op de samenstelling van het Brugse stadsbestuur, dan valt onmiddellijk op dat we, naast Willem Moreel, Jan van Riebecke en Lodewijk Steylin, ook Maarten Lem, de latere schoonvader van Guillaume II Hugonet, aantreffen als één van de voorvechters van de stedelijke vrijheden. Maarten Lem was schout van Brugge van 17 april 1482 tot 7 september 1483¹¹² en zijn zoon Karel zetelde in 1484 als raadslid in het stadsbestuur.¹¹³ Maarten Lem was in de periode 1479-1481 nog als rijk handelaar betrokken bij de financiële administratie van aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, maar hij steunde sinds december 1481 zijn collega en vriend Willem Moreel in diens strijd tegen het arbitraire bewind van hun vroegere beschermheer.¹¹⁴ Maximiliaan had met zijn monetaire, fiscale en politieke beleid immers zwaar tegen de schenen geschopt van de Brugse handelaars, die in een coalitie met de ambachten, in opstand waren

---

48 gr., die Pieter Bladelin, als onderdeel van de betaling van 100.000 ridders van het Brugse Vrije aan hertog Filips de Goede in 1437 bij de erkenning van het Brugse Vrije als Vierde Lid van Vlaanderen, ondanks beloftes, niet zou ontvangen hebben. Gautier Poulain was van 1422 tot 1446 algemeen ontvanger van Vlaanderen en Artesië (Boone M., 'Poulain, Gau(l)tier', *NBW*, XIV (1992), klm. 529-536).

112 Zie bijvoorbeeld zijn rekening (ARA: Rk. 13781, 33r) en zijn aanstellingsbrief tot schout, opgesteld door de Drie Leden van Vlaanderen (SAB: Cartularium Rodenboeck, 310v). Over de familie Lem: Everaert J., 'Les Lem, alias Leme. Une dynastie marchande d'origine flamande au service de l'expansion portugaise', in: *Actas. III colóquio internacional de história da Madeira*, Madeira, 1993, pp. 817-838. Over Maarten Lem bereiden we een aparte publicatie voor.

113 SAB: Register van de Wetsvernieuwing 1468-1501, 142r.

114 Haemers J. & Lecuppre-Desjardin E., 'Conquérir et reconquérir l'espace urbain. Le triomphe de la collectivité sur l'individu dans le cadre de la révolte brugeoise de 1488', in: C. Billen & C. Deline (eds.), *Groupes sociaux & territoires urbains du Moyen Age au 16e siècle*, Turnhout, 2006, ter perse. Specifiek over Willem Moreel: Janssens A., 'Willem Moreel en Hans Memling. Bijdrage tot het onderzoek naar de schilderijen van Memling in opdracht van de familie Moreel', *HGG*, 140 (2003), pp. 66-110.

gekomen. Dat Maarten Lem in 1483 als schout toegestemd had met de bewoning van Middelburg door Jan de Baenst heeft misschien ook te maken met zijn bezorgdheid over de nalatenschap van zijn dochter Maria die Guillaume II Hugonet zou huwen. Deze stelling wordt echter gehypothetheerd door de onbekende trouwdatum van het paar; in 1492 waren ze man en vrouw, maar in 1483-85 was Guillaume II nog minderjarig.¹¹⁵ Maar eerder merkten we reeds op dat Maarten Lem een deel van de inboedel van het kasteel onder zijn hoede had. De precieze aard van de relatie tussen Maarten Lem en de familie Hugonet in de jaren 1483-1485 blijft dus nog duister, maar dat de Brugse bewindvoerders zich persoonlijk met de zaak inlieten en hieruit voornamelijk politiek voordeel haalden, maken we nu duidelijk.

Brugge maakte immers van de situatie gebruik om Middelburg tot een tactisch instrument in de opstand uit te bouwen met als doel om zonder veel moeite de Brugse machtsaanspraak op het omliggende platteland te visualiseren. Bovendien werden verscheidene kastelen rond Brugge (Wijnendale, Male, Oudenburg, Oostkerke enzovoort) ingericht als militaire voorpost om de stad te beschermen tegen mogelijke invallen. In 1477 had Brugge de juridische uitzonderingspositie van Middelburg reeds gedeeltelijk ongedaan gemaakt (zie hoger), nu werd de heerlijkheid helemaal opgenomen in het 'politieke project' van de stad Brugge. Net als in elke opstand van een Vlaamse stad bezette ook Brugge in 1483-85 haar kwartier, niet alleen uit militair oogpunt, maar ook als realisatie van haar politieke aspiraties. De Vlaamse steden streefden in hun opstanden steeds een politieke dominantie over hun kwartier na.¹¹⁶ Daardoor zette Brugge

---

115 Gailliard, *Bruges et le Franc*, I, p. 320 vermeldt het huwelijk, maar geen datum.

De vroegste archiefverwijzing dateert uit 1492 (SAB: Procuraties 1492-93, 92v).

116 Zoals in de Brugse opstand van 1436-38 (Dumolyn, *De Brugse opstand, passim*) en in de Gentse opstand van 1449-53 (Haemers J., *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen netwerken om het stedelijke kapitaal*, (Standen en Landen, CV) Kortrijk-Heule, 2004, pp. 265-287). Ook in de veertiende eeuw verkoos Brugge het model van de stadsstaat, zie: Boogaart T., *An ethnogeography of late medieval Bruges. Evolution of the corporate milieu (1280-1349)*, Lewiston, 2004; Murray J., *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*, Cambridge, 2005 en voornamelijk Verbruggen R., *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005. Een algemeen overzicht over opstandige steden in de middeleeuwen vindt men in: Dumolyn J. & Haemers J., 'Patterns of urban revolts in medieval Flanders', *Journal of Medieval History*, 31 (2005), pp. 369-393.

de vorst (in dit geval Maximiliaan van Oostenrijk) onder druk en probeerde ze het omringende platteland te ontmoedigen om zich tegen haar wil te verzetten. Ditmaal pronkte dus niet alleen een edelman, maar ook een stad met de symbolische machtsuitstraling van het kasteel.

Daarenboven herbergde het kasteel van Middelburg blijkbaar militair materieel, dat het Brugse stadsbestuur van pas zou kunnen komen (zie hoger). Middelburg kreeg meermaals troepen over de vloer, die deels door de stad zelf bekostigd werden, deels door het Brugse Vrije. Hier duikt de figuur van Cornelis Metteneye weer op, ditmaal als militair kapitein van het Brugse Vrije. Deze kasselrij werd, gezien het eerder vermelde verlies van politieke autonomie, sinds het aantreden van de regentschapsraad indirect bestuurd door de Brugse stadsmagistraat. Jaarlijks koos de regentschapsraad in samenspraak met de Brugse burgemeesters een nieuwe schepenbank voor het Vrije, wiens burgemeester van de *commune* de Brugse politiek ten uitvoer bracht. Vanaf 1483 was Jacob van Halewyn burgemeester van het Brugse Vrije, vanaf september 1484 leidde Cornelis Metteneye deze instelling. Cornelis Metteneye koos sinds het aantreden van de regentschapsraad definitief de kant van de opstandelingen.¹¹⁷ Als verklaring hiervoor kunnen we zijn familiale banden met de Brugse politieke top uit deze jaren aanhalen. Hij was, als zoon van Christoffel Metteneye en Apoline van Nieuwenhove, een neef van Jan van Nieuwenhove fs. Clais die in september 1483 Maarten Lem als Brugs schout zou opvolgen.¹¹⁸ In 1501 zou hij zelfs voogd worden over Maartens Lems dochter Agnete, hetgeen opnieuw verwantschappelijke banden verraadt met de kern van de Brugse opstandelingen.¹¹⁹ Uit de rekeningen van het Brugse Vrije leiden we af dat Cornelis Metteneye de Vlaamse militaire politiek ten uitvoer bracht, wat althans de krijgsverrichtingen van het Brugse Vrije betreft.¹²⁰ Hij zou in de komende jaren één van de spilfiguren worden van de militaire activiteiten van de Brugse opstandelingen, en zich in die functie als militair leider in Middelburg

---

117 In de periode september 1482 – september 1484 was hij reeds schepen van het Brugse Vrije.

118 Gailliard, *Bruges et le Franc*, I, p. 171.

119 SAB: Wezenregister Sint-Donaaszestendeel, 6, 47r.

120 Zie bijvoorbeeld RAB: BV, Registers, 222, 100v en 134r-141v.

121 RAB: BV, Registers, 222, 150r-153r en 158v-159v. Ingelram Hauweel ontving in deze periode een dagloon van 20 gr 'van die van Middelburch'.

gedragen (net als in de jaren 1477-79). De uitgaven van het Brugse Vrije, deels afkomstig uit de centrale kas (maar soms betaalden kasselrijen rechtstreeks aan een kapitein) werden in deze periode immers grotendeels besteed aan militaire troepen om de stad Brugge (en ook het Vrije uiteraard) te beschermen en de oorlog tegen Maximiliaan van mankracht te voorzien. De burgemeester van het Brugse Vrije kreeg er naast zijn administratieve taak nu ook een militaire functie bij. Hij fungeerde als een soort van ‘opperkapitein’ die verscheidene ‘onderkapiteins’ krijgskundige bevelen gaf. Burgemeester Jacob van Halewijn gaf bijvoorbeeld in het voorjaar van 1484 kapitein Ingelram Hauweel de opdracht als ‘condisier van den serganten van Middelburch’ een militaire opdracht te Oostburg uit te voeren.¹²¹ De bewoning van het kasteel kreeg in deze periode dus een militair tintje, niet zozeer om aanvallen te weerstaan, maar als militaire hulp in nood en als symbolische uiting van de macht van de stad.

Gezien de strategische waarde van het kasteel, hebben ongetwijfeld ook de burgemeesters van het Brugse Vrije, waaronder Cornelis Metteneye, ingestemd met de bewoning van het kasteel door Jan de Baenst, en de verdediging ervan door Brugse troepen. De heerschappij van de heerlijkheid Middelburg rustte in de periode 1483-85 dus op een brede consensus. Zowel de regentschapsraad en de bestuurders van de stad Brugge, als de voogden van Middelburg, de burgemeesters van het Brugse Vrije en de militaire commandanten van het kasteel, stemden allen, rechtstreeks of onrechtstreeks, in met de situatie waarin Jan de Baenst met militaire hulp van Brugge heer van Middelburg was. Dit leverde, zoals gezien, voor alle partijen voordeel op. Niet in het minst voor Jan de Baenst zelf, die zich ongetwijfeld gesterkt voelde door de aanwezigheid van de militaire macht in zijn stad. Of, zoals hij zelf later zijn bewoning van het kasteel omschreef: “le temps est byn dangereux”.¹²²

Terugkeer van de familie Hugonet (1485-1487)

Hoelang Jan de Baenst het kasteel van Middelburg bewoonde, is niet moeilijk te raden. In juni 1485 legde de Vlaamse regentschaps-

---

¹²² Buylaert, *Crisis*, I, p. 68.

raad militair de duimen voor Maximiliaan van Oostenrijk die het graafschap veroverde en voortaan het bestuur ervan zou waarnemen. Ook te Brugge nam de hertogelijke strekking de macht over. Één van de meest gehate erfgenamen van Pieter Bladelin, Joost van Varsenare, werd burgemeester van de nieuwe Brugse schepenbank die, tegen de gewoonte in, op 30 juni 1485 door Maximiliaan van Oostenrijk zelf ingevuld werd.¹²³ Joosts politiek, en die van Maximiliaan in het algemeen, bestond erin de beslissingen van de Vlaamse regentschapsraad ongedaan te maken. In 1486 bijvoorbeeld aarzelde hij niet om zijn veroordeling in het proces tegen de erfgenamen van Gauthier Poulain (zie hoger) ongedaan te maken.¹²⁴ Net als Joost van Varsenare namen ook andere stromannetjes van de vorst de belangrijkste posities in de stad in. Pieter Lanchals werd schout van de stad Brugge. Guy de Baenst verving Cornelis Metteneye als burgemeester van het Brugse Vrije, dat opnieuw het vierde politieke lid van de Vlaamse volksvertegenwoordiging werd.¹²⁵ Ook juridisch voogd Jacob Heyman werd gestraft, uit zijn functie van hertogelijk secretaris ontzet en hoogst waarschijnlijk van de voogdij van het kasteel onttrokken.¹²⁶ De andere voogd van het kasteel, Jan de Meyere, kon zich nog kort handhaven als ontvanger van de Brugse Burg, maar in 1486 moest ook hij afdruipeu.¹²⁷ Logischerwijs diende Jan IV de Baenst het kasteel te verlaten. Hij werd in februari 1487 op de rooster gelegd over zijn politieke opvattingen tijdens de voorbije opstand. Opnieuw maakte hij een opportunistische keuze en pleitte hij onschuldig: een slepende

123 SAB: Register van de Wetsvernieuwing 1468-1501, 148v en Despars, *Cronycke*, IV, pp. 264-265.

124 Hij eiste geld uit de erfenis van Pieter Bladelin opnieuw op voor de rekenkamer van Rijsel (zie noot 111). Een uitspraak in het proces is niet bewaard.

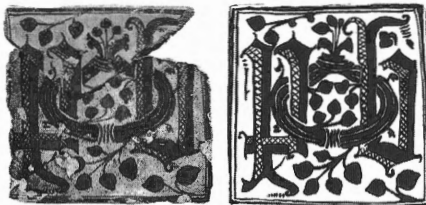
125 Boone, 'Lanchals', klm. 476 en Buylaert, *Crisis*, I, pp. 70-75. Op 18 oktober 1485 werd het Vrije weer het Vierde Lid van Vlaanderen; Prevenier, 'Réalité et histoire', p. 8.

126 Bij het afsluiten van de rekening van het Brugse Vrije in september 1485 betaalden de burgemeesters bijvoorbeeld enkele schulden, die het Brugse Vrije bij hem had, niet terug, omdat hij 'met zijnen medeghesellen vele diversche brieven ghemaeft hebben contrarie ende jeghen de welvaert van onsen gheduchten heere ende den ghemeenen lande ende niet gheautoriseert hebben gheweist' (RAB: BV, Registers, 222, 103r).

127 Op 12 september 1486 werd hij in deze functie vervangen door Joost Arends (ADN: B 33, 137v en B 17749, map 'Le Meyere'). Joost Arends was een secretaris van de aartshertog die in 1484, als pensionaris van het Brugse Vrije, uit het graafschap Vlaanderen verbannen was (RAB: BV, Registers, 222, 91r).

ziekte zou hem lang bedlegerig gehouden hebben. Om het opstandige geweld te ontwijken, zou hij zich dan maar teruggetrokken hebben te Middelburg!¹²⁸ Ondanks de aanklacht wist Jan de Baenst zich te handhaven, onder andere ten gevolge van verschillende netwerkbanden met partijgangers van Maximiliaan. Meer nog, hij werd zelfs schepen van Brugge in september 1487.¹²⁹ Heer van Middelburg heeft hij zich echter nooit meer genoemd.

Wie het kasteel na juni 1485 bewoonde, is niet geweten. Vershelde ziet Karel Hugonet weer opduiken te Brugge, maar of hij als meerderjarige het kasteel bestuurde, is onmogelijk te bevestigen.¹³⁰ Volgens een verklaring van Guillaume II Hugonet op een zoveelste proces omtrent de jurisdictie van de heer van Middelburg in 1500, zou Jean Noseret, één van de testamenteurs van Guillaume I Hugonet, in de periode 1485-87 drie nieuwe voogden aangesteld hebben die Middelburg dienden te beheren, namelijk Thibaut Barradot (financieel ambtenaar van Maximiliaan), schout Pieter Lanchals en de burgemeester van het Brugse Vrije, Guy de Baenst, m.a.w. de loyaalste medewerkers van Maximiliaan van Oostenrijk.¹³¹ In dat geval kunnen we hierin weer een poging van de vorst herkennen om de heerlijkheid Middelburg onder controle te krijgen. Maar of dat daadwerkelijk gelukt is, is nog maar de vraag. Op hetzelfde proces getuigde Thibaut Barradot dat Louise de Layé na een jaar het voogdijschap weer zou hebben overgenomen: ‘et [elle] ne volut que plus ilz s’en meslassent, disant que elle en estoit plus prochaine que eulx, et ainsi ilz s’en departirent et plus ne s’en meslerent’.¹³²

Vloertegel uit het kasteel van Middelburg met de initialen van Pieter Bladelin (© Wim De Clercq).

128 Buylaert, *Crisis*, I, p. 66.

129 SAB: Register van de Wetsvernieuwing 1468-1501, 165v.

130 Vershelde, *Geschiedenis*, p. 66.

131 Flammang, ‘Compte’, p. 60.

132 ARA: Grote Raad, Eerste Aanleg, nr. 3759, geciteerd door Flammang, ‘Compte’, p. 60.

De militaire strijd om het kasteel (1488-1492)

Hoe het ook zij, de algemene politieke gebeurtenissen in het graafschap bleven de turbulente geschiedenis van de heerlijkheid Middelburg domineren. Toen Brugge, na Gent in november 1487, ook in februari 1488 opnieuw de wapens opnam tegen Maximiliaan van Oostenrijk, werd het kasteel opnieuw gemilitariseerd. Op 1 februari greep de opstandige coalitie van ambachtslui en handelaars weer de macht in de stad. Maximiliaan zelf werd gevangen genomen, zijn netwerken opgesloten, onthoofd of verjaagd.¹³³ De gevangenschap van de vorst veroorzaakte een schokgolf in het graafschap en ver daar buiten. Eenmaal van de verrassing bekomen, traden Maximiliaans vertrouwelingen in actie. Medio februari nam de edelman Filips van Kleef beide kastelen te Sluis in om Brugge aan de noordrand volledig te isoleren.¹³⁴ Guilbert Duhomme, de burgemeester van het Brugse Vrije sinds september 1487, bezette op 22 februari 1488 het kasteel van Middelburg met Duitse en Henegouwse troepen om Brugge te dwingen de vorst vrij te laten.¹³⁵

Brugge liet niet begaan. Twee dagen later vielen Brugse troepen onder leiding van Antoon van Nieuwenhove, de baljuw van het Houtse, het kasteel aan. Antoon was de neef van militair kapitein Cornelis Metteneye, de vroegere luitenant van Middelburg, en tevens een ervaren militair (in 1483-1485 was hij militair kapitein van het klein kasteel van Sluis¹³⁶). Na een korte belegering veroverde hij de

---

133 Over wat volgt: Haemers & Lecuppre-Desjardin, 'Conquérir' en Wellens R., 'La révolte brugeoise de 1488', *HGG*, 102 (1965), pp. 5-52.

134 Molinet J., *Chroniques*, G. Doutrepoint & O. Jodogne (eds.), Brussel, 1935, I, p. 608.

135 Wellens, 'La révolte', p. 35.

136 RAG: Raad van Vlaanderen, 34315, 56r. Antoon van Nieuwenhove was de zoon van Clais, en was door de regentschapsraad op 6 mei 1483 aangesteld als baljuw van het Houtse (ADN: B 33, 85v; ARA: Rk. 13710, 75r/103r en RAG: Raad van Vlaanderen, 7512, 240r), in 1485 afgezet en in 1488 opnieuw benoemd (RAB: BV, Registers, 226, 82r en 227, 78v). Het Houtse is een heerlijkheid die rechtstreeks van de graaf afhing en zich uitstreckte over Loppem, Oostkamp, Ruddervoorde en Zedelgem (Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 195). In september 1488 werd zijn broer Jan van Nieuwenhove burgemeester van schepenen en Antoon raadslid (dat hij ook al in 1480 was; SAB: Register van de Wetsvernieuwing 1468-1501, 109r en 177r). Later dat jaar voerde Antoon nog meerdere militaire taken uit (SAB: Civiele Sentiën Kamer, 1487-88, 100v etc.). Hij zou in juni 1489 sneuvelen in het Westkwartier in een gevecht tegen Daniël van Praet (Despars, *Cronycke*, IV, p. 436).

stad Middelburg 'ende hadden ghewonnen tcasteel van Middelburch, vechtender hand'.¹³⁷ De overwinning werd met een militaire parade te Brugge gevierd. 'Pour tesmognage de leur victoire' werd de kapitein van het kasteel triomfantelijk de stad binnengebracht.¹³⁸ De onfortuinlijke Guilbert Duhomme werd publiekelijk beschimpt en op de markt onthoofd. Met deze terechtstelling zetten de Brugse opstandelingen het verfoeilijke beleid van de vorige machthebbers aan de schandpaal, en legitimeerden ze hun machtsaanspraak. De inname van het kasteel leverde de Brugse opstandelingen eveneens een fortuin aan materieel op, namelijk verscheidene kanonnen, kleiner schiettuig en een grote hoeveelheid buskruit.¹³⁹ Brugge bezette voortaan het kasteel, maar ditmaal niet meer in samenwerking met een opportunistische edelman. Jan IV de Baenst duikt niet meer op. Hij lijkt nu definitief de kant van Maximiliaan en diens netwerken gekozen te hebben. De nieuwe Brugse bewindslui verbanden en confisqueerden hem, net als Joost van Varsenare (die in januari 1489 in ballingschap stierf).¹⁴⁰

Brugge slorpte het Brugse Vrije politiek weer volledig op. Aangezien dezelfde sociale netwerken die in de periode 1483-85 de macht in Brugge in handen hadden, nu weer de stad bestuurden, volgde de Brugse politiek in de jaren 1488-89 dezelfde lijn als in de periode van de eerste regentschapsraad. De stad had bekomen dat het Brugse Vrije al vanaf 13 februari 1488 zich niet meer als het Vierde Lid van Vlaanderen mocht gedragen. Jacob van Huele, heer van Lichtervelde, verving de onthoofde Guillebert Duhomme als burge-meester van een nieuwe schepenbank die op 19 februari 1488 ingericht werd.¹⁴¹ Deze aanstelling toont aan dat Brugge het Brugse Vrije (en haar inkomsten) voortaan weer inschakelde in de militaire politiek. Jacob van Huele had immers ook in de periode van de eerste regentschapsraad al militaire taken voor het Brugse Vrije uitge-

---

137 Despars, *Cronycke*, IV, p. 354; SAB: Civiele Sententiën Kamer, 1487-88, 98r en 't Boeck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe sichten jaer 1477 tot 1491, C. Carton (ed.), Gent, 1859, p. 196.

138 Molinet, *Chroniques*, I, pp. 608-609.

139 Met een totale waarde van 339 lb. 18 s. 3 d. gr. (SAB: Stadsrekening 1488-89, 32r en 154r).

140 SAB: Stadsrekening februari-september 1488, 138r. Joost van Varsenare stierf in januari 1489, aldus Despars, *Cronycke*, IV, p. 431.

141 RAB: BV, Registers, 226, 74v.

voerd.¹⁴² Opmerkelijk is ook dat Jan de Meyere, één van de vroegere voogden van het kasteel van Middelburg, weer als ontvanger van de Brugse Burg werd aangesteld – maar of hij ook weer ontvanger van Middelburg werd, is onmogelijk te achterhalen.¹⁴³

Het kasteel van Middelburg werd een militair bastion en lag voortaan in de frontlinie. Om zijn zoon Maximiliaan vrij te krijgen, viel de Duitse keizer Frederik III in april 1488, via Brabant, en met een grote troepenmacht onder zich, het graafschap Vlaanderen binnen. Brugge en Gent dienden noodzakelijkerwijs hun verdedigingslinie verder uit te bouwen. Het Brugse Vrije kreeg een nieuwe militaire indeling om het graafschap te wapenen tegen de aanstormende Duitse troepen. De burgemeester werd tevens ‘kapitein-generaal’ van het Vrije, die drie opperkapiteins (van het Noord-, Oost- en West-Vrije) onder zich had, die op hun beurt weer over ondergeschikte kapiteins het bevel voerden.¹⁴⁴

Ook Middelburg werd weer een onderdeel van de ‘militaire gordel’ rond Brugge. Jan Colins werd aangesteld als kapitein van het kasteel Middelburg, dat een steunpunt werd in de komende strijd. Het kasteel was niet met een militaire functie ontworpen, maar de omstandigheden dwongen de bezetters ervan het als een militair bastion uit te bouwen. Brugge en het Brugse Vrije investeerden grote sommen geld om het kasteel te voorzien van troepen en militair materieel. Daags na de verovering bijvoorbeeld besliste de stad om 200 lb. gr. te reserveren voor troepen in Middelburg.¹⁴⁵ Toen dat geld opgebruikt was, betaalde het Brugse Vrije in de maanden maart-mei 1488 dagelijks 8 gr. aan 34, en later aan 48 soldaten die, o.l.v. kapitein Jan Colins, de stad en het kasteel van Middelburg dienden te bewaken. Het garnizoen kreeg daarbij 21 pond buskruit en 79 pond ‘serpentin poeders’, ‘ter fortificacie ende bewarensse van den casteelle ende stede van Middelbuerch’. In totaal kostte de verdediging van het kas-

---

142 In januari 1485 was hij bijvoorbeeld kapitein van Cadzand (RAB: BV, Registers, 222, 153v).

143 Op 31 augustus 1488 verving de regentschapsraad Joost Arends, die in 1486 Jan de Meyere had vervangen als ontvanger en in 1488 kort gevangen had gezeten, door Jan de Meyere, die zijn functie een jaar uitoefende (aldus een bijgevoegd register bij ADN: B 33; zie ook RAB: BV, Registers, 226, 62r). De andere voormalige voogd van het kasteel, Jacob Heyman, was vóór augustus 1487 overleden (ADN: B 17752, map ‘Heynne’).

144 RAB: BV, Registers, 226, 9v-10r.

145 SAB: Civiele Sententiën Kamer 1487-88, 88r, 90r en 97r.

teel net geen 140 lb. gr.¹⁴⁶ Maar het tij keerde. Op 14 april 1488 laten 'die van Middelburch' aan de opperkapitein weten dat Duitse troepen Kaprijke hadden platgebrand en dat hun vizier op Aardenburg gericht was.¹⁴⁷ Drie dagen later luidde Jacob van Huele de alarmbel. Hij liet aan Gent en Brugge weten dat Middelburg dringend diende voorzien te worden van 'hakebussen, van buspoeders, van pijcken, ende van loodhamers', zoniet dan zou een volgende aanval fataal zijn.¹⁴⁸

De Duitse 'Furor Teutonicus' bleek echter niet te stoppen. Op 6 mei 1488 slaagden Duitse troepen o.l.v. edelman en militair strateeg Filips van Kleef er in het kasteel op de Brugse soldaten te veroveren.¹⁴⁹ Daarop besliste Brugge een bestuurswissel aan de top van het Brugse Vrije door te voeren. Op 9 mei stelde ze Cornelis Metteneye, die, zoals vermeld, een naaste verwant was van het Brugse regime, opnieuw als burgemeester en opperkapitein van het Brugse Vrije aan. Jacob van Huele werd baljuw van het Brugse Vrije.¹⁵⁰ Opmerkelijk is dat het Brugse stadsbestuur, o.l.v. burgemeesters Joos de Deckere en Jan Dhamere, de militaire kwaliteiten van Cornelis Metteneye tot dan toe gebruikt had om Maximiliaan van Oostenrijk te bewaken. Van 27 februari tot 10 april 1488 hield Cornelis Metteneye, als cipier van de Brugse gevangenis, in hoogst eigen persoon toezicht op de aartshertog, omdat hij 'bij ordonnance van den drie leden ghestelt was int bewaernesse van den conijnc'.¹⁵¹ Vanaf mei 1488 werd Cornelis, net als in 1484, weer één van de voornaamste pionnen in de militaire politiek van de Vlaamse opstandelingen.

Maar Brugge werd bang. De Duitse troepen naderden angstaanjagend dicht de stad. Het oprukkende militaire gevaar, maar ook de stijgende politieke druk van buitenaf, waaronder enkele pauselijke banvloeken, deden de Vlaamse steden inzien dat een verdere gevangenschap van Maximiliaan niet geschikt was. Op 16 mei 1488 lieten de Vlamingen, in een protserige ceremonie de moegetergde vorst vrij.

---

146 RAB: BV, Registers, 226, 91v-92v.

147 RAB: BV, Registers, 226, 12v.

148 RAB: BV, Registers, 226, 13r: 'nopende dat die van Hulst quamen naer Ardemburch'.

149 De Fouw A., *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter*, Groningen, 1937, p. 137.

150 RAB: BV, Registers, 226, 15r en ARA: Rk. 13710, 142r.

151 SAB: Civiele Sententiën Kamer 1487-1488, 93r en (citaat van) 106r en Despars, *Cronycke*, IV, pp. 334-351.

Hij deed afstand van het regentschap over zijn zoon en diende verregaande politieke toegevingen aan de Vlamingen te doen. Bovendien beloofde hij zijn troepen uit het graafschap weg te halen en de Vlamingen zelf hun land te laten regeren. Brugge en Gent richtten daarop samen met Vlaamse edelen opnieuw een (tweede) regentschapsraad in om het graafschap in naam van de minderjarige graaf Filips de Schone te besturen.¹⁵² Eenmaal Vlaanderen ontvlucht, pleegde Maximiliaan echter woordbreuk. Hij betwistte zijn toegevingen en gaf zijn vertrouwelingen de opdracht Vlaanderen kost wat kost te heroveren. De Vlaamse regentschapsraad bewapende zich en smeedde een ‘monsterverbond’ tegen de Rooms-koning. Hollandse Hoeken, Evrard de la Mark in Luik, rebellen in Brabant en de Franse koning lieerden met de Vlamingen, die een militair strateeg als leider zochten. Filips van Kleef, die eerder Middelburg veroverd had op de Vlamingen, maar wiens vader Adolf de Vlaamse regentschapsraad steunde, verklaarde zich, tegen een hoge som geld, bereid Maximiliaan van militair antwoord te dienen. Vlaanderen hield stand en startte zelfs een veroveringstocht van Brabantse steden die Maximiliaan trouw waren gebleven. De nieuwe ‘stedehoudere-generael’ van Vlaanderen Filips van Kleef, als plaatsvervanger van graaf Filips de Schone, leidde de veldtocht, die materieel ondersteund werd door de Franse koning.¹⁵³

In het kasteel van Middelburg en in kleine omringende dorpen verbleven echter nog steeds Duitse soldaten, geïsoleerd in een gebied onder Vlaamse heerschappij. Een latent gevaar voor de stad vormde de Duitse weermacht niet, maar meermaals lieten de schepenen van het Brugse Vrije aan de stad Brugge weten dat dijkherstellers in Sluis, bijvoorbeeld, bestookt werden door ‘den volcke van oorloghen liggende te Middelburch’.¹⁵⁴ Filips van Kleef belegerde als reactie hierop in juni 1488 tot tweemaal toe het kasteel, maar nu dus in andere

---

152 Blockmans, ‘Autocratie’, pp. 298-302 en *idem*, *De volksvertegenwoordiging*, pp. 367-369.

153 De Fouw, *Philips van Kleef*, pp. 150-225. We lichten de positie van Filips van Kleef in de opstanden in de periode 1477-92 door in: Haemers J., ‘Philippe de Clèves et la Flandre. La position d’un aristocrate au coeur d’une révolte urbaine (1477-1492)’, in: J. Haemers, C. Van Hoorebeeck & H. Wijsman (eds.), *Entre la ville, la noblesse et l’Etat. Philippe de Clèves: homme politique et bibliophile (1456-1528)*, te publiceren in de reeks ‘Burgundica’ (nr. XI) in 2006.

154 RAB: BV, Registers, 226, 26r. Zie ook *t’ Boeck*, pp. 239-245.

loondienst. Hij slaagde er ondanks 'wonderlicke groote foortse' die hij gebruikte, dit keer niet in het Duitse bastion in te nemen.¹⁵⁵ Eind juni, nadat Brugge het door Duitsers bezette Koksijde had ingenomen, marcheerden de Brugse troepen nogmaals richting Middelburg. In een brief aan Bergen liet Maximiliaan op 27 juni fier weten dat hij de Bruggelingen voor Middelburg, persoonlijk, een zware slag had toegebracht.¹⁵⁶ Begin september ondernam de leider van de Vlaamse opstandelingen alweer een mislukte poging.¹⁵⁷ Kort daarop plande de regentschapsraad een volgende aanval op stad en kasteel van Middelburg. Van 17 tot 23 september reisde Cornelis Metteneye, wiens mandaat voor burgemeester van het Brugse Vrije net afgelopen was (Karel van Boonem verving hem), het Brugse Vrije rond om troepen te monstereën voor de definitieve aanval. Cornelis Metteneye kende de situatie te Middelburg uiteraard uitstekend en was nauw bij de belegering van het kasteel betrokken; hij stond ook in voor de betaling van de soldij van de troepen.¹⁵⁸ In deze dagen bezocht hij Sluis, Cadzand, Oostkerke en andere plaatsen in het noorden van het Brugse Vrije om er plakaten te verspreiden met de boodschap dat alle soldaten uit het Oost-Vrije zich naar Middelburg dienden te begeven.¹⁵⁹ Daar werden ze onder het bevel geplaatst van Lodewijk van Halewyn, heer van Piennes, een Franse generaal die in opdracht van de Franse koning Karel VIII de Vlamingen bijstond in hun strijd tegen Maximiliaan van Oostenrijk.¹⁶⁰ Maar daar bleef het niet bij. Om

---

155 Despars, *Cronycke*, IV, p. 412.

156 Gachard L.-P., 'Lettres inédites de Maximilien, duc d'Autriche, roi des Romains et empereur, sur les affaires des Pays-Bas, de 1477 à 1508', *HKCG*, XVIII (1851), p. 365. De Brugse kapitein Anthonis van den Haute, heer van Vleteren, werd gevangen genomen en de Duitsers veroverden ook 'une bombarde nommée Griete' en ander materieel op de Bruggelingen, die ook zware menselijke verliezen leden – aldus Maximiliaan. Zie ook Molinet, *Chroniques*, II, p. 35 en De Fouw, *Philips*, p. 167.

157 RAB: BV, Registers, 22, 28v: op 4 september 1488 laat een boodschapper aan de kapitein van troepen te Monnikereede weten 'dat hij haestelicke met zijnen volcke van oorloghen trecken zoude naer Middelbuerch daer hij vinden zoude mer Phelips van Cleven'.

158 RAB: BV, Registers, 227, 186v.

159 RAB: BV, Registers, 227, 104r: 'ende dat alle weerachteghe mannen van den oost-vryen ghewapent trecken zouden te Middelburch'.

160 Blockmans W., 'La position du comté de Flandre dans le Royaume à la fin du XVe siècle', in: B. Chevalier & P. Contamine (eds.), *La France de la fin du XVe siècle. Renouveau et apogée*, Parijs, 1985, p. 84 en Harsgor M. *Recherches sur le personnel du Conseil du Roi sous Charles VIII et Louis XII*, Parijs, 1980, II, pp. 1576-1602.

de aanval kracht bij te zetten en ze deze maal te doen slagen, riep Cornelis Metteneye eveneens alle handwerkers van het Brugse Vrije op met spade en houweel naar Middelburg te reizen om er de grote belegering te doen slagen.¹⁶¹ Nadat troepen uit Gent en Brugge de soldaten van het Brugse Vrije verwoegd hadden, ving het beleg van Middelburg aan. Op 25 september 1488 overmeesterde de militaire coalitie, geleid door Lodewijk van Halewyn, het kasteel.¹⁶² Filips van Kleef meldde vanuit Brussel aan de coalitie dat hij 'zeere verblyt' was, maar tevens dat hij het gerucht gehoord had dat er wel 2.000 Vlamingen 'darinne [...] ghebleven waeren', wat toch wijst op hevige gevechten.¹⁶³

Het kasteel kwam dus, voor de tweede maal in één jaar tijd, na een helse belegering in handen van de Vlamingen. De veroveraars plunderden de site. 'Met deser victorie keerde een ijghelick weder int zijne, bringhende met hemlieden wonderlicke veel roofs ende buyts', aldus kroniekschrijver Nicolas Despars.¹⁶⁴ In welke mate het kasteel van Middelburg toegetakeld werd, is moeilijk na te gaan. Maar de schade lijkt aanzienlijk. Het leger slaagde er volgens de chroniqueur in een 'bresche met haerlieder artijlgerie' in een muur van het kasteel te maken, waarna het 'gherooft, ghepijlgiert ende verbarnt' werd. De archeologen vonden inderdaad een bres in de zuidelijke kasteelmuur terug, die nadien haastig met recuperatiesteen gevuld werd.¹⁶⁵

Niet enkel het kasteel, maar ook het aanpalende stadje kwam gehavend uit de strijd. Een anonieme Brugse chroniqueur schrijft dat de Franse soldaten Middelburgse huizen leegroofden en het kasteel, de stad en de stadspoorten platbrandden.¹⁶⁶ Waarschijnlijk overdrijft deze auteur, maar de schade aan de stad lijkt toch aanzienlijk. De Vlaamse

---

161 RAB: BV, Registers, 227, 103r-v en 180r: 'dat alle vrylaeten die met spaden ende hauweelen wercken consten dat zij ter stont trecken zouden bij mijnen heeren van Peenen te Middelbuersch'.

162 De Fouw, *Filips van Kleef*, p. 189; 't Boeck, pp. 244-246 en *Dits die Excellente Cronike van Vlaenderen*, W. Vorsterman (ed.), Antwerpen, 1531, 259r.

163 Gachard, 'Lettres inédites', p. 423.

164 Despars, *Cronycke*, IV, p. 423. Zie ook SAG: reeks 20, nr. 6, 145v: in september 1488 reisde kapitein Jan van den Eede met 500 Gentse soldaten naar Middelburg.

165 De Clercq, Pype & Mortier, 'Archeologisch onderzoek', pp. 279-286.

166 Koninklijke Bibliotheek van België: Hs. 1132, p. 302: 'ende men stac tvier in alle de huusen ende ooc int casteel ende inne de poorten van den stede, ende dat alsoo ghedaen zijnde, het volck trac al van daere elc int zijne ende aldus zo werde de stede gheraseirt ende te nieuten ghedaen'.

opstandelingen plunderden en brandschatten de huizen van hun vijanden.¹⁶⁷ De veroveraars braken een fontein af en groeven een betegelde weg van het stadje uit.¹⁶⁸ Het Brugse Vrije vergoedde verscheidene wagenmenners omdat karren die graan voor de bevoorrading van de troepen naar Middelburg hadden gevoerd, beschadigd waren 'mids den onvoorziene ende haestighen brandt die te Middelburg upquam corts naer tuppheven van den casteele'.¹⁶⁹ De aanvallers hadden bovendien de omwalling van de stad zwaar toegetakeld. Op 11 maart 1489 bijvoorbeeld betaalde de stad Gent negen man die het transport van 47.500 stenen uit Middelburg dienden te vergoeden.¹⁷⁰ De stad en het kasteel van Middelburg kregen dus zwaar te lijden onder de verovering door de Vlaamse opstandelingen.

Daarna breekt een onduidelijke periode aan. Nam Cornelis Metteneye het bevel over het kasteel? Of werd het onder het bevel geplaatst van een lokale kapitein? We moeten het antwoord schuldig blijven. Hoe dan ook, het kasteel bleef zeker een jaar in Brugse handen. Maar opnieuw ging het de Vlamingen niet voor de wind. Filips van Kleef slaagde er niet in Brabant volledig te onderwerpen en ook op andere fronten liep het spaak. De krijgskansen keerden. Vlaanderen werd vanuit het zuiden en vanuit Holland belegerd. Eind november 1489 aanvaardde de stad Brugge de vernederende vredesvoorwaarden van Maximiliaan van Oostenrijk in de vrede van Tours.¹⁷¹ De stad werd in handen gesteld van de Duitse krijgsheer Engelbert van Nassau die echter niet in staat was het hele graafschap onder zijn controle te krijgen. Gent bleef rebelleren en de krijgsheer Filips van Kleef verschanste zich nog tot oktober 1492 te Sluis.¹⁷² Ook in Brugge laaide de strijd weer op. Van augustus tot november 1490 namen de opstandelingen de macht weer over. Ze richtten een 'gouvernemente' van de ambachten op en verjaagden verscheidene poli-

---

167 RAB: BV, Registers, 227, 106r.

168 RAB: BV, Registers, 227, 109v: op 18 november 1488 klaagden inwoners van Middelburg bij de magistraat van het Brugse Vrije 'dat die van Ghendt ende van Brugghe deden breken huere calye ende fonteinen in meeninghen de steenen van den voorseiden fonteinen ende calcyen wech te voerne'.

169 RAB: BV, Registers, 227, 180v.

170 SAG: reeks 20, nr. 7, 176r: 'omme te betaelne 47 duust ende een alf cauchies-teenen commende van Middelborch in Vlaendren te 7 s. gr. elc duust'.

171 Blockmans, 'Autocratie', p. 302.

172 Haemers, 'Philippe de Clèves' en De Fouw, *Philips van Kleef*, pp. 225-275.

tieke tegenstanders.¹⁷³ Engelbert van Nassau bezette Damme en probeerde van daaruit een militaire coalitie tussen Filips van Kleef te Sluis en de stad Brugge te vermijden. Met succes. Op 29 november 1490 capituleerde de stad met de Vrede van Damme.¹⁷⁴ De streek rond Brugge kreeg ongetwijfeld erg te lijden onder het krijgsgeweld, maar welke rol het kasteel van Middelburg in de nieuwe oorlog speelde is alweer onduidelijk. Waarschijnlijk was het bezet door Engelbert van Nassau, die Damme en Aardenburg in handen had.¹⁷⁵ De bronnen laten ons in de steek. Dat de stad als militaire uitvalsbasis zal gebruikt zijn, lijkt, gezien de voorgeschiedenis en de strategische ligging, evident.

Middelburg opnieuw in de handen van de familie Hugonet (1492-1537)

Toen het oorlogsgeweld geluwd was en hun beschermheer Maximiliaan van Oostenrijk opnieuw de plak zwaaide in Vlaanderen namen de rechtmatige eigenaars weer hun intrek in het kasteel van Middelburg. Guillaume II Hugonet (geboren in 1474 of in 1475) was in 1477 door zijn moeder naar Bourgogne gestuurd, maar of hij er daadwerkelijk geweest is, is minder zeker.¹⁷⁶ In 1491 heeft hij, naar eigen zeggen, te Sint-Omaars gevangen gezeten.¹⁷⁷ Zoals gestipuleerd in het testament van Guillaume I Hugonet, vond bij de meerderjarigheid van diens zoon Guillaume, in 1493, de verdeling van de erfenis plaats. Karel Hugonet koos de Bourgondische erfenis. Guillaume II Hugonet werd heer van Middelburg en betaalde bijgevolg het verheffingsgeld op zijn leen en op de functie van amman van Aardenburg.¹⁷⁸ Tussendoor was hij gehuwd met Maria Lem, dochter van de rijke handelaar Maarten Lem (zie hoger). En verscheidene brieven aan Maximiliaan van Oostenrijk tonen aan dat de nieuwe kas-

---

173 Despars, *Cronycke*, IV, p. 463.

174 Blockmans, 'Autocratie', p. 303.

175 De Fouw, *Philips van Kleef*, pp. 247-8 en 't Boeck, pp. 426 en 440.

176 Flammang, 'Compte', p. 53.

177 Dat leren we uit een proces uit 1501 van Guillaume II Hugonet tegen een Engels visser (ARA: Grote Raad, 804, 7r-13r).

178 ARA: Rk. 17409, 2r. Er bleef een leenboek van Guillaume II Hugonet bewaard uit 1508 (ARA: Rk. 1097).

teelheer nog steeds nauwe contacten had aan het Bourgondische hof.¹⁷⁹ Guillaume Hugonet moet de schade aan het kasteel hersteld hebben, waarop een lange stabiele periode voor het kasteel en zijn adellijke bewoners aanbrak. In 1518 schatte de kasteelheer de berokkende schade aan zijn heerlijkheid door de belegering van 1488 op 40.000 ecu van 48 gr. Een fors bedrag, want zijn kasteel en heerlijkheid waren ‘pillés, brulés, rasés et les matières en bois, plonitz, fers, pierres, chaucee d’icelle ville, otees et emportees es dites villes de Gand et de Bruges’.¹⁸⁰ We hebben er het raden naar in hoeverre deze schadeclaim aan de werkelijkheid beantwoordde. De kleinzoon van Maximiliaan, keizer Karel V, was niet volledig overtuigd, maar hij keerde hem in augustus dat jaar toch het aanzienlijke bedrag van 3000 ecu van 48 gr. uit.

Guillaume II Hugonet stierf op 15 juli 1537, nadat hij onder andere het klooster van de Arme Klaren te Middelburg gesticht had.¹⁸¹ Enkele jaren voor zijn dood had hij nog gepoogd de heerlijkheid Middelburg aan de jurisdictie van het Brugse Vrije te laten ontsnappen, maar keizer Karel V maakte dit snel ongedaan.¹⁸² De relatieve onafhankelijkheid van Middelburg bleef echter gehandhaafd, én een begeerde buit voor edellieden. Guillaume II Hugonet stierf zonder mannelijke opvolger, en ridder Maarten van Hames (die Claudine Hugonet gehuwd had) erfde het kasteel, dat tot aan de godsdienstoorlogen in adellijke handen zou blijven. In 1545 hertrouwde de dochter en enige erfgename van Claudine Hugonet met ridder Philippe d’Oignies, een verre nazaat van Philippe d’Oignies die eer-

---

179 ADN: B 17759 en B 17763, telkens map ‘Saillant’. Deze brieven (respectievelijk uit december 1492 en februari 1493) behandelen waarschijnlijk de eis tot een schadevergoeding voor de voorbije oorlog (zie verder).

180 J. Van Dale, ‘Maria van Bourgondië, bij den dood van Hugonet en Himbercourt. Tevens een bijdrage tot de geschiedenis van Middelburg in Vlaanderen’, *Bijdrage tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 3 (1858), pp. 168-179 (citaat van p. 173). Zie ook Paravicini, ‘Zur Biographie’, p. 118.

181 Verschelde, *Geschiedenis*, p. 76.

182 Galesloot L., ‘Le ressort judiciaire de la seigneurie de Middelbourg en Flandre fixé par un arrêt du Grand Conseil de Malines du 14 juillet 1534’, *HGG*, 34 (1884), pp. 137-154. Zie ook Gilliodts-Van Severen L., *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, Brussel, III, 1891, pp. 216-217.

tijds de dochter van Joost van Varsenare de oude gehuwd had.¹⁸³ Op lange termijn hebben de nazaten van Joost van Varsenare dan toch nog het kasteel bewoond...

Epiloog: 'een ruïne, desolatie ende destructie ghecommen es'

Als epiloog verwijzen we nog kort even naar de noodlottige afloop van de geschiedenis van de heerlijkheid en het kasteel van Middelburg. Een kleine eeuw na de belegering door de Bruggelingen viel het kasteel weer ten prooi aan een politiek conflict, ditmaal tussen Vlaamse opstandelingen en de Spaanse koning Filips II. Toen verloor het kasteel definitief zijn functie als adellijke residentie en werd het weer een speelbal in een particularistische opstand tegen een centralistisch landsheer.¹⁸⁴ Zijn ligging als militair bastion in de frontlinie tussen Hollanders en Spanjaarden heeft het kasteel niet gespaard. Bovendien vervormden kunstmatige inundaties en natuurlijke overstromingen de streek rond Middelburg ingrijpend.¹⁸⁵

In 1607 trok het stadsbestuur van Damme op onderzoek uit. De schepenen van het stadje werden aangesproken door ridder Filips van Merode, de toenmalige heer van Middelburg, om de toestand van het kasteel en de heerlijkheid ter plaatse na te kijken. Uit het verslag van de 'onderzoekscommissie' en de oorkonde die de kasteelheer werd opgestuurd, bezingt het stadsbestuur van Damme vooreerst de uitzonderlijke positie van de heerlijkheid, die bekend stond 'te sijne eene van den schoonste, grootste ende principaelste heerlickheden die haer bestrecken ende resorteren onder den lande van den Vrijen'.¹⁸⁶

---

183 Martens M., 'Middelburg tijdens de Tachtigjarige oorlog (1568-1648)', *Jaarboek van de heemkundige kring 'Het Ambacht Maldegem'*, 10 (2004), p. 300. Verscheidene telgen uit de Rijselse familie d'Oignies waren actief in het financiële staatsapparaat van de Bourgondische hertogen (zie Arnould M., 'Une estimation des revenus et des dépenses de Philippe le Bon en 1445', *Acta Historica Bruxellensia*, III (1974), p. 138).

184 *Ibidem*, pp. 321-324.

185 Zie bijvoorbeeld: Gottschalk, *Historische geografie*, II, p. 220 en Vanslembrouck N., Lehouck A. & Thoen E., 'Past landscapes and present-day techniques. Reconstructing submerged medieval landscapes in the western part of Sealand Flanders', ter perse in het tijdschrift *Landscape History*.

186 RAG: Maldegem Ambacht, charters Maldegem en Middelburg, oorkonde van 26 maart 1607.

Middelburg wordt beschreven als 'hebbende ghehadt veel schoone bosschen, costelijcke dreven ende menichte van upgaende boomen'. Bovendien bestond de heerlijkheid uit 'een princelick casteel, een schoone hoofdkercke ende canesie, hospitaal ende een schoon clooster van aerme Coletten'.¹⁸⁷ Maar het tij was gekeerd. De gezanten lieten weten dat door de voortdurende krijgsv verrichtingen de heerlijkheid 'tot sulck een ruïne, desolatie ende destructie ghecommen es'.¹⁸⁸ Meer nog, de mooie bomenrijen en bossen die Middelburg rijk was, waren alle omgehakt. Overstroomde landerijen en verwoeste huizen maakten van het stadje een Dantesk oord. Het kasteel, tot slot, was klaar om 'ghedemanteleert te wesen', omdat 'een steen up den anderen daer bynaer niet en es bleven'. Hetgeen 'seer beclaeghelick ende jammer [was] om siene'.¹⁸⁹

Concluderende krachtlijnen van een symbolische geschiedenis

Een middeleeuwer diende dagelijks te vechten voor zijn bestaan. Een edelman is geen uitzondering op dit economisch axioma. Integendeel, aangezien heerlijke inkomsten de basis van zijn stand uitmaakten, diende hij, misschien nog meer dan andere bevolkingslagen, nauwgezet toe te zien op de toestand van zijn bezit.¹⁹⁰ Zeker in een periode waarin edelen af te rekenen kregen met een latente socio-economische onzekerheid, vormden testamentaire onduidelijkheden in adellijke milieus meermaals een juridische twistappel. De casus Middelburg is hierop geen uitzondering. De politieke en juridische uitzonderingspositie van de heerlijkheid opende voor de kasteelheer de weg naar lucratieve inkomsten, macht en prestige. Joost van Varsenare, Jan de Baenst en hun netwerken hoopten via de verwerving van de heerlijkheid hun adellijke stand te onderhouden en uit te bouwen. Het juridische gevecht om de erfenis van Pieter Bladelin

187 Gilliodts-Van Severen, *Coutumes*, III, p. 222 (notitie van 26 maart 1607).

188 RAG: Maldegem Ambacht, charters Maldegem en Middelburg, oorkonde van 26 maart 1607.

189 Gilliodts-Van Severen, *Coutumes*, III, p. 223.

190 Contamine P., *La noblesse au royaume de France de Philippe le Bel à Louis XII. Essai de synthèse*, Parijs, 1997, p. 135: 'rien d'étonnant dès lors à ce que l'histoire d'une maison noble, c'est d'abord, en ces temps spécialement difficiles, l'histoire économique de son patrimoine, de ses acquêts, de ses alliances'.

onthult in die optiek een symbolische strijd om het voortbestaan van de laatmiddeleeuwse adel.

Maar niet enkel de adel aasde op de macht, de inkomsten en het prestige dat de heerlijkheid Middelburg vertegenwoordigde. De gril-lige noordkust van Vlaanderen was een beloftevol ontginningsgebied voor ambitieuze financiële ambtenaren van de graaf, zoals Pieter Bladelin te Middelburg, Andries Andries te Assenede, Jeronimus Lauwerein te Watervliet en anderen die er hun 'koninkrijkje' stichtten in de middeleeuwen en vroegmoderne tijden.¹⁹¹ Door de uitbouw van een luxueus centrum hoopten deze parvenu's hun sociale opgang te bekronen en te visualiseren.¹⁹² Andere sociale klimmers, zoals Guillaume Hugonet, Louise de Layé en Cornelis Metteneye, gebruikten, in hun typisch feodale denken, de heerlijkheid als middel om in hun behoud te voorzien, meer nog, als een lift naar maatschappelijke opgang en adellijke bevoorrechting.

Stad en vorst stonden niet aan de zijlijn. De uitzonderingspositie van de heerlijkheid verklaart eveneens de interesse van de Bourgondisch-Habsburgse hertogen en de Vlaamse steden in Middelburg. Van zodra er een politiek conflict uitbrak, palmde de opstandige gemeenschap van Brugge het kasteel in. Vooreerst poogde de stad de hertogelijke vertrouwelingen die het kasteel bezetten een hak te zetten, anderzijds bleek het Middelburgse kasteel in een opstand tegen de vorst een strategisch militair bastion. Deze politieke en militaire conflicten vermengden zich voortdurend met persoonlijke strategieën om de heerlijkheid in te palmen (cf. het opportunisme van Jan IV de Baenst). Daarvoor was de lokroep van het kasteel te groot. Het persoonlijke project van Pieter Bladelin diende immers in de eerste plaats diens macht en prestige te ondersteunen. Parvenu's

---

191 Over deze figuren en hun verregaande inpolderingen in het noordwesten van het graafschap Vlaanderen: Baete F., De Decker S. & De Vleeschauwer M., 'Het 'Prinsenhof' van Assenede. Archeologisch en historisch onderzoek naar het voormalig kasteel van Assenede', *De Twee Ambachten*, 10 (2002), pp. 7-65 en J. De Paepe, *Watervliet, koningswens en ridderdroom*, Eeklo, 1999, pp. 46-50. 'Les riches officiers du prince ont, en un certain sens, joué dans la formation du paysage de la Flandre poldérienne, un rôle comparable à celui tenu par les abbayes cisterciennes', merkt Bartier op in *Légistes*, p. 240. Ook edellieden investeerden in deze lucratieve ontginningen, zoals Filips van Kleef te Breskenszand, zie Haemers, 'Philippe de Clèves' en Gottschalk, *Historische geografie*, II, pp. 147-154.

192 De Clercq, Dumolyn & Haemers, 'Vivre Noblement', ter perse.

vonden er hun sociale erkenning in. Edelen bevestigden met het bezit van het kasteel hun politieke macht. Door de inname van het kasteel domineerden steden op hun beurt het hinterland.

De vorst hield Middelburg eveneens nauw in het oog. Een persoonlijke relatie met de heer van Middelburg diende het politieke gezag dat Filips de Goede over deze heerlijkheid door de schenking aan Pieter Bladelin was verloren te compenseren. Wat Middelburg betrof, steunde de vorstelijke macht louter op informele politiek en sociale *networking*. In ruil voor diverse gunsten verzekerde de vorst zich van de loyaliteit van de heer van Middelburg – een vijandig edelman die het bezit had over de belangrijke heerlijkheid betekende immers een potentieel gevaar voor de centrale staat. De macht van de Habsburgse vorst was nog verre van absoluut op het einde van de middeleeuwen. Interne contestatie betekende direct verlies van invloed en inkomsten. Wanneer die heerlijkheid bovendien, zoals in de onderzochte periode, door een particularistische stad werd bezet, beschikte de vorst enkel nog over militaire dwang. Indien hij echter in staat bleek zelf de heerlijkheid te veroveren, kon de bezetter de Vlaamse steden, en Brugge in het bijzonder, angst inboezemen. Een militaire machtspositie, met bovendien een sterke symboolwaarde...

Deze symbolische functie heeft het kasteel van Middelburg nooit verloren. De geschiedenis van ‘eene van den schoonste, grootste ende principaelste heerlichheden’ in de korte periode 1472-1492 heeft aangetoond dat Middelburg in het oog van de politieke storm terecht kwam die Vlaanderen toen trof. Ook in latere tijden ontsnapte Middelburg niet aan politieke en militaire conflicten. In de zestiende eeuw raakten godsdienstoorlogen de heerlijkheid zwaar. Spaans verzet hield Middelburg toen uit de handen van de Hollanders. Ook in de zeventiende eeuw, en opnieuw op het einde van de Tweede Wereldoorlog, viel Middelburg ten prooi aan vernietigend krijgsgeweld. De laatste decennia leek de rust in het dorp weergekeerd, tot graafmachines in de tweede helft van de jaren 1990 het kasteel uit de grond spitten. Middelburg staat ook nu weer symbool voor het politieke leven in Vlaanderen. Bijna leek de site verloren, maar in maart 2004 werden de overblijfselen van het kasteel, de historische dorpskern en de zeventiende-eeuwse omwalling van het stadje als archeologisch erfgoed dan toch beschermd. Hopelijk voorgoed.

Jacobus Willems en het muzikaleven in de Sint-Donaaskathedraal in Brugge (1624-1645)

Inleiding

De sinds drie eeuwen bijna geheel vergeten Brugse componist Jacobus Willems geniet de jongste tijd flink wat aandacht van zowel musici als historici¹. Deze herontdekking werd voorlopig bekroond met de uitvoering van enkele door hem gecomponeerde motetten en een litanie voor Onze-Lieve-Vrouw in het Concertgebouw te Brugge op 25 oktober 2004, een concert dat rechtstreeks op de radio te horen was in de reeks "Discoveries" van de Europese Radio Unie. Overigens is het vooral dank zij enkele sporadische vermeldingen in de *Handelingen* van ons genootschap dat Willems niet totaal vergeten werd². De herontdekking van deze componist is verbonden met de heruitgave van zijn in 1639 gepubliceerde muziekbundel door Rodney Baldwin. Volgens de titelpagina van het in de Marsh's Library in Dublin bewaarde origineel was de auteur *phonascus* (zangmeester) van de kathedraal in Brugge, en onderzoek in de in het Bisschoppelijk Archief bewaarde bronnen laat toe een verrassend compleet beeld van Willems' levensloop te schetsen.

---

1 Cfr. K. Priem, *Een vergeten Brugse componist herontdekt*, in: "Ministrando", 40 (2004), p. 335-342; Idem, *Een vergeten Brugse componist*, in: "Muziek & Woord", 30 (2004), oktober, p. 20.

2 D. Van de Castele & E. Van der Straeten, *Maitres de chant et organistes de Saint-Donatien et de Saint-Sauveur à Bruges*, in: "Annales de la Société d'Emulation" 22 (1870), p. 133; A. Dewitte, *Iconen en rituelen in Sint-Donaas. De periode 1588-1638*, in: "Bickorf" 103 (2003), p. 141, 143; zie ook de recensie van P. Andriessen, *Die van muziken gheerne horen. Muziek in Brugge 1200-1800*, Brugge, 2002, door A. Dewitte in: "Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis", 141 (2004), p. 215.

De meeste informatie over Willems is afkomstig uit de *Acta capituli*, waarin de secretaris van het Sint-Donaaskapittel van dag tot dag de belangrijkste aangelegenheden van het kapittel noteerde³. De vroegste datum waarop Willems hierin opduikt is 20 februari 1624, de dag waarop hij door het kapittel werd benoemd tot zangmeester (*succentor*). De akten stippen verder aan dat Willems te Leuven gepromoveerd was en er op dat moment ook woonde⁴. Dat hij in Leuven heeft gestudeerd klopt met de inschrijvingsregisters van de *Alma Mater*, waar hij op 26 november 1620 werd ingeschreven als student in de Lelie, één van de vier pedagogieën van de oude universiteit⁵. Zijn academische achtergrond helpt ook verstaan hoe de geboren Hallenaar terecht kon komen in Brugge, vermits het Sint-Donaaskapittel doorgaans vacatures voor de functies van zangmeester en rector van de kapittelschool liet afficheren in de universiteitssteden Leuven en Douai. In de kapittelakten wordt Willems meestal aangeduid als *m[a]g[ist]r[us]*, de gebruikelijke titel voor alumni van de artes-faculteit. Blijkbaar heeft Willems na zijn studie in de *artes* niet verder gestudeerd aan één van de hogere faculteiten (theologie, rechten of geneeskunde), maar meteen een passende betrekking gezocht. Hij moet toen trouwens zelf nog een prille twintiger geweest zijn. Inderdaad vermelden de doopregisters van Halle op 2 november 1601 een Jacobus Willems, zoon van Jan en Catharina Mathie⁶. De latere zangmeester van Sint-Donaas moet dus te Halle geboren zijn eind oktober of begin november 1601.

3 B[isschoppelijk] A[rchief] B[rugge], A69-A72. In tegenstelling tot de *Acta episcoporum* van de Brugse bisschoppen bestaan er helaas geen indices op deze akten.

4 “*Domini m[ag]istrum] Jacobum Willems Lovanii promotum, ibidem habitantem in succentorum huius ecclesiae ad praesentationem domini cantoris acceptarunt, et (...) ad stallum admiserunt.*” (BAB, A69, f. 18r). De passage “*Lovanii promotum*” werd al gesignaleerd door A. Dewitte, *Iconen ...*, p. 141.

5 E.H. Reusens, J. Wils & A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*, dl.5, Brussel, 1962, p. 74, nr.187. Behalve zijn geboorteplaats (Halle) vermeldt het inschrijvingsregister dat Willems op dat moment nog *minorennis* (minderjarig, d.w.z. nog geen 21 jaar) was en dat hij behoorde tot de rijke studenten (*divites*), die in tegenstelling tot de *pauperes* in staat waren zelf het inschrijvingsgeld te betalen.

6 Mededeling van Mevr. Hermione L'Amiral, stadsarchivaris-documentbeheerder van Halle, waarvoor dank. De doopakte is onleesbaar, maar de gegevens zijn bewaard in de tafels op de parochieregisters. Jan (Joannes) Willems en Catharina Mathie – Macri volgens haar grafsteen – huwden in 1599 (M. Brusselaers, *150 jaar aanwezigheid minderbroeders konventuelen in Halle, 1842-1992*, Halle, 1993, p. 13-14).

De nabijheid van Leuven verklaart waarom Willems de wijdingen ontving uit handen van de aartsbisschop van Mechelen, Jacobus Boonen (1621-1655), terwijl zijn geboortestad toch deel uitmaakte van het aartsbisdom Kamerijk. Willems ontving inderdaad de lagere wijdingen te Mechelen op 22 september 1623 en werd er daags daarop tot subdiaken gewijd⁷. De diakenwijding ontving hij in de residentie van de aartsbisschop te Brussel op 2 maart 1624, dus enkele weken na zijn benoeming tot zangmeester in Sint-Donaas. In de Mechelse archieven wordt zijn priesterwijding niet vermeld, maar tenslotte is Willems al binnen de maand na zijn diakenwijding, op 29 maart 1624, effectief tot zangmeester in Brugge aangesteld⁸. Het lijkt dus aannemelijk dat hij in Brugge tot priester is gewijd, maar helaas zwijgen de *Acta* van de Brugse bisschop Dionysius Stoffels (1623-1639) over de door hem toegediende wijdingen. Wel gaf het Sint-Donaaskapittel Willems op 3 juni 1624 verlof naar Frankrijk te reizen om zijn eremis te celebreren⁹.

Evenmin als de datum van zijn priesterwijding kennen we de datum waarop Willems in Leuven gepromoveerd is, maar dit moet kort vòòr zijn benoeming als zangmeester in Sint-Donaas gebeurd zijn. Over zijn muzikale opleiding bieden de kapittelakten geen gegevens, maar uit zijn testament blijkt dat hij de eerste muzikale beginselen heeft opgedaan in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Halle, allicht als koraal. Als zangmeester in Sint-Donaas was de zorg voor de koralen van die kerk net één van zijn hoofdtaken. Verder kreeg hij de leiding over de andere zangers en instrumentalist en moest hij voor de nodige muziek zorgen via de aanschaf van partituren of eigen composities. Naast zijn muzikale taken was Willems actief als kapelaan en trad hij ook op als zaakgelastigde voor afwezige confraters of oud-koralen. Al deze activiteiten zullen we apart bespreken, en tenslotte zullen we zijn persoonlijkheid trachten voor te stellen.

---

7 Deze gegevens zijn afkomstig uit de *Acta episcopalia Mechliniensia*, nr. 61 (met dank aan collega Gerrit Vanden Bosch, archivaris van het aartsbisdom Mechelen-Brussel).

8 BAB, A69, f. 23r. Bij deze gelegenheid hanteerde de secretaris van het kapittel een afwijkende spelling voor zijn familienaam, nl. "Welems" (vergelijk met: D. Van de Castele & E. Van der Straeten, *a.c.*, p. 133).

9 "*Super libello supplicae domini Jacobi Willems magistri cantus p[re]s[b]y[te]ri ordinati concessum fuit ut ad celebrandas primitias proficiscatur Gallas (...)*" (BAB, A69, f. 29r).

Verantwoordelijke voor de koralen

Traditioneel beschikte het Sint-Donaaskapittel over een wisselend aantal *chorales* of koorknepen¹⁰. Zij verzorgden de koorzang en dienden de mis aan het hoogaltaar¹¹. De koralen woonden in bij de zangmeester op de Maalbergplaats. Willems' bevoegdheid beperkte zich dus niet tot de rol van de koralen als zangers, maar hield ook hun onderhoud en opvoeding in. Het kapittel had trouwens aan zijn voorganger, Robertus Bassecourt, verweten dat hij de koralen niet als een wijze en voorzienige *pater familias* behandelde en hem op 15 januari 1624 ontslagen¹². Ook Joannes Ramet, die sinds 1643 zangmeester was van Sint-Salvator, kwam in last door zijn strenge aanpak van de koralen van deze kerk en werd in oktober 1646 tijdelijk vervangen¹³.

Uit de kapittelakten blijkt dat Willems voor de opvang van de koralen geregeld financiële ondersteuning door het kapittel kreeg. Zo kenden de kanunniken hem op 13 maart 1625 een jaarlijkse subsidie van 12 ponden groot toe om zes koralen de kost te geven¹⁴. Toen er een half jaar later enige tijd zeven koralen in dienst waren, vond het kapittel dat de uitgaven voor hun onderhoud te hoog opliepen en

-
- 10 R. Strohm, *Music in Late Medieval Bruges*, Oxford, 1985, p. 16, 22, vermeldt de instelling van acht koralen in 1312, die vanaf 1421 plaats maakten voor vier koralen en negen *refectionales* of scholieren. Dit evolueerde tot vier à zes koralen, naast 13 beurzen voor *refectionalen* (A. Dewitte, *Sint-Donaas 1575-1648. Het schoolwezen*, in: "Biekorf" 104 (2004), p. 152).
  - 11 Op 12 oktober 1639 bepaalde het kapittel overigens dat de *refectionalen* aan het hoogaltaar enkel "*in festis dum canitur musica*" en anders alleen private missen mochten dienen (BAB, A72, f. 22v-23r).
  - 12 "*Quoad continuationem vero Roberti Bassecourt magistri cantus propter diversas contra ipsum delatas querelas praecipue quod quoad educationem puerorum non sit frugi et providus pater familias: domini resolvere distulerunt (...)*" (BAB, A69, f. 14v; zie ook: BAB, A68, f. 284r; A69, f. 15v). Op 1 juni 1623 had het kapittel al een vicaris ontslagen wegens een voorval in het huis van de zangmeester (A68, f. 281r). Het is onduidelijk of Bassecourt of de inwonende koralen ook in deze zaak betrokken waren.
  - 13 A. Dewitte, *De Brugse collegiale Sint-Salvatorskerk 1600-1650*, in: "Biekorf" 104 (2004), p. 371.
  - 14 Een eeuw later bedroeg het aantal koralen in Sint-Donaas maximaal acht, maar meestal waren ze met zes of zeven (K. Braem, *Het muziekleven aan de Sint-Donaaskathedraal van Brugge van 1720 tot 1735*, Leuven, 1996, p. 54). Ter vergelijking: in Sint-Salvator waren er vier koralen, die ook bij de zangmeester inwoonden; de O.-L.-Vrouwkerk telde vier à zes koralen (A. Dewitte, *De Brugse collegiale Sint-Salvatorskerk*, p. 370-371; idem, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwkerk 1600-1650*, in: "Biekorf" 105 (2005), p. 162).

moest de oudste, Judocus Maertens, de dienst verlaten. Wel bleef hij nog minstens zes maanden ten laste van het *officium destitutorum choralium*, dat diende om ex-koralen verder te ondersteunen¹⁵. Wegens de hoge prijzen voor levensmiddelen kenden de kanunniken op 22 juni 1626 aan Willems een subsidie van 18 ponden groot toe, bestemd voor zes koralen èn Judocus Maertens¹⁶. Verder betaalde het kapittel ook voor werken aan het huis dat de zangmeester samen met de koralen bewoonde. Zo werd op 2 augustus 1632 beslist de slaapzaal van de koralen te betegelen, terwijl er een apart toilet zou worden ingericht in de tuin¹⁷. Ook stemde het kapittel er op 7 februari 1633 mee in het aanpalende huis aan Willems te verhuren¹⁸. Op 9 mei 1640 besliste het kapittel een oplossing te laten zoeken voor de hoge waterstand in de kelder van dat huis, waardoor ook andere panden bedreigd werden¹⁹. Aan de andere kant letten de kanunniken er streng op dat de bewoners zich keurig gedroegen. Zo verboden ze op 29 juli 1641 dat de koralen duiven hielden²⁰. Dat het jonge volkje wel eens

15 BAB, A69, f. 80r, 82v. Maertens ontving op 30 april 1624 een kapelanie buiten het koor in Sint-Donaas en het kapittel betaalde in september 1626 ook zijn reiskosten om te solliciteren voor een beurs in Douai. In 1640 werd hij zanger en in 1647 *phonascus* in de O.-L.-Vrouwekerk (A. Dewitte, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwekerk*, p. 162, 165).

16 “*Phonasco huius eccl[es]iae ratione alimenta[ti]o[n]is sex choralium et unius destituti ob p[raese]ntem annonae caritatem per modum subsidii concessae fuerun 18 l[i]b[rae] gross[orum] quarum septima pars ratione supernumerarii desumetur ex officio destitutorum choralium*”. (BAB, A69, f. 109r; vergelijk met: *ibid*, f. 171r; A70, f. 100r; A71, f. 11r, 86; A72, f. 52r).

17 “(...) *necessarium sit tabulatum dormitorii choralium in domo phonasci servi tegulis, et transferri secessum extra domum ad hortum ibidem* (...)” (BAB, A70, f. 193r). Overigens was er brand uitgebroken in het huis van de zangmeester net vooraleer Willems daar zijn intrek nam, maar de burens hadden kunnen voorkomen dat het huis grote schade leed en werden daarvoor door het kapittel beloond (A69, f. 17v).

18 “*D[omi]no Jacobo Willems (...) elocata fuit domus foraneitatis in loco maelbert sita inter domum acceptatam nuper per d[omi]n[um] Archidiaconum et eam quam inhabitat idem phonascus ad sex annos pro octo libris gross[orum] a[n]nu[e]*” (BAB, A70, f. 223v; vergelijk met: A70, f. 225v; A71, f. 86v; A72, f. 76r).

19 BAB, A72, f. 51v. Vijf jaar later, anderhalf jaar nadat Willems door een andere zangmeester was opgevolgd, stond er echter nog altijd water in de kelder; ook de huur van het aanpalende huis liep toen nog steeds door. Het kapittel nam in die periode ook de betaling van het “husengelt” dat de stadsmagistraat op dit huis hief op zich en liet opnieuw herstellingen uitvoeren (A72, f. 331, 369v; A73, f. 2r, 54r).

20 “*Ad querelas hic expositas ordinatum fuit phonasco huius eccl[es]iae ut quantocius cum effectu amoveat e domo sua omnes columbas quas chorales a pauco tempore ibidem reperunt alere, et deinceps provideat ne similes aves ibidem alantur*.” (BAB, A72, f. 124).

baldadig durfde te zijn blijkt uit het verbod op 22 april 1630 om op het kerkhof te spelen en met ladders op de zijkapellen van de kathedraal te klauteren. Telkens als er een raam sneuvelde moest de zangmeester de roede hanteren²¹! Willems werd als *pater familias* van de koralen vanaf zijn benoeming bijgestaan door een huishoudster, Johanna Petyt, die soms bij het kapittel kwam aankloppen om de extra zorgen die zij besteed had aan de koralen vergoed te krijgen²². Op 13 februari 1634 bevalen de kanunniken de zangmeester aan goed zorg te dragen voor de koralen, maar ook een andere meid te zoeken²³. Nadien wordt in de kapittelakten geen gewag meer gemaakt van een huishoudster van Willems.

Willems ondervond al vlug hoe delicaat de omgang met de koralen was, want kort na zijn aantreden, op 13 juli 1624, liep één van hen, Joannes-Baptista Chaudron, weg, en werd prompt door het kapittel ontslagen. Daarna kwam de vader van de knaap het kapittel vragen zijn zoon weer toe te laten. Nadat de kanunniken zowel Willems als de rector van de kapittelschool hadden geraadpleegd, werd de jongen mits een passende tuchtiging op 17 juli weer aanvaard²⁴. Bijna twintig jaar later was er een soortgelijk geval, toen een koraal, Mattheus Cools, zich misdroeg bij een examen – hij beweerde onder meer dat de rector van de kapittelschool aan de drank verslaafd (“*addictus potui*”) was. Op 5 augustus 1643 pleitte Willems – zelf toen al ontslagnemend – ten gunste van de knaap, die tenslotte op zijn knieën tegenover de kapittelheren en scholieren zijn excuses moest aanbieden om aan een lijfstraf te ontsnappen²⁵! Sommige kora-

21 “(...) *d[omi]ni ordinarunt phonasco huius eccl[es]iae ut eis inhibeat ne cum externis in coemeterio ludant, aut cum scalis capellas eccl[es]iae ascendant, ac quotiescumq[ue] ludendo frangunt fenestras huius eccl[es]iae aut cubiculi inferioris egregie eos virgis excipiat*” (BAB, A70, f. 28r).

22 “*Joannae Petyt ancillae phonasci supplicanti pro aliqua gratuitate ratione servitii extraordinarii per eam tempore trienni choralibus in diversis morbis assistendo praestiti, gratiose dati fuerunt sex floreni ex mera liberalitate sine spe continua[tio]nis.*” (BAB, A69, f. 178r; vergelijk met: A70, f. 61, 86r, 248r).

23 “(...) *ut habeat bonam curam iuventutis ac provideat sibi de alia ancilla.*” (A71, f. 11r.)

24 BAB, A69, f. 34v-35r. Chaudron trad later zelf in dienst van het kapittel als vicaris en kapelaan en kreeg op 17 oktober 1640 voor zijn eremis in Oostende een traktaat van 3 ponden groot (BAB, A70, f. 28v-29r, 31, 121r, 129v, 191r, 192r, 196v; A71, f. 28v-29r, 121r, 129v; A72, f. 26v, 69v, 73v, 242v, 283r).

25 BAB, A72, f. 259v-260v, 262.

len brachten de zangmeester echter zelf in verlegenheid. Zo werd Philippus Helderwys op 3 oktober 1639 door het kapittel ontslagen, omdat hij op een examen zwak scoorde op zang en Latijn. Willems werd door de koralen zelf met de vinger gewezen, aangezien hij ze onvoldoende zou hebben opgeleid, en kreeg daarvoor een vermaning²⁶. Naast de zangmeester was ook de rector van de kapittelschool belast met het onderricht aan de koralen, maar op 8 oktober 1631 hadden de kanunniken de toenmalige rector, Nicolaus Coriache, al aan zijn verplichtingen moeten herinneren²⁷. Op 26 januari 1634 uitte de kanunniken opnieuw hun ongenoegen, omdat zowel de koralen als de refectionalen slechts een povere kennis van de catechismus bezaten. De rector moest hen voortaan zowel de Nederlandse als de Latijnse *Catechismus* van Petrus Canisius (1521-1597) onderwijzen, en hen tijdens het sermoen op zon- en feestdagen catechismusles geven²⁸. Coriache nam echter zes maanden later ontslag, en toen de scholaster, kanunnik Henricus de Gaule, geen geschikte opvolger vond, schreef het kapittel een *conkursus* uit, die zowel in Leuven als Douai werd kenbaar gemaakt²⁹. De kanunniken gaven tenslotte op 4 september 1634 de voorkeur aan de oud-koraal Robertus van der Meulen, die twee weken tevoren zijn baccalaureaatsthesis aan hen had opgedragen³⁰. Deze laatste werd evenwel nog geen twee maanden

26 “*D[omi]ni insuper ordinarunt d[ominu]m phonascum serio monendum esse ut aliquos pueros solito melius in cantu instruat, quia iidem pueri examinati suam imperitiam defectui eius imputant.*” (BAB, A72, f. 21v). Bij hun halfjaarlijkse ambtsverlenging op 22 juni 1630 hadden de kanunniken zowel Willems als de rector van de kapittelschool al aanbevolen onderwijs te geven aan hun pupillen (BAB, A70, f. 46v).

27 “*Auditus variis querelis de rectore scholar[um] huius eccl[esi]ae, fuit is ad cap[itu]lum vocatus, et serio officii sui admonitus, et ordinatum quod singulis diebus compareat in scholis praecise hora octava, et prima pomeridiana, quo fine chorales etiam venient ad scholas quadrante ante octavam, ut suas lectiones ante adventum magistri possint recitare*” (BAB, A70, f. 141v). Coriache werd benoemd tot rector op 10 december 1629 ter opvolging van Petrus Besoete, die was verkozen tot *tabellarius chori* (*ibid.*, f. 7v-8r, 9r, 11r, 14r). Coriache werd rond dezelfde tijd tot priester gewijd (vergelijk met: BAB, B15, f. 25v).

28 BAB, A71, f. 6v. Het kapittel stelde wel vaker regels voor de rector op (A70, f. 195r; A71, f. 57v-58r); om de scholieren tot grotere ijver aan te zetten werden ook prijzen voorzien (A71, f. 195v, 212v; A72, f. 34).

29 BAB, A71, f. 38r, 44. Coriache verwierf later een canonicat in het kathedrale kapittel van Mechelen (vergelijk met: BAB, A72, f. 8v-9r; B22 bis, f. 94v; B23, f. 142v).

30 BAB, A69, f. 132v; A71, f. 46v, 50v, 55v-56r. Een andere kandidaat was *magister* Guilielmus Willems, professor in de retorica te Bergen (*ibid.*, f. 47v); het is onduidelijk of hij verwant was met Jacobus Willems.

later gesuspendeerd door bisschop Servatius de Quinckere (1630-1639), omdat hij zich tegen diens wil in tot priester had laten wijden, en nam op 3 april 1635 ontslag, nadat hij een ambt in Gent had verworven³¹. Op 12 juni van dat jaar, na het voorleggen van de nodige getuigschriften uit Leuven, stelde het kapittel finaal Ludovicus van der Beke als rector aan³².

Behalve door de snelle afwisseling van rectoren, had de kapittelschool soms ook te lijden onder de ongeoorloofde afwezigheid van scholieren. Zo nam kanunnik Joannes Schotte eind juni 1637 zonder toestemming één van de refrectionalen, Adrianus Hollebeke, met zich mee naar Oostende, waarna het kapittel aan alle kanunniken verbod zonder verlof van de deken of rector nog één van de koralen of refrectionalen met zich mee te voeren³³. Toch waren er soms voor bepaalde diensten te weinig koralen beschikbaar, ondanks het verbod hen zonder toestemming van het kapittel in andere kerken te laten optreden³⁴. Het kapittel stelde Willems op 13 maart 1632 wel gerust dat dit verbod niet sloeg op de Sint-Jans- en Sint-Christoffelkapel, die allebei vielen onder het patronaat van de kathedraal³⁵.

Willems zorgde niet enkel voor de opleiding en het onderhoud van de koralen, maar hij speelde ook een actieve rol in hun aanwerving. Bij de aanstelling van de ruim twintig koralen die tijdens zijn ambtsperiode werden aanvaard vermelden de kapittelakten meestal expliciet dat ze door de zangmeester werden voorgesteld³⁶. In Brugge zelf waren er blijkbaar weinig valabele knapenstemmen, zodat Willems op 9 september 1630 aan het kapittel de toelating vroeg om actief elders koralen en zangers te mogen werven, maar de kanunni-

---

31 BAB, A71, f. 63, 87r. Het kapittel had intussen met succes beroep aangetekend tegen de suspensie van Van der Meulen en een andere kapelaan bij de vice-nuntius in Brussel (*ibid.*, f. 63v, 68r, 69v, 72v-73r, 94r)

32 BAB, A71, f. 95v, 98r, 99v-100r. (zie ook: A. Dewitte, *Sint-Donaas ...*, p. 153).

33 BAB, A70, f. 249v. Een apart geval deed zich voor medio augustus 1632, toen één van de refrectionalen, Joannes Joos, mogelijk besmet was door een epidemie; het kapittel besliste dat hijzelf wegens het besmettingsgevaar acht dagen afwezig moest blijven, maar hield de andere leerlingen voorlopig wel nog op school (BAB, A71, f. 194r).

34 BAB, A71, f. 153v; A72, f. 261v, 308v-309r (de laatste twee gevallen dateren van na Willems' ontslag).

35 BAB, A71, f. 156r.

36 Voor de koralen die tijdens de ambtsperiode van Willems dienst deden in Sint-Donaas, zie bijlage 2.

ken reageerden terughoudend³⁷. Op 16 januari 1634 had het kapittel er echter geen bezwaar tegen om een kandidaat-koraal uit Rijsel een stemproef te laten afleggen³⁸. Op 2 juni 1636 kreeg kanunnik Petrus Knudde van zijn confraters zelfs de opdracht naar Menen of desnoods Rijsel te reizen om mogelijke kandidaten te testen³⁹. Het kapittel droeg op 14 november 1639 tevens aan kanunnik Andreas d'Ath op per brief koralen te werven in Rijsel, Doornik of elders⁴⁰. Het valt trouwens op dat het kapittel minstens evenveel koorknapen aannam uit Frans-Vlaanderen als uit Brugge zelf⁴¹. Uit het Brugse ommeland werden er helemaal geen koralen aangetrokken⁴². Dat er nadelen zaten aan de aanwerving van vreemde koralen bleek begin mei 1627 toen de uit Douai afkomstige Joannes Schovaert met de noorderzon verdween en Willems per brief moest trachten de toga die hij had meegenomen terug te krijgen⁴³.

37 “(...) *phonasus declaravit voces duorum choralium deficere, ac paucos esse cantores, petens an d[omi]nis placeat alios chorales aut cantores huc evocare. D[omi]ni resolverunt pro honore ecclesiae nullos aliunde autoritate capituli evocandos, sed dispiciendum an nulli sint pueri Brugen[ses] qui habeant voces aptas, si tamen ultra, aut ad litteras particularium aliqui chorales aut cantores se offerant, d[omi]ni parati sunt eos acceptare modo sint idonei. Ordinatum fuit phonasco (...) ne alicubi chorales extra ecclesiam ad cantandum dimittat nisi valde raro (...) de consensu d[omi]ni cantoris”*. (BAB, A70, f. 58v).

38 BAB, A71, f. 5r.

39 “*Attento quod diversi chorales deficient in voce, et quod nulli reperiantur apti in hac civitate, d[omi]ni deputarunt d[omi]n[um] Knudde can[oni]c[um] ut proficiscatur Meeenas et si opus sit etiam Insulas, ibidemq[ue] audiat diversos pueros qui dicuntur sese offerre, et examinet an habeant bonas voces (...)*” (BAB, A71, f. 170v). Knudde was sinds 8 januari 1631 *coadjutor* van kanunnik Petrus de Blendde, die de dag voordien tot *cantor* van het kapittel was gekozen (A70, f. 77r-78v, 79v).

40 “*Attento quod hic Brugis sint pauci qui habeant aptas voces ut assumantur ut chorales huius eccl[esi]ae, commissum fuit d[omi]no d'Ath can[oni]co ut per litteras inquirat an Insulis Tornaci aut alibi non sunt iuvenes ex parte v[er]sati in musica qui vellent hic assumi ut chorales (...)*” (BAB, A72, f. 26v).

41 Naast de effectief aanvaarde koralen (zie bijlage 2) vermelden de kapittelakten ook een aantal anonieme kandidaten die niet aangenomen werden. Twee ervan waren afkomstig uit Rijsel (BAB, A71, f. 174v; A72, f. 31v), en telkens één uit Leuven (BAB, A70, f. 140v), Komen (A71, f. 118r), Ettelgem (zie volgende noot) en Roubaix (A71, f. 337r). Ook de zoon van Michaël Maelfeijt uit Menen (BAB, A71, f. 163v) en de bijna 12-jarige Ludovicus Peperseele uit Oostende (A72, f. 221r, 225r, 226r, 227r, 231r) werden niet aanvaard.

42 Op 25 augustus 1638 bleek het kapittel wel bereid een 13-jarige knaap uit Ettelgem als koraal toe te laten, maar uiteindelijk ging deze aanstelling niet door (BAB, A71, f. 188r).

43 “*Quia Joannes Schovaert choralis, his diebus invito phonasco, ipso hoc attestante, cum avunculo suo discessit domini dimittendum censuerunt et dimiserunt ordinantes per*

De gewone lasten voor de koralen werden betaald door het *officium choralium*, dat sinds 1577 de inkomsten kreeg van één canonicat⁴⁴. Daarnaast moest hun familie wel nog in de buitengewone uitgaven voorzien, en het kapittel moest dan ook soms bepaalde noden lenigen van koralen die ver van hun familie verbleven⁴⁵. Ook de huishoudster van Willems vroeg aan de kanunniken een vergoeding om de was te doen van twee koralen die geen familie hadden in Brugge⁴⁶.

Voor zover we hun leeftijd kennen, waren de koralen die tussen 1625 en 1643 aanvaard werden tussen zes en vijftien jaar oud. De oudste, Guilielmus Cools, was wel een apart geval, want het kapittel wou hem eerst enkel toelaten op zon- en feestdagen, maar omdat diens vader anders zijn jongere broer Mattheus niet wou afstaan, namen de kanunniken na advies van Willems tenslotte beide broers als koralen aan, in de verwachting dat de oudste wel nog twee jaren dienst zou kunnen doen⁴⁷. De meeste koralen waren echter bij hun aantreden tien à elf jaar oud, wat al vrij oud was⁴⁸. Toch bleef onder meer de uit Gent afkomstige Joseph-Thomasini, die 11,5 jaar oud was toen hij aangenomen werd, nog vijf jaar lang in dienst, waarna hij de kans kreeg om orgel te leren spelen⁴⁹. Na de stembreuk van

---

phonascum scribi ad eius avunculum ut novam togam qua indutum abduxit quamprimum remittat". (BAB, A69, f. 150r).

44 Cfr. A.C. De Schrevel, *Histoire du Séminaire de Bruges*, dl.2, Brugge, 1883, p. 168-176.

45 Zo gaf het kapittel op 11 april 1633 bovenkieren (*indusia*) en een matras aan Libertus de Jadin, die geen familie in Brugge had; ook de zesjarige Sebastianus Mulier uit Atrecht kreeg geen hulp van zijn familie, en het kapittel schonk hem op 5 december 1640 een bedje en bovenkieren (BAB, A71, f. 236r; A72, f. 80v).

46 Het betrof hier Franciscus Boulaert en allicht ook Libertus de Jadin (BAB, A70, f. 61, 248r).

47 "*Retulit d[ominus] cantor qualiter (...) egerit cum patre Guilielmi Cools offerentis operam suam ut sit choralis idemq[ue] pater nolit Matthaecum filium suum juniorem assumptum in choralem relinquere in officio eccl[esi]ae nisi pariter et p[ro]raedic[t]us Guilielmus senior totaliter assumatur: et audita relatione phonasci quod non obstante aetate 15 a[nn]o[rum] idem Guilielmus sit capax ad serviendum eccl[esi]ae in qualitate superioris ad duos a[nn]os, quodq[ue] in studiis humanioribus honesto loco sit promotus ad poesim, d[omi]ni eum etiam assumpserunt (...)" (BAB, A71, f. 273v). Dat het kapittel zich door de vader van beide jongens zo onder druk liet zetten is allicht ook te wijten aan het gebrek aan valabele kandidaten.*

48 Volgens A. Dewitte, *Sint-Donaas ...*, p. 152, waren de koralen liefst maar een jaar of zes, zodat ze na een opleiding van 3 à 4 jaar nog 4 of 5 jaar konden dienen (zie ook: B. Bouckaert & E. Scheurs, *Stemmen in het kapittel. Het muziekleven in Vlaamse kathedralen en kapittelkerken ca.1300-1600*, Peer, 1998, p. 25-30).

49 BAB, A72, f. 8v, 375r.

Christophorus Lambrecht liet het kapittel hem verder studeren aan de kapittelschool, en tot 14 november 1633 kreeg hij ook een vergoeding om op zon- en feestdagen de *bombarde* te bespelen⁵⁰. Uiteindelijk nam hij op 11 september 1634, toen hij school liep bij de jezuiten, afscheid van de kanunniken, maar nadien kon hij nog twee keren een beroep doen op hun mildheid, eerst toen hij in dienst was van raadsheer Carryns van de Raad van Vlaanderen en op 10 februari 1642 ter gelegenheid van zijn huwelijk⁵¹. Minder geluk had Philippus de Grieck, die als oud-koraal nog inwoonde bij de zangmeester toen hij begin 1636 stierf. Het kapittel nam wel een deel van de begrafenis-kosten op zich⁵².

Enkele veelbelovende koralen kregen bij hun ontslag een studie-beurs en zullen we verder nog ontmoeten. Toen Joannes du Pré zijn stem verloor, mocht ook hij verder studeren bij de augustijnen, en op 24 september 1640 benoemde het kapittel hem op proef tot pedel van het koor, maar nog geen jaar later werd hij na klachten alweer ontslagen. Het kapittel vond hem enkel geschikt voor een ambacht, maar toch wist Du Pré als retoricastudent bij de jezuiten in Kortrijk later nog diverse sommen aan het kapittel te ontfutselen⁵³. Voor minder begaafde koralen zocht het kapittel een andere oplossing, vaak na moeizame onderhandelingen met hun ouders, die voortaan zelf volledig moesten instaan voor hun onderhoud. Toen het kapittel Cornelius Heldewys wou wegsturen, drong zijn vader er vergeefs bij de kanunniken op aan hem nog een jaar in dienst te houden. Tenslotte raakten beide partijen het eens om de jongen drie jaar lang in de leer te laten gaan bij bakker Ludovicus Peperseele, en het kapittel voorzag hem ook van de nodige kleren⁵⁴. Eerder was ook

50 BAB, A70, f. 155v, 158r, 159r, 161, 168v, 192r, 232v, 236r, 251v, 270v-271r, 275r, 278v; A71, f. 24v.

51 BAB, A71, f. 51r, 231v, 238v; A72, f. 159r.

52 "*Comparens Michael de Grieck (...) declaravit filium Philippum de Grieck destitutum choralium huius eccl[es]iae phonasco hactenus in obsequio choralium cohabitantes, in domo eiusdem phonasce obiisse, supplicans quatenus d[omi]ni (...) dignentur suis expensis funus eius iuxta suam discretionem curare sepeliri. D[omi]ni (...) ordinarunt idem funus hic sepeliri cum missa cantuali in magno sacello cras mane cum pulsu et ceremoniis ibidem adhiberi consuetis iuribus eiusdem sepulturae et officiariorum eccl[es]iae desumendis ex officio destitutorum choralium (...).*" (BAB, A71, f. 143v). Philippus' broer Joannes-Baptista werd na zijn ontslag in 1636 koraal in de O.-L.-Vrouwkerk (A. Dewitte, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwkerk*, p. 163).

53 BAB, A72, f. 52r, 71r, 73r, 77v, 101r-102r, 108, 132v, 203v; A73, f. 267v, 268r.

54 BAB, A72, f. 116r, 165v-166r, 170v, 171v.

Cornelius' broer Philippus wegens zwakke examenresultaten ontslagen, en toen had het kapittel geregeld dat de jongen een opleiding kreeg om behoorlijk te leren schrijven, zodat hij tenminste koster zou kunnen worden op een landelijke parochie⁵⁵. Overigens waren zij niet de enige broers in het koralenhuis. Guilielmus Cools had zelfs drie zonen die koraal werden, zij het niet alle drie gelijktijdig⁵⁶. Het kapittel stuurde de moeder van Nicolaus de Gryse echter weg met lege handen, omdat haar zoon nog geen drie jaar koraal was geweest en zowel qua leeftijd als stem ongeschikt was⁵⁷.

Het ontslag van een koraal betekende niet meteen dat de zangmeester voortaan een persoon minder ten laste had, want soms gaf het kapittel aan ex-koralen de toelating nog enige tijd bij de zangmeester te blijven inwonen en verder dienst te doen in de kerk, tot hun bestemming geregeld was⁵⁸. De zorg voor de koralen vormde voor Willems dus een niet te onderschatten last. Toch was juist zijn laatste beleidsdaad als ontslagnemende zangmeester de voorstelling van een nieuwe koraal op 31 augustus 1643⁵⁹.

---

55 “*Comparuit parens philippi heldewys (...), supplicans ut d[omi]ni dicto philippo de aliquo medio vivendi seu beneficio providere dignentur. D[omi]ni considerata ipsius incapacitate ad statum ecclesiasticum, ordinarunt agendum esse cum M. Michaele Janssens ut doceat eum bene scribere impensis officii, ut saltem ad deservituram matriculariae ruralis aptari possit.*” (BAB, A72, f. 22r; cfr. *ibid.*, f. 52r, 59r, 64, 196r, 267v).

56 Ook Philippus en Joannes-Baptista de Griek waren broers. De gegevens over andere koralen zijn echter te onvolledig om hun juiste onderlinge banden te kunnen achterhalen (zie bijlage 2).

57 “*Ad libellum v[idu]ae Francisci de Gryse supplicantis pro aliquo subsidio intuitu servitii filii sui Nicolai choralis nuper destituti; d[omi]ni id excusarunt attento parvo servitio per eum ecclesiae praestito ob teneram aetatem et vocis inidoneitatem*” (BAB, A71, f. 32). Ook bij Lambrecht en Mulier was het telkens hun moeder die – met meer succes dan de weduwe De Gryse – hun belangen verdedigde.

58 “*Audita scripta relatione (...) de examine choralium huius eccl[es]iae (...) et de idoneitate seu capacitate et profectu singulorum, d[omi]ni exnunc absolute absolverunt Jo[ann]em B[a]p[ris]tam de Griek, et Nicolaum de Grije eo quod nulla sit spes de eorum capacitate ad cantum, permittentes quod usq[ue] ad pascha maneant in aedibus phonasci et obsequii eccl[es]iae ut interea parentes illorum possint eos alibi collocare. Quod parentibus quantocius intimabitur*” . (BAB, A71, f. 4v).

59 “*Ad relationem d[omi]ni Jacobi Willems phonasci admissus fuit Hermannus Antonius Pipelaere puer audomarensis in choralem huius eccl[es]iae*” (BAB, A73, f. 266r).

Kapelmeester

Naast de koralen traden ook volwassen musici op in de kathedraal. Enkelen van hen, zoals Antonius Vondele en de al geciteerde Joannes Baptista Chaudron, waren overigens ex-koralen van Sint-Donaas⁶⁰.

Sint-Donaaskathedraal, tekening in pen en gewassen inkt, 18de eeuw
Brugge, *Openbare Bibliotheek*, ms. 595, II, annexe p. 25. (© Stad Brugge, Cel fotografic).

60 De juiste datum waarop Vondele als koraal werd aangenomen konden we niet terugvinden. Op 20 juni 1639 kende het kapittel hem maximum 5 ponden groot toe als financiële steun tijdens zijn studie in Leuven (BAB, A16, z.p. – deze passage ontbreekt in de kapittelakten, maar wordt wel vermeld in de minuten).

Anderen hadden eerder dienst verricht in andere kerken. Zo was de in oktober 1624 aangestelde zanger Stephanus Carlier voordien actief geweest in de Sint-Walburgakerk van Veurne⁶¹. Adolphus le Mire, die op 23 september 1630 aangeworven werd als contratenor, was tevoren in dienst geweest van de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk⁶². Anders dan bij de koralen lijkt Willems geen expliciet aandeel te hebben gehad bij de aanwerving van volwassen musici. Wel toonde het kapittel zich op 7 maart 1629 bereid op zijn aandrang de Mechelse bas Aegidius Goussin aan te nemen, maar deze trad tenslotte eind 1631 in dienst van de Onze-Lieve-Vrouwekerk⁶³. Datzelfde jaar droeg het Sint-Donaaskapittel Willems ook op om in zijn thuisstreek zangers en instrumentalisten te zoeken⁶⁴. Het is dus mogelijk dat sommige musici die hun diensten aan het kapittel kwamen aanbieden toch door Willems waren aangetrokken, ook al wordt diens optreden niet in de kapittelakten vermeld⁶⁵. In vergelijking met de koralen was de selectie bij hun aanwerving eerder streng, allicht omdat er geen gebrek aan kandidaten was⁶⁶. Tal van aspiranten werden inderdaad na een toelatingsproef doorgestuurd, zij het met een vergoeding voor hun reiskosten. Zelfs zangmeesters van andere kapittels werden niet altijd aangenomen. Zo werd Natalis Cornillot, die *phonascus* in

61 BAB, A69, f. 47v. Een ex-koraal van diezelfde kerk, Petrus Merghelynck, was net voordien aangeworven als onderkoster (*ibid.*, f. 40v); een fagottist uit Veurne die in mei 1639 optrad in Sint-Donaas werd echter niet aanvaard (BAB, A71, f. 368r).

62 BAB, A69, f. 62. Hij ontbreekt in de lijst van zangers in: A. Dewitte, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwekerk*, p. 164-165, maar kon in Sint-Donaas toch een getuig-schrift van dit kapittel voorleggen.

63 BAB, A69, f. 225v (vergelijk met: *ibid.*, f. 208 v; A. Dewitte, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwekerk*, p. 164).

64 "(...) *Committentes eidem phonasco ut inquiret in patria sua an possit aliquos egregios symphonicos aut cantores invenire*" (BAB, A70, f. 124r).

65 Op 26 mei 1625 werd aan het kapittel trouwens een brief voorgelegd die een aspirant-bas uit Rijsel aan Willems had geschreven i.v.m. zijn eventueel salaris. Ook met een bas uit 's Hertogenbosch waren er toen schriftelijke contacten (BAB, A70, f. 64v-65r, 96r). Mogelijk trad Willems hierbij als tussenpersoon op.

66 Antonius d'Aubery werd eind juli 1624 zelfs twee keren afgewezen, net als Joannes Binou (in juni 1625 en april 1631). In augustus 1624 werden zowel Symon du Quesne als Carolus le Tieu geweigerd. Philippus Cresson werd in dezelfde tijd pas in tweede instantie aanvaard, stapte in mei 1626 op, werd begin 1627 geweigerd en op 22 mei 1627 weer aangenomen (BAB, A69, f. 36r-38r, 66v, 104r, 137v, 152r; A70, f. 98v)!

Armentières was, in juni 1645 eerst afgewezen en pas in tweede instantie voorlopig aanvaard⁶⁷.

Van een aantal zangers vermelden de kapittelakten welke partij ze vertolkten⁶⁸. Het best vertegenwoordigd waren de bassen (twaalf) en contratenoren (tien). Verder kennen we zeven tenoren en slechts één alt, Joannes-Baptista Chaudron⁶⁹. Overigens weten we niet zeker welke partij Willems zelf vertolkte, maar de zangmeester trad toen meestal op als tenor. Hij was dus geen dirigent in de huidige betekenis, maar had zelf een actieve rol als musicus⁷⁰. De zangers in Sint-Donaas werden aangesteld als *clerici installati* of *vicarii*. Hun aantal blijkt in die tijd niet vast bepaald te zijn geweest, maar lag in elk geval lager dan in de late Middeleeuwen⁷¹. Eind 1623 bepaalde het kapittel dat de negen guldens die het stadsbestuur aan twee vicarissen had toegekend voor het Sint-Ceciliafeest zouden worden verdeeld over zeven vicarissen, de zangmeester (die het dubbel zou krijgen), de fagottist en de organist⁷². In juni 1624 brak er echter een conflict uit tussen het kapittel en de zangers, dat eindigde met het ontslag van vijf vicarissen⁷³. Een jaar later maakten drie dronken vicarissen het zo bont dat het kapittel hen tot acht dagen opsluiting veroordeelde. Willems verzocht de kanunniken op 19 september 1625 toch de drie gestraften te mogen inzetten bij een processie, maar de zangmeester – die

---

67 BAB, A73, f. 3r, 6. Eerder hadden ook al zangmeesters uit Rouen en Lens zonder succes hun diensten aangeboden (BAB, A71, f. 319v; A72, f. 26v).

68 Zie bijlage 3.

69 Bij zijn aanwerving zeggen de kapittelakten niet welke stem Chaudron vertolkte, maar uit de salarissen die op 16 november 1643 aan enkele *capellani musici* werden toegekend blijkt dat hij fungeerde als alt. Op 31 oktober 1644 nam het kapittel op proef nog een anonieme *musicus altus* aan, over wiens definitieve aanvaarding later zou worden beslist (BAB, A72, f. 283, 340r). Omdat deze laatste verder niet meer in de akten vermeld wordt, hebben we hem niet opgenomen in bijlage 3.

70 B. Bouckaert & E. Scheurs, *o.c.*, p. 32-33.

71 R. Stroh, *o.c.*, p. 12, vermeldt in de late 15de eeuw tien vicarissen – meestal *clerici* die de aan de kanunniken toegewezen missen opdroegen – en 18 *clerici installati*.

72 BAB, A69, f. 11v-13r.

73 BAB, A69, f. 30r. Twee van deze vicarissen, Franciscus de Brune (die ook als fagottist had gefungeerd), en Matthias de la Tour, trachtten later vruchteloos weer in dienst te treden; het kapittel had beiden eerder al hun vergoeding voor het Sint-Ceciliafeest vanwege het stadsbestuur ontnomen (*ibid.*, f. 13r, 31r, 35r, 173v). Eerstgenoemde was in 1630 zanger in de Sint-Salvatorskerk en organist in de O.-L.-Vrouwekerkerk (A. Dewitte, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwekerkerk*, p. 162).

toen zijn ambt nog niet zo lang bekleedde – ving bot⁷⁴. In die periode waren er slechts vier vicarissen, maar daarna nam hun aantal weer toe. In 1631 werd het traktaat voor het Sint-Ceciliafeest wegens het gestegen aantal vicarissen verhoogd van drie tot vijf ponden groot⁷⁵. Anderzijds kon het kapittel zich voor het lof financieel slechts zes vicarissen veroorloven⁷⁶.

Naast de vicarissen waren overigens ook koorkapelaans actief als musici. Zo ontvingen de kapelaans Antonius Stevenaert en Philippus le Dieu vanaf oktober 1624 naast hun deel in de distributies voor het officie één stuiver per dag als zanger⁷⁷. Beiden waren tevens in dienst van de Brugse Sint-Salvatorskerk, Stevenaert tot januari 1630 als *phonascus*, Le Dieu van 1623 tot maart 1624 als zanger⁷⁸. Een andere kapelaan, Laurentius Carpentier, kreeg drie stuivers per dag om de vicarissen te vervangen⁷⁹. Toen hij begin 1636 aan zijn kapelanij verzaakte, keerde hij al snel terug als vicaris⁸⁰. Ook van de andere kapelaans werd geëist dat ze redelijk konden zingen. Op 7 september 1639 beslisten de kanunniken dat ze niemand nog als kapelaan zou-

74 “*Exposuit m[agiste]r cantus se in processione ecc[le]siae S[anc]ti Christophori hoc pomeridiano tempore deferenda indigere ratione musicae opera trium vicariorum quos domini intra claustrum ecclesiae condempnarunt (sic) petens ipsi dari licentiam interessendi d[ic]tae processioni: quod d[omi]ni ob rationes ipsorum animos moventes recusarunt.*” (BAB, A69, f. 78v-79r). Eén van de gestraften, Petrus de la Rue, werd op 26 juni 1628 na nieuwe dronken excessen ontslagen, maar na een week terug aanvaard op proef; ook werd hij een week lang opgesloten, waarvan drie dagen op water en brood (*ibid.*, f. 194v, 195v).

75 BAB, A69, f. 65r, 90v, 92v, 149v-150r (“*attento multiplicato numero vicariorum*”).

76 BAB, A71, f. 152v-153r.

77 “*Dominis Anthonio Stevenaert et Philippo le Dieu capellanis huius ecclesiae se obligantibus cantare musicam et psalmodiam cum reliquiis, singulis ultra diurnas distrib[utiones] communes, superadditus fuit stuferus in diem.*” (BAB, A69, f. 44v).

78 BAB, S245, f. 198r; A. Dewitte, *De Brugse collegiale Sint-Salvatorskerk*, p. 371, 374. In februari 1629 stond het Sint-Donaaskapittel le Dieu opnieuw een stuiver daags toe “*salvo quod suppleat vices vicarior[um] in eorum defectu*” (BAB, A69, f. 221v). Bij zijn dood op 28 augustus 1631 liet hij zoveel schulden na dat het kapittel het beheer over zijn sterfhuus overliet aan de stadskas. Stevenaert was al op 23 januari 1630 gestorven (BAB, B70, f. 18r, 20v, 133v-134r, 136r-137r, 150v).

79 “*(...) Laurentius Carpentier p[re]s[b]yter cap[ella]nus de choro nuper (...) admisit obrulit operam suam ad subeundas functiones vicariorum sub aliquo honorario (...). D[omin]i ob vocem eius praestantiam et peritiam in musica eandem operam acceptarunt, concedentes eidem (...) tres stuferos diurnos ultra distributiones cap[ella]norum consuetas (...)*” (BAB, A71, f. 39r; zie ook: *ibid.* f. 36r, 86v, 146v).

80 BAB, A71, f. 142, 146v.

den aannemen als hij niet tenminste in het gregoriaans voldoende beslagen was⁸¹. Eind 1635 had het kapittel om die reden zelfs eerst de Naamse geestelijke Joannes del Sart geweigerd⁸². Eerder was ook vicaris Balthasar Loysel al ontslagen omdat hij onvoldoende het contrapunt beheerste⁸³.

De zangers werden begeleid op orgel en blaasinstrumenten⁸⁴. De organist was sinds 1579 Nicolaas Elewaut, die in 1629 zijn gouden jubileum vierde⁸⁵. Kort nadien bleek hij echter niet meer in staat zijn ambt behoorlijk te vervullen. Op 16 juni 1631 beval het kapittel hem daarom andere organisten toe te laten op het orgel⁸⁶. Op 5 mei 1632 trakteerde het kapittel trouwens de Brugse organist Carolus Guillet, die in die tijd geregeld optrad in Sint-Donaas⁸⁷. Om een nieuwe titularis te benoemen moest het kapittel echter wachten tot oktober 1633, toen Elewaut gestorven was⁸⁸. Op 7 november 1633 werd een concours georganiseerd, waarbij het kapittel weer de hulp van Guillet inriep. De keuze van de jury viel op Gabriël de la Tour, organist van de abdij van Anchin⁸⁹. Het kapittel betaalde Willems 24 ponden pari-

---

81 "(...) nisi de facto competenter sit v[er]satus in cantu saltem Gregoriano" (BAB, A71, f. 16r).

82 In mei 1637 halveerde het kapittel diens part in de distributies voor het officie omdat hij nog altijd te weinig geschikt was als zanger. Ook van kapelaan Alexander Wynckelman werd geëist dat hij beter leerde zingen, op straffe van inkomensverlies (BAB, A70, f. 167v, 228r, 231r; A71, f. 136r, 241v-242v).

83 BAB, A71, f. 25r, 44r.

84 Strijkers doken pas later in Sint-Donaas op (P. Andriessen, *o.c.*, p. 324; K. Braem, *o.c.*, p. 50). Leonardus van Munnekereede, die vanaf februari 1636 kapelaan was in de kathedraal, bespeelde medio 1635 "de groote viole" in de O.-L.-Vrouwekerk (BAB, A71, f. 151r-152r; A. Dewitte, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwekerk*, p. 163-164).

85 D. Van de Castele & E. Van der Straeten, *a.c.*, p. 139. Elewaut verving in 1599 een tremblant van het orgel in Sint-Salvator, en onderhield ook het orgel in Sint-Donaas (BAB, G23, rekening fabriek 1632-1633, f. 49v; A. Dewitte, *De Brugse collegiale Sint-Salvatorskerk*, p. 369, 373; idem, *Iconen*, ..., p. 142).

86 D. Van de Castele & E. Van der Straeten, *a.c.*, p. 139. Eind 1631 antwoordde het kapittel aan de aspirant-organist Paulus du Jardin dat Elewaut nog leefde en het hem dus niet nodig had (BAB, A70, f. 148r).

87 BAB, A70, f. 173r (vergelijk met: P. Andriessen, *o.c.*, p. 350).

88 Op 13 oktober meldde Nicolaas' zoon Gerardus de dood van zijn vader aan het kapittel. Wegens het patroonsfeest van Sint-Donaas (14 oktober) werd de lijkdienst uitgesteld tot 26 oktober. Begin 1634 vroeg Nicolaas' weduwe Georgia Provoost het kapittel om een jaarlijks kostgeld, maar ze verkreeg enkel het al aan hem betaalde voorschot en de begrafenisrechten (BAB, A70, f. 266v, 267v; A71, f. 2v).

89 BAB, A70, f. 269v-270v.

sis voor de maaltijdkosten van de mededingers op het examen, waar- onder een kandidaat uit Nieuwpoort⁹⁰. De la Tour bracht prompt een nieuwe koraal uit Rijsel aan⁹¹. Tegelijk sleepte de organist wel een pak schulden met zich mee, waarmee hij zijn werkgever geregeld lastig viel, zodat het kapittel onder meer besloot in juni 1634 een orgelpositief van hem af te kopen om het zondagslof te begeleiden⁹². Ook betaalde het kapittel hem vanaf september 1636 extra voor orgellessen aan de oud-koraal Libertus du Jadin⁹³. Anderzijds kreeg de organist problemen omdat hij, spijs diverse aanmaningen, weigerde een in opspraak geraakte nicht die bij hem inwoonde weg te sturen⁹⁴. De la Tour en de fagottist Lucas Janssens waren clerici, net als de vicarissen, maar de meeste andere instrumentalisten waren leken⁹⁵. Bovendien waren zij doorgaans afkomstig uit de stad zelf en speelden ze geregeld in andere Brugse kerken of op burgerlijke plechtigheden. Zo was de *fagotarius* Alphonsus Verschrieck ook actief in de Sint-Salvatorskerk⁹⁶.

90 “*Item phonasco huius ecclesiae pro expensis habitis in tractandis concurrentibus ad organum (...)*” (BAB, G182, rekeningen obedientie 1633-1634, f. 45v; zie ook: A70, f. 271v).

91 “*(...) placuit ad propositio[n]em d[omi]ni cantoris huc Insulis advocari quendam iuvenem quem organista suggestit esse valde aptum et ex parte bene instructum in cantu ut si idoneus reperiat possit in choralem assumi.*” (BAB, A71, f. 5r). Het betrof hier Adam Melan (cfr. *ibid.*, p. 9r, en bijlage 2).

92 BAB, A71, f. 32v, 34v, 36v-37r, 44r, 146r, 231v, 233, 290r. Tot drie keer toe verzette het kapittel zich er ook tegen dat de la Tour zijn kapelanij ruilde voor een ander beneficium, mede omdat hij door het verlies van deze inkomsten dreigde ten laste te vallen van het kapittel (*ibid.*, f. 362v-363r, 364r; A72, f. 241r, 242).

93 BAB, A71, f. 196. Anderhalf jaar later meldde du Jadin dat hij aangenomen was als vicaris in de Sint-Salvatorskerk. Het Sint-Donaaskapittel stemde ermee in dat hij nog één maand zou blijven inwonen bij Willems en nog een half jaar orgellessen zou krijgen (*ibid.*, f. 301v).

94 Toen zijn nicht eind 1639 huwde met een musicus die in Sint-Donaas luit had gespeeld, had de la Tour van het kapittel een traktaat van zes ponden groot bekommen; nog geen jaar later ontstond er een schandaal toen de vrouw beviel van een kind dat blijkbaar uit overspel geboren was, waarna het kapittel voortdurend aandrang bij haar oom om haar weg te zenden (BAB, A71, f. 348v; A72, f. 77v, 144r, 198, 253r).

95 Zie bijlage 4. In juli 1641 aanvaardde het kapittel een priester uit het Sint-Pieterskapittel van Kassel die vroeger nog getrouwd was geweest als bas, mis er een oplossing gevonden werd voor de kinderen die hij ten laste had. Omdat de man nadien niet meer kwam opdagen, werd zijn benoeming twee maanden later terug ongedaan gemaakt (BAB, A72, f. 116v, 132r). Wij hebben deze bas niet meegerekend in bijlage 3.

96 A. Dewitte, *De Brugse collegiale Sint-Salvatorskerk*, p. 371. In 1623, 1624 en 1627

De muzikale bezetting wisselde volgens het belang van de diensten, maar in de kapittelakten worden de “fagot” en “cornet” het meest vermeld⁹⁷. Ook is geregeld sprake van de “bombarde” en de “zackeboutte”⁹⁸. Soms traden gastmusici op, zoals de jongeman die in september 1626 op de zackeboutte speelde, waarna de fagottist Adrianus Craene opdracht kreeg om een dergelijk instrument te vervaardigen⁹⁹. Het verblijf van de Duitse musicus Fredericus Helwigius vanaf november 1630 werd zelfs enkele keren verlengd, terwijl hij de koralen op instrumenten leerde spelen. Bij zijn afscheid nam het kapittel van hem een zackeboutte en een bombarde over, terwijl hij begin 1631 ook ruzie kreeg met kapelaan le Dieu over de aanschaf van een zackeboutte¹⁰⁰. Net als bij de vicarissen speelde Willems een bescheiden rol bij de aanwerving van de instrumentalisten¹⁰¹. Wel wist de zangmeester op 15 november 1628 te bereiken dan het kapittel de

---

kreeg Verschrick een vergoeding om cornet te spelen. Vanaf 1629 wordt hij ook vermeld als fagottist (BAB, A69, f. 14r, 18v, 50v, 155v, 257r; A70, f. 220v; A71, f. 82, 115r, 230r, 246v, 312r; A72, f. 8v, 41v, 69r, 146r, 206v, 338r).

- 97 Bijv. BAB, A69, f. 43v, 50v, 56r. Volgens R. Baldwin wordt met de “fagot” een dulciaan bedoeld; dit instrument leek sterk op de fagot en werd veel gebruikt in kerkmuziek, vooral in Spanje. De “cornet” en de “zackeboutte” waren de populairste blaasinstrumenten tijdens de Renaissance; beide waren veel zachter dan moderne koperinstrumenten en waren dus ideaal om een kleine groep zangers te begeleiden
- 98 De term *bombarda* slaat zowel op een blaasinstrument als op een vuurwapen. Ook de tweede betekenis komt trouwens in de kapittelakten voor, want op 15 maart 1632 besliste het kapittel dat alle kanunniken en kapelaans zich binnen de acht dagen moesten voorzien van bombarden. Begin juni 1631 was Brugge nog bedreigd geweest door Hollandse troepen (BAB, A70, f. 164r; vergelijk met: *ibid.*, f. 109v, 110v-111r).
- 99 “*Cuidam adolescenti datae fuerunt vi [i]b[rae] paris[is] ex ob[edient]ia quia his duobus diebus lusit super quodam instrumento zackeboutte nuncupato: deputatis d[omi]nis cantore, fabricario et eius coadiutore ad agendum cum mag[ist]ro Adriano Craene super confectio[n]e similis instrumenti (...)*” (BAB, A70, f. 124v). De kapittelakten vermelden ook gastoptredens van een Duitse zanger en van diverse Franse musici (*ibid.*, f. 142v, 253v; A71, f. 82v; A72, f. 163r (“*Lusori Aeriensi serpentino (...)*”).
- 100 BAB, A70, f. 68v, 81r-82v, 84r, 85v, 86v, 91r, 92v. In juli 1636 en oktober 1638 trad deze musicus nog enkele keren in Sint-Donaas op. Vanaf november 1637 werden een fagot en een bombarde bewaard in een gesloten kist in het orgelhuis van de kathedraal (BAB, A71, f. 177v, 274v, 337r).
- 101 In februari 1627 stelde hij bijv. een *bombardarius* voor, ongetwijfeld Ludovicus le Pape die kort nadien aangeworven werd. In mei 1629 en maart 1631 beval hij een *cornettarius* aan, maar enkel de tweede, Marcus Bocquet, trad effectief in dienst (BAB, A69, f. 141v-142r, 143r, 237v; A70, f. 93r-94v).

bouw van een nieuw orgelpositief in overweging nam, omdat hijzelf er moeite mee had de zang te doen overeenstemmen met het bestaande orgel¹⁰². Het nieuwe orgel werd nog datzelfde jaar uitgeprobeerd en tenslotte voor twee ponden groot afgekocht van Crispinus du Bois¹⁰³. Het grote orgel dat nog door Cornelius van den Ryne (+1573) gebouwd was, werd in 1636 gerestaureerd door Gerardus Medart¹⁰⁴. In juli 1645 bouwde du Bois een nieuw orgel, waarna het oude orgel verkocht werd aan de recollecten in Brugge¹⁰⁵.

Inzake muziekpraktijk werd in Sint-Donaas de al oudere *fauxbourdonstijl* toegepast¹⁰⁶. Deze improvisatietechniek werd uitgevoerd door de vicarissen en een fagottist¹⁰⁷. Op 23 juli 1630 besloot het kapittel enkel op zon- en feestdagen nog de litanieën in deze stijl te doen zingen. Vanaf 1631 werden ook de completen op de vigilie van Pasen en op dekenale feesten in de vasten in *fauxbourdon* uitgevoerd¹⁰⁸. Bij sommige gelegenheden zaten de zangers er wel eens flink naast, zoals op 12 juni 1624, toen ze het Alleluia al vòòr het epistel inzetten, wat het kapittel niet straffeloos kon laten¹⁰⁹! Drie dagen later weigerden de vicarissen echter de *responsoria* tijdens de metten te zingen, en vijf zangers werden daarop ontslagen. Vaak ook kwamen musici te laat tijdens het officie of bleven ze gewoon weg, en zelfs herhaalde boeten konden deze misbruiken niet uitroeien¹¹⁰.

102 “*Ad libellum phonasci huius eccl[es]iae super emendo novo positivo, ob difficultates quas habet accomoda[n]do musicam organo huius eccl[es]iae (...)*” (BAB, A70, f. 212r).

103 BAB, A69, f. 216v, 218r, 219v; A72, f. 153v.

104 BAB, G23, rekeningen fabriek 1633-1637, f. 67r. Het du Bois-orgel werd toen doorverkocht aan de Sint-Basiliuskapel (A. Dewitte, *Iconen ...*, p. 141-142; D. Van de Castele & E. Van der Straeten, *a.c.*, p. 139).

105 Een oud lectionarium diende als windlade van dit nieuwe orgel (BAB, A73, f. 6v-7r, 8r, 10r, 11r, 13).

106 Vergelijk met: R. Strohm, *o.c.*, p. 31, 117, 134-135; B. Bouckaert & E. Scheurs, *o.c.*, p. 55-56; B. Trowell, *Fauxbourdon*, in: “The New Grove Dictionary of Music and Musicians”, dl.6, Londen, 1980, p. 433-438.

107 BAB, A69, f. 54r, 68v.

108 BAB, A69, f. 52r, 101r. Zie ook: *ibid.*, f. 102r, 103v; BAB, A71, f. 306v.

109 “(...) *ne praedicta schandala heri et hodie commissa, maneant impunita, domini dominum de la tour qui primo canere incoepit dictum aleluya, necnon franciscum de brune qui ipsum ad hoc instigavit in sex dierum distributionum alios vero in trium dierum privationem condemnarunt.*” (BAB, B69, f. 30r).

110 BAB, A69, f. 25v, 30r, 66r; A70, f. 175v-176r; A71, f. 142r, 152v-153v, 312v, 351v, 370v; A72, f. 51v-52r, 126r.

Buiten het koor maakten sommige musici zich echter schuldig aan nog erger wangedrag. De frequentste overtreding was dronkenschap, waaraan onder meer de kapelaans le Dieu en Janssens zich geregeld bezondigden¹¹¹. Ook vechtpartijen waren niet ongewoon. In februari 1627 werd vicaris Nicolaus Vignon tot Pasen gesuspenseerd omdat hij zijn collega Adrianus Pollet op straat geslagen had. Drie maanden later werden de vicarissen Ludovicus le Pape en Baldericus Courtois ontslagen na een nieuwe vechtpartij, terwijl een derde, Abraham Noordhinck, tot Pinksteren opgesloten werd. In juli 1632 takelde de bas Philippus Hallet alweer Pollet zozeer toe dat deze tijdelijk werk-onbekwaam was¹¹². Pollet werd in september 1638 door Willems aangeklaagd bij het kapittel, maar deze ruzie werd bijgelegd zonder dat er klappen vielen¹¹³. In augustus 1642 tuigde nog een vicaris, Quintinus Doulier, zijn collega Adrianus Pinte op straat af. Omdat Doulier slechts weinig Latijn kende, zond het kapittel hem overigens terug naar de schoolbanken¹¹⁴! Naast onverbeterlijke drinkebroers en vechtjassen telde het kapittel nog enkele zwarte schapen. Op 19 september 1626 werd vicaris Adrianus Bassery voor drie jaar uit het bisdom Brugge verbannen wegens dronkenschap en bordeelbezoek, welke aanklachten bovendien verzwwaard werden door meened, omdat hij de hem ten laste gelegde feiten eerst ontkend had¹¹⁵. Nog erger verging het Nicolaus Semeri, die nog geen maand in dienst was als vicaris toen in juni 1628 twee brieven die hij aan de autoriteiten in Sluis geschreven had onderschept werden¹¹⁶. Sedert het einde van het

111 BAB, A69, f. 181, 187r; A70, f. 25v, 26v, 27v.

112 BAB, A69, f. 140v-141r, 152r; A70, f. 191v-192r, 197v.

113 "(...) *Adrianus Pollet cap[ella]nus de choro p[er]severans in obsequiis musicae uti vicarius, fuit monitus super querelis praeterito cap[itu]lo hic relatis per phonscum, atq[ue] insuper ut tractius cantet in psalmodiando: et auditis variis rationibus per eum contra querelas phonsci propositis, deputati fuerunt d[omi]ni cantor et coadiutor ut eum cum phonsco desuper latius audiant et animorum aversionem quae videtur subesse componant meliori modo.*" (BAB, A71, f. 334v).

114 BAB, A72, f. 200r-201r. Twee maanden later werden Doulier en zijn collega Antonius Blondel, die in augustus ook al om disciplinaire redenen ontslagen en daarna op proef terug toegelaten was, alweer op de vingers getikt omdat ze op straat een balspel gespeeld hadden op het uur van de preek (*ibid.*, f. 207v-208r)!

115 BAB, A69, f. 120r, 123v-124r.

116 "*Exponente (...) decano sibi (...) traditas fuisse duas epistolas per m[agist]rum Nicolaum Semeri (...) scriptas unam gubernatori Slusano alteram cuidam capitaneo ibidem a militibus fortaliti de sterre prope Slusae a parvulo mendico interceptas et d[omi]no comiti de fontaine (...) transmissas, quae cum essent suspectae alicuius*

Twaalfjarig Bestand werd dit beschouwd als samenzwering met de vijand en na een mislukte vluchtpoging werd Semeri tenslotte op 7 augustus voor tien jaar uit het bisdom Brugge verbannen¹¹⁷.

Het weinig flatterend beeld dat de kapittelakten geven van de musici is wat vertekend, omdat zij wel alle overtredingen en daaraan verbonden sancties vermelden, maar zwijgen over hen die geen aanleiding gaven tot klachten. Slechts zelden geven de kapittelakten een eervolle vermelding aan een musicus. Zo kende het kapittel op 30 oktober 1641 een salaris van 18 ponden groot toe aan de kornettist Lucas Sinnebert, omdat deze alle andere musici in de stad overtrof¹¹⁸. Een jaar later bleek het kapittel zelfs bereid hem 24 ponden groten per jaar te betalen mits hij geregeld aanwezig was¹¹⁹. Ook vicaris Jacobus Dromal was volgens de kapittelakten deskundig (*peritum*) op het orgel en andere instrumenten, maar het kapittel stoorde er zich dan weer aan dat hij nalatig was in het celebreren van de mis en zich zo goed als in burgerkleren (*quasi in veste laica*) op straat begaf¹²⁰.

Componist

Naast zijn verantwoordelijkheid voor de koralen en de musici stond de zangmeester ook in voor de muziek die gezongen werd,

---

collusionis cum inimicis propter ambiguas aliquas sententias in iisdem contentas, se curasse cum collocari in camera curati (...): domini audita responsione rei (...) praeparatorie examinati deputarunt ven[erabi]les d[omi]nos decanum poenitentiarium Faignaert et Blende can[onicos] ut reum ulterius examinent cum iurisperito per eos quatenus opus assumendo, ad referendum, concessa d[omi]no de fontaines originales l[itte]ras repetenti, earumdem copia authentica.” (BAB, A69, f. 193r).

117 BAB, A69, f. 193v, 197, 200r-201r. Ook Willems raakte zijdelings bij dit incident betrokken via twee brieven van een andere vicaris, Nicolaus Vignon, aan hemzelf. Het kapittel besliste op 10 juli 1628 deze brieven samen met de originele brieven van Semeri te overhandigen aan het hof in Brussel (*ibid.*, f. 196r).

118 “(...) *attenta quod caeteros huius civitatis lusores incomparabiliter superet (...)*” (BAB, A72, f. 139v).

119 “*M[a]g[ist]ro Lucae Sinnepart musico instrumentario huius eccl[esi]ae supplicanti pro antiqua pensione viginti quatuor librarum gross[orum] a[n]nu[e] sibi concessa die 20. octob[ris] 1638, ob multiplicem suam absentiam (...) reducta ad octodecim libr[as] gr[os]sorum, attenta quod cessantib[us] nunc impedimentis suae absentiae paratus sit incessanter sese (...) musicae huius eccl[esi]ae insistere: d[omi]ni concesserunt ei requisitam pensionem (...) sub spe diligentiae promissae.” (BAB, A72, f. 204v).*

120 BAB, A71, f. 270v, 271v, 308v, 309v-310r.

zowel door de aanschaf van bestaande werken als via eigen composities. Bovendien moest het muzikale repertoire aangepast worden aan de Romeinse liturgie, die in 1627 in Sint-Donaas ingevoerd werd¹²¹. Begin 1640 kregen de kanunniken Jacobs en de Gaule zelfs ruzie over bepaalde heiligenfeesten die niet in het Romeinse brevier stonden¹²². Op initiatief van Willems werden de muziekboeken vanaf april 1627 opgeslagen in het koralenhuis¹²³. Het kapittel gaf Willems op 15 september 1636 ook de toelating samen met de cantor de bruikbare muziekboeken te kiezen uit de bibliotheek van de in 1635 overleden aartsdiaken Arnoldus van Mechelen¹²⁴. In februari 1637 betaalde de zangmeester namens de *fabrica* 73 ponden 8 schellingen parisis voor een levering aan Magdalena Phalesia, een telg uit de bekende muziekuitgeverij¹²⁵. Eind 1642 kocht hij opnieuw voor 39 ponden 6 schellingen parisis muziekboeken aan¹²⁶.

Daarnaast werd van Willems ook verwacht dat hij eigen composities maakte. Het kapittel gaf hem overigens op 29 april 1630 de toelating uit het officie weg te blijven als hij het te druk had met het

121 Het kapittel besliste op 1 februari 1627 voortaan het officie te celebreren "*iuxta rubricas missalis et breviarii Romani*". Deze maatregel zou in voege treden op Allerheiligen, maar werd vervolgens vervroegd tot 24 juni, terwijl kanunnik Knudde in Antwerpen zou bestuderen hoe de Romeinse liturgie er in praktijk gebracht werd (BAB, A69, f. 139r, 143v-144r, 151; zie ook: B. Janssens de Bisthoven, *Het kapittel van Sint-Donatiaan te Brugge*, in: "Sint-Donaas en de voormalige Brugse kathedraal", Brugge, 1978, p. 55-56).

122 BAB, A72, f. 31r, 34v-35r, 44v, 54v, 55v; vergelijk met: A71, f. 310, 336v; A72, f. 66r, 194v. Jacobs had vroeger al een *Compendium caeremoniarum in celebratione divinorum officiorum observandarum ex praescripto Caeremonialis ac Missalis Romani* (Antwerpen, 1621) gepubliceerd.

123 "*Ad instantiam mag[ist]ri Jacobi Willems phonasci ordinatum fuit in domo officii choralium confici museum ad custodiendum libros musicos sumptibus eiusdem officii (...)*" (BAB, A69, f. 149v).

124 "*(...) fuerunt autorisati d[omi]ni cantor et succentor ad visitanda libros musicos in bibliotheca d[omi]ni Archidiaconi defuncti, atq[ue] ex iis seligendos aptiores pro usu et servitio huius eccl[esi]ae.*" (BAB, A71, f. 194v).

125 "*Magdalenae Phalesiae per manus d[omi]ni Jacobi Willems pro deliberatione librorum musicorum (...)*" (BAB, G23, rekeningen fabriek 1633-1637, f. 75r). De uitgeverij was in 1545 opgericht te Leuven door Petrus Phalesius en verhuisde onder zijn zoon Petrus naar Antwerpen; Magdalena (1586-1652) en haar zus Maria namen in 1629 de zaak over van hun overleden vader (S. Bain, *Phalèse*, in: "The New Grove Dictionary of Music and Musicians", dl.14, Londen, 1980, p. 617-620).

126 "*(...) d[omino] Jacobo Willems fonasco pro libris musicis*" (BAB, G24, rekeningen fabriek 1640-1642, f. 53r; vergelijk met: BAB, A72, f. 218r).

PRIMITIÆ MARIANÆ
DIVÆ VIRGINI HALLENSI
S A C R Æ.
SEX, ET OCTO, TAM VOCIBVS.
QVAM INSTRUMENTIS
CONCINENDÆ.
D. IACOBI WILLEMS
HALLENSIS
ECCLESIAE CATH. BRVGIS
PHONASCI.
ALTVS.

ANTVERPIÆ,
APVD HÆREDES PETRI PHALESII.
Typographi Musices.
MDC. XXXIX.

Jacobus Willems, *Primitiæ Marianæ Divæ Virgini Hallensi Sacrae sex et octo tam vocibus*, Antwerpen: erven Petrus Phalesius, 1639 (Dublin, Marsh's Library: enig bekende exemplaar).

INDEX

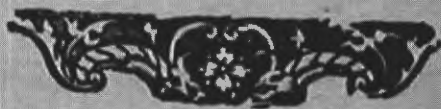
S E X V O C V M

Vita Dulcedo per versus,	2. Cant. Alt. 2. Ten. & Bass.	I.
Alma Redempt. ad longum	2. Cant. Alt. 2. Ten. & Bass.	II.
Aue Regina ad longum,	2. Cant. Alt. 2. Ten. & Bass.	III.
Aue Regina 2. ad longum	2. Cant. Alt. 2. Ten. & Bass.	IV.
Quia quem meruisti, per vers.	2. Cant. Alt. 2. Ten. & Bass.	V.
Adesto vnus Deus, cū simph.	3. Cāt. vel Ten. 2. viol. & Bass.	VI.
Ardens est cor meum, cū simph.	2. Cāt. & Bass. 2. viol. & Bass.	VII.
Litania B. Mariæ	2. Cant. Alt. 2. Ten. & Bass.	VIII.
Aue Maria		IX.

O C T O V O C V M

Tantum ergo	X.
Aue verum	XI.
Laudans exultent	XII.
O Quam suavis,	XIII.
Gaude Maria, concert. in primo Choro cū Instrum.	XIV.
Litania prima,	XV.
Aue Maria,	XVI.
Litania secunda,	XVII.
Aue Maria	XVIII.

FINIS.

componeren of kopiëren van muziek¹²⁷. Uit zijn testament, dat hij op 2 februari 1631 opstelde, blijkt dat hij toen reeds een aantal composities voltooid had¹²⁸. Een deel ervan bestemde hij voor de kapel van de Potterie, met name vijf-, zes- en achtstemmige hymnen ter ere van Maria, litanieën van Loreto, en Magnificats voor diverse bezettingen. Uit de kapittelakten weten we dat Willems in 1626 iedere zaterdag met zijn collega's musici de litanie van Loreto uitvoerde in de kapel van de Potterie. Tijdens de winter werd deze litanie in de kathedraal gezongen na de vespers¹²⁹. Verder somt Willems in zijn testament ook enkele composities op die bestemd waren voor het Sint-Donaaskapittel. Het betrof een Magnificat dat aangepast was aan het Romeinse ceremonieel en enkele motetten ter ere van Sint-Donaas. Tenslotte vermeldt Willems in zijn testament een reeks composities die hij legateerde aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Halle¹³⁰. Op 16 juni 1634 bood hij aan het Sint-Donaaskapittel twee muziekboeken aan waarin hij onder meer een achtstemmig Magnificat had laten kopiëren¹³¹. Het kapittel schonk hem daarvoor 6 ponden groot, plus 4 ponden groot "pro vino". In 1639 verscheen zijn eigen muziek-

127 "Concessum fuit m[a]g[ist]ro Jacobo Willems huius eccl[es]iae phonasco, quod quotiescumque fraude et dolo seclusis componendae vel scribendae musicae pro hac ecclesia tempore divinorum necessario incumbere debeat, habeatur in choro tamquam presens." Willems' opvolger Vincentius Glanne kreeg op 16 november 1643 eenzelfde vrijstelling (BAB, A70, f. 28v; A72, f. 277v).

128 Zie bijlage 1.

129 "(...) d[ominus] Jacobus Willems phonascus exposuit se hactenus cum sociis de musica recinisse diebus sabbathinis laudes de beata Maria lauretana in sacello Divae Virginis de Potteria, quo cum tempore hyemali se commode conferre non possit propter aeris intemperiem petiit licentiam eas cantandi in hac eccl[es]ia post laudes vespertinas: quod d[omi]ni per modum probae admiserunt." Sinds maart 1626 werd de litanie op grote feesten van Maria en Sint-Jozef uitgevoerd "in navi ecclesiae" (BAB, A69, f. 97v, 127r).

130 Een aantal van deze werken moesten wel nog "door de kinderen geschreven" worden (*scribenda per pueros*), wat er mogelijk op wijst dat Willems de aan hem toevertrouwde koralen ook muziek liet kopiëren.

131 "(...) Jacobus Willems phonascus huius ecclesiae obtulit seu dedicavit d[omi]nis duos libros musicos in majori forma, in quibus curavit nitide describi Cantica Magnificat octo tonorum per eum ultimo ad usum eccl[es]iae composita, et alia quaedam ad officium divinum chori huius eccl[es]iae valde apta et necessaria." (BAB, A71, f. 37). Rond dezelfde tijd bood ook Bernardinus Borlasca, kapelmeester van de hertog van Beieren, die in Brugge op doorreis was, aan het kapittel "*aliquot moteta per eum musicae composita*" aan; als tegenprestatie ontving hij twee ducaten als reisgeld (*ibid.*, f. 33r).

bundel bij de erven van Petrus Phalesius te Antwerpen¹³². Dit werk is opgedragen aan Onze-Lieve-Vrouw van Halle en bevat dus allicht de composities die Willems in zijn testament bestemd had voor het kapittel van zijn geboortestad. Tenslotte vermelden de kapittelakten bij zijn afscheid op 29 oktober 1643 de schenking van zijn muzikale uitgaven – wellicht slaat dit op de editie van 1639 – en van alle composities die hij tijdens zijn bijna twintigjarige carrière voor Sint-Donaas geschreven had¹³³. Het kapittel schonk hem in ruil 100 gulden en een zilveren sierdoos (*jocale*) met het insigne van de kathedraal. Zowel uit zijn testament als uit de kapittelakten blijkt dat Willems veel meer composities geschreven moet hebben dan degene die hij in 1639 gepubliceerd heeft. Deze bundel bevat bijna louter Mariale composities, en zelfs deze zijn niet allemaal erin opgenomen, want de diverse zettingen van het Magnificat ontbreken erin¹³⁴.

Uit zijn testament blijkt dat Willems ook werken van andere componisten bezat. Naast de Engelsman Peter Philips (1560-1628) en de Duitser Michaël Praetorius (1571-1621) ging het om drie Italianen, Giovanni Croce (1557-1609), Fabio Costantini (ca. 1570/75-na 1644) en Lucio Barbieri (1586-1659)¹³⁵. Ook hier betrof het vooral Mariale composities, die Willems legateerde aan de kapel van de Potterie. Tenslotte noemt hij in zijn testament nog andere muziekboeken die hij naliet aan zijn jongere broer Joannes, maar waarvan hij de auteurs of de inhoud niet vermeldt. Vermits Willems' loopbaan in 1631 nog lang niet voltooid was, is zijn muziekcollectie mogelijk later nog verder aangegroeid.

---

132 *Primitiae Marianae Divae Virgini Hallensi Sacrae sex et octo tam vocibus*, Antwerpen, 1639. Het enige thans nog bekende exemplaar van deze uitgave werd op 4 april 1727 samen met vijf andere muziekboeken door Christopher Ussher geschonken aan de Marsh's Library in Dublin (mededeling van Mevr. Ann Simmons, Deputy Keeper van deze bibliotheek, waarvoor dank).

133 "(...) *obtulit d[omi]nis libros musicos nuper per eum editos, et insuper omne suum obsequium ac musicam per eum tempore officii sui conscriptam ad utilitatem eccl[esi]ae (...)*" (BAB, A72, f. 274v).

134 Het exemplaar uit de Marsh's Library in Dublin wordt momenteel via een nieuwe editie door Rodney Baldwin ontsloten. Ook de Sixtijnse kapel in Rome moet ooit een exemplaar van deze bundel in haar bezit gehad hebben (cfr. R. Clement, *Halle, een Bourgondisch feest*, Tiel, 1991, p. 20, 96).

135 Met dank aan prof. Ignace Bossuyt (K.U.Leuven), die hielp bij de identificatie van de laatste drie namen.

Kapelaan

Zoals veel van zijn confraters bezat Willems naast zijn functie als zangmeester nog een kapelanij in Sint-Donaas, wat hem ook extra-inkomsten verschafte: Op 28 januari 1630 verleende het kapittel hem één van de zeven kapelanijen aan het altaar van de HH.Philippus en Jacobus, die voordien had toebehoord aan Antonius Stevenaert¹³⁶. Deze laatste had twee weken eerder via permutatie zijn kapelanij geruild voor een beneficie in Veurne, maar omdat hij op 23 januari stierf, werd deze transactie geannuleerd door het kapittel, dat nu de kapelanij kon toewijzen¹³⁷. Op 12 juni 1630 ruilde Willems zelf via permutatie met kapelaan Philippus Wouters zijn beneficie voor één van de vier kapelanijen in de Sint-Basiliuskapel en de kapelanij vanden Ryne buiten het koor in Sint-Donaas¹³⁸. Verder bezat Willems nog een kapelanij in de Onze-Lieve-Vrouw-over-de-Dijlekerk in Mechelen, die hij op 20 april 1633 via permutatie afstond aan de oud-koraal Robertus van der Meulen. In ruil kreeg Willems een kapelanij buiten het koor in Sint-Donaas, die gesticht was aan het Drieuldighheidsaltaar, maar hij deed prompt afstand van dit beneficie, dat nu door het kapittel toegekend werd aan een andere oud-koraal, Joannes-Baptista Chaudron¹³⁹. Zowel de kapelanij in de Sint-Basiliuskapel als de kapelanij vanden Ryne in Sint-Donaas heeft Willems behouden tot zijn dood¹⁴⁰.

---

136 BAB, A70, f. 18. Aan dit beneficie was een wekelijkse mis verbonden (cfr. [J.F. Foppens], *Compendium chronologicum episcoporum Brugensium, necnon praepositorum, decanorum, et canonicorum, &c ecclesiae cathedralis S.Donatiani Brugensis*, Brugge, 1731, p. 211).

137 BAB, A70, f. 16, 18r (cfr. T. Quaghebeur, *Posttridentijnse benoemingsprocedures voor pastoors in het aartsbisdom Mechelen 1586-1786*, in: "Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden", 9 (2000), p. 359-360).

138 BAB, A70, f. 42; B16, f. 3r (cfr. [J.F. Foppens], *o.c.*, p. 208, 216).

139 BAB, A70, f. 237v (cfr. [J.F. Foppens], *o.c.*, p. 214). Cumulatie van beneficijs was toegelaten als er geen zielzorg aan verbonden was. Een andere musicus, Symon de Vriendt, die tegelijk veldkapelaan was, werd door het kapittel verplicht te kiezen tussen beide functies die als onverenigbaar beschouwd werden en nam ontslag als vicaris. Van 1629 tot zijn dood in 1634 was hij zanger in de O.-L.-Vrouwekerk (A. Dewitte, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwekerk*, p. 164). Het Sint-Donaaskapittel verbood op 19 april 1627 ook alle ondergeschikten om handel te drijven in hun huis (BAB, A69, f. 95r, 109r, 119r, 125r, 147v).

140 BAB, A73, f. 25r.

De vier kapelaans van de Sint-Basiliuskapel behoorden ook tot het Sint-Donaaskapittel. Overigens kende deze kapel, die tevens bekend is als de kapel van het H. Bloed, een eigen muziekleven, vooral op vrijdagen en op het feest van de Kruisvinding (3 mei)¹⁴¹. Het is dus erg aannemelijk dat Willems ook daar actief geweest is als musicus. Een andere kapelaan, Jacobus Bouchout, werd in mei 1633 door het kapittel bedankt voor zijn diensten als zanger, omdat ze onverengbaar waren met de getijden in Sint-Basilius, waarin de kapelaans vaak tekortschoten¹⁴². Bouchout was sinds 1615 ook zanger in de Sint-Salvatorskerk, waar hij van 1627 tot zijn dood in 1637 fungeerde als zangmeester¹⁴³.

Aan de kapelanij vanden Ryne was een stuk grond in Koolskamp verbonden, die Willems voor negen jaar in cijns gaf aan Franciscus de Meulenaere voor 35,5 gulden. Het kapittel keurde dit contract op 24 november 1632 goed¹⁴⁴. Dit wijst op een ander terrein waarop Willems actief was, namelijk als bemiddelaar of agent in allerlei zakelijke belangen.

Agent

Tijdens zijn verblijf in Sint-Donaas trad Willems geregeld op als *procurator* in naam van afwezige confraters of oud-koralen. Zo deed hij eind december 1637 namens Judocus Maertens afstand van een kapelanij buiten het koor¹⁴⁵. Op 24 mei 1639 trad Willems op als tussenspersoon bij de vicarissen van het bisdom Brugge *sede vacante* voor

---

141 R. Strohm, *o.c.*, p. 26, 76-77; A. Dewitte, *Iconen ...*, p. 141.

142 "(...) *ne forte d[omi]n[u]s Jacobus Bouchout cap[ella]n[us] S[anc]ti Basilii hactenus ratione musicus ad frequentationem totius officii divini huius eccl[es]iae, per hoc negligat frequentare officium in ecclesia S[anc]ti Basilii d[omi]ni eum a frequentatione officii huius eccl[es]iae absolverunt, differentes ulteriorem dispositionem circa emendationem p[raedic]tarum negligentiarum (...)*" (BAB, A70, f. 242v).

143 Zie bijlage 3.

144 BAB, A70, f. 209v-210r. De familie de Meulenaere (of de Mùelenaere) was toen één van de belangrijkste grondbezitters in Koolskamp (L. Van Acker, A. Vervenne & A. Callewaert, *Geschiedenis van Koolskamp*, Koolskamp, 1996, p. 86, 105-106, 184, 199, 201).

145 BAB, A71, f. 279r (zie ook: BAB, A69, f. 177v, 232r; A70, f. 2v, 46v, 145v; A71, f. 35v-36r).

een andere oud-koraal, Franciscus Boulaert, die een studiebeurs voor de Leuvense universiteit genoot. Boulaert verbleef te Leuven in Willems' vroegere pedagogie De Lelie¹⁴⁶. Willems ontving drie maanden later ook een brief van Antonius Vondele, die zijn verblijfskosten in Leuven niet meer kon betalen, en wist het kapittel ertoe te brengen de schulden van deze ex-koraal op zich te nemen¹⁴⁷. Eén jaar later kwam Willems ook tussen bij het kapittel om een studiebeurs te bekommen voor Guilielmus Cools, alweer een ex-koraal¹⁴⁸.

Begin augustus 1642 werd Willems door het kapittel aangesteld als *curator* voor één van zijn confraters in Sint-Basilius, Petrus Desmons, die zwakzinnig was geworden. Desmons overleed op 9 augustus van dat jaar bij de Alexianen in Brugge en Willems handelde zijn nalatenschap af¹⁴⁹. Op 3 augustus 1643 verkozen de kapelaans van Sint-Donaas Willems als *officiarius obedientiae*, om toe te zien op de verdeling van de inkomsten van de obediëntie¹⁵⁰. Het kapittel bekrachtigde deze verkiezing en verleende Willems op zijn vraag ook ontslag uit het ambt van zangmeester, dat hij al bijna twintig jaar bekleedde. Dit was vrij lang in vergelijking met veel van zijn collega's en het was zelfs ongewoon dat een zangmeester zijn hele carrière in dienst bleef van eenzelfde kapittel¹⁵¹. Als reden voor zijn ontslag gaf Willems op dat de vele zorgen en problemen (*multis molestiis et difficultatibus*) die zijn ambt met zich brachten hem geen rust meer gunden. Het kapittel ging hierop in, maar vroeg Willems aan te blijven tot zijn opvolger was aangesteld¹⁵².

---

146 BAB, B20, f. 7v, 37v-38r, 39v (zie ook: BAB, A71, f. 352v).

147 BAB, A72, f. 10v-11r.

148 BAB, A72, f. 68r.

149 BAB, A72, f. 195r, 196, 210r, 359v (cfr. [J.F.Foppens], *o.c.*, p. 207).

150 "*Visis scedulis d[ominorum] capellanorum de choro huius eccl[esi]ae quibus (...) eligunt ex parte sua d[ominum] Jacobum Willems cap[ella]num S[anc]ti Basilii et phonascum huius eccl[esi]ae, in suum officiarium obedientiae loco d[omi]ni van[der]bandt pastoris laicorum nuper defuncti ad unum annum cessorum jo[an]nis 1644: d[omi]ni eandem electionem approbarunt et eundem d[ominum] electum in h[uius]mo[d]i officiarium acceptarunt*" (BAB, A72, f. 261r).

151 Ter vergelijking: tijdens Willems' ambtsperiode telde het Sint-Salvatorskapittel drie zangmeesters, nl. Gaspar Bourla (1624-1627), Jacobus Bouchout (1627-1637) en Jacobus Kyndt (1637-1643) (A. Dewitte, *De Brugse collegiale Sint-Salvatorskerk*, p. 370-371).

152 BAB, A72, f. 261r. Voor zijn opvolging waren er meerdere kandidaten, o.a. Vincentius Glanne, *phonascus* van de Sint-Elisabethkerk in Bergen, en Petrus Valle, zangmeester te Grevelingen. Glanne werd op 16 september 1643 benoemd tot zangmeester in Sint-Donaas, maar nam begin 1648 ontslag om in te treden bij de

Naar de concrete factoren die Willems zoveel stress bezorgden kunnen we enkel raden, maar ongetwijfeld speelde de moeilijke omgang met sommige koralen en musici daarbij een rol. Het zal wel geen toeval geweest zijn dat Willems net voordien, op 28 juli, door het kapittel om uitleg was gevraagd in het al eerder genoemde incident met de koraal Mattheus Cools. Bij zijn ontslag pleitte Willems trouwens met succes om een mildering van de straf voor de knaap. Tijdens het lof op 4 augustus – in afwezigheid van Willems – waren er alweer problemen met enkele koralen, en tenslotte legde het kapittel op 12 november 1643 zowel aan de zangmeester en de koralen als de schoolmeester en de refectionalen nieuwe regels op¹⁵³. Bij zijn afscheid op 29 oktober verontschuldigde Willems zich uitdrukkelijk voor de problemen die zijn afwezigheid uitgelokt had¹⁵⁴.

Mogelijk speelden ook gezondheidsredenen een rol in Willems' ontslag. Het kapittel had trouwens op 22 maart 1632 op zijn vraag één van de vicarissen, Franciscus Yvain, benoemd om in zijn plaats les te geven aan de koralen, telkens hijzelf door ziekte en andere beletselen (*causa morbi et aliorum impeditorum*) verhinderd was¹⁵⁵. Dat hij reeds in 1631, toen hij nog geen dertig jaar oud was, een testament opstelde, wijst er misschien op dat hij toen met ziekte te kampen had, al namen ook kerngezonde mensen in die tijd de doodsgedachte ernstig. In elk geval kon Willems niet lang van zijn rust genieten, want hij stierf al op 26 september 1645. De volgende dag werd hij begraven bij de recollecten (*apud patres reollectos*), krachtens een clause die aan zijn testament van 1631 was toegevoegd¹⁵⁶. Twee

---

dominicanen (D. Van de Castele & E. Van der Straeten, *o.c.*, p. 134).

153 BAB, A72, f. 261v-262r, 277r; A.C. De Schrevel, *o.c.*, dl.2, Brugge, 1883, p. 365-379.

154 "(...) *excusans se super difficultate quam percepit nuper in sua absentia fuisse motam*" (BAB, A72, f. 274v).

155 BAB, A70, f. 165v. Yvain was een half jaar eerder aangesteld als vicaris en werd in september 1636 zangmeester in de Brugse O.-L.-Vrouwekerk (*ibid.*, f. 139v; A71, f. 36r, 98v, 194r, 209; A72, f. 88r, 151r; A. Dewitte, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwekerk*, p. 162, 165).

156 BAB, A73, f. 19r; SAB, *Doop-, trouw- en begraafboeken van Sint-Donaas*, nr. 5. Omdat geen van beide bronnen een plaatsnaam toevoegt, lijkt het erop dat Willems begraven werd bij de recollecten in Brugge (zie ook *infra*, n. 173). Hij wordt echter niet vermeld in het dodenboek van dit klooster (mededeling van Dr. Noël Geirnaert, waarvoor dank). Volgens M. Brusselaers, *o.c.*, p. 13-14, werd Willems begraven bij de recollecten in Halle, net als zijn vader († 25.1.1646), moeder († 1.12.1653) en jongere broer Joannes, die hem amper overleefde († 20.10.1645). Willems' vader was een weldoener van dit laatste klooster.

maanden vóór zijn dood was Willems nog bij het kapittel tussengekomen om een ex-refectieaal, Joannes Marmette, voor te doen dragen voor een studiebeurs in Leuven, en op 7 december van 1645 werd deze laatste inderdaad door het kapittel genomineerd¹⁵⁷. Omdat een eerdere toezegging via Willems aan Adrianus Lamaire dode letter was gebleken, droegen de kanunniken tegelijk deze ex-koraal voor een studiebeurs voor¹⁵⁸. Hieruit blijkt dat Willems ook na zijn ontslag nog bleef ijveren ten gunste van jongeren die hij als zangmeester onder zijn hoede had gehad.

Persoonlijkheid van Jacobus Willems

Hoewel we de levensloop van Jacobus Willems op een verrassend concrete wijze kunnen reconstrueren, toch blijft het moeilijk om door te dringen tot zijn persoonlijkheid. Zo wordt hij vanaf 1624 tot 1645 wel vaak vermeld in de akten van het Sint-Donaaskapittel, maar afgezien van zijn testament – dat enkel in kopie bewaard is – bezitten we geen archivalia die van hemzelf afkomstig zijn. Er bestaat evenmin een portret van Willems, in tegenstelling tot iemand als Jacobus Obrecht (1457/58-1505), die nochtans slechts een handvol jaren zangmeester in Sint-Donaas was¹⁵⁹. Ook van Petrus Ramon, die van 1628 tot zijn dood in 1639 vicaris was, werd een afbeelding boven zijn graf gehangen¹⁶⁰.

Uit Willems' testament blijkt een grote devotie voor Onze-Lieve-Vrouw en de heiligen, maar we weten niet of deze persoonlijk was of louter conventioneel. Wel is zijn in 1639 verschenen bundel opgedra-

157 BAB, A73, f. 9v, 29v.

158 “*Intellecto quod Adrianus Lamaire destitutus choralis philosophiae studiosus Lovanii ex aliquanti incuria d[omi]ni Willems defuncti hactenus non fuerit gavisus bursa ei addicta per actam 28.decemb[ris] 1644, d[omi]ni inhaerentes resolutioni eiusdem diei decreverunt litteras praesentationis illius ad eandem bursam sub eadem data.*” (BAB, A73, f. 29v).

159 Obrecht was actief in Sint-Donaas van oktober 1485 tot begin 1491 (met een onderbreking tussen eind 1487 en augustus 1488) en van eind 1498 tot 1500 (E. Schreurs, *Obrecht, Jacob (Hobrecht)*, in: “Nationaal Biografisch Woordenboek”, dl.15, Brussel, 1996, kol. 575-580; R.Strohm, *o.c.*, p. 38-41).

160 “*Placuit in ambitu claustris affigi ephitaphium et effigiem Petri Ramon vicarii defuncti prope sepulturam eiusdem.*” (BAB, A72, f. 45v). Ook voor kapelaan Antonius Stevensaert werd een grafschrift aangebracht in de kathedraal (*ibid.*, f. 166v).

gen aan Maria in termen die verder gaan dan wat toen in de devotie tot de Moeder Gods gangbaar was¹⁶¹. Ook in zijn testament krijgt Maria de ereplaats boven heiligen als Sint-Jozef, Willems' patroonheilige Sint-Jacob, Sint-Donaas en Sint-Basilius, de titelheiligen van de kerken waaraan Willems verbonden was, en het ontbreekt er evenmin aan superlatieven. Oorspronkelijk wenste Willems ook begraven te worden in een kapel of voor het altaar van Maria, maar later veranderde hij deze beschikking en verklaarde begraven te willen worden bij de recollecten. Tenslotte drukte hij in zijn testament ook de wens uit dat de zielemissen voor hem zouden gecelebreerd worden door priesters die sterk toegewijd waren aan de eer van Onze-Lieve-Vrouw.

In zijn testament wees Willems zijn bezittingen toe aan familieleden of verwanten en aan de armen, maar afgezien van een aantal partituren en wat kledingstukken blijft deze aanduiding eerder algemeen. Of Willems bemiddeld was valt uit het testament niet op te maken, maar het aantal composities dat hij in zijn bezit had is niet gering voor iemand die pas goed dertig jaar was. Overigens wijzen de kapittelakten er evenmin op dat Willems geldzorgen zou gekend hebben. De door het kapittel aan hem toegekende bedragen waren veeleer bedoeld voor het onderhoud van de koralen dan voor hemzelf, en in tegenstelling tot veel van zijn collega's musici, die steeds in geldnood verkeerden, moest Willems blijkbaar nooit bij het kapittel komen bedelen¹⁶².

Over de wijze waarop Willems als zangmeester functioneerde waren er slechts zelden klachten. Soms spoorden de kanunniken hem samen met de andere lagere functionarissen van het kapittel aan tot nauwgezetheid, wanneer zij zich aanboden om de verlenging van hun ambtstermijn te bekomen, maar meestal bleven deze aanmaningen

---

161 De titel boven de opdracht luidt "*Augustissima Domina, benignissima Mater*", en de termen *Domina* en *Mater* keren verder twee maal terug. De opdracht besluit met: "*Psallam tibi, quam diu ero; & gaudebunt labia mea, cum cantavero in aeternum, & ultra. Ad Augustissima Maiestatis Tuae pedes prostrans, tuorum omnium infimus cliens Iacobus Willems*".

162 Willems' voorganger Robertus Bassecourt stond in februari 1624 voor zes ponden groot in het krijt bij zijn bakker en had nog ruim 26 ponden groot schulden. Ook organist Gabriël de la Tour en veel vicarissen zaten vaak krap bij kas. De vicarissen Philippus Cresson, Adrianus Pollet, Nicolaus Vignon en Dominicus Thibault vroegen een voorschot op hun loon voor bepaalde uitgaven, onder meer voor een toga (BAB, A69, f. 19v, 42v, 58r, 103r, 104r, 130r, 175v, 184r, 209v, 228r, 244v; zie ook: BAB, A71, f. 360v).

algemeen. Een enkele keer kwam Willems zich bij het kapittel verontschuldigen omdat hij niet op het voorziene tijdstip was verschenen om in zijn functie bevestigd te worden¹⁶³. Als het kapittel al eens echt iets op hem aan te merken had, dan was dat gewoonlijk na één of ander voorval met de koralen of de andere musici. Zo bood Willems op 2 april 1640 aan het kapittel zijn excuses aan omdat enkele vicarissen de zondag voordien niet waren komen opdagen voor het lof¹⁶⁴. Ook het gedrag van de koralen bracht hem wel eens in verlegenheid. Mogelijk kon men Willems verwijten dat hij te weinig omzag naar sommige minder begaafde koralen, maar anderen konden bij hun verdere studies altijd op zijn bemiddeling rekenen.

Het meest persoonlijke wat we van Willems nu nog bezitten is zijn muziek, althans het gedeelte dat in 1639 in druk is verschenen en waarvan dan nog blijkbaar slechts één exemplaar bewaard bleef. Zijn reputatie als componist overleefde hem trouwens niet erg lang. Nog geen eeuw later vermeldt kanunnik Foppens hem enkel als kapelaan van Sint-Basilius¹⁶⁵. Misschien komt nu dank zij de heruitgave van zijn composities door Rodney Baldwin ook de persoon van Jacobus Willems terug enigszins tot leven.

---

163 "(...) *Jacobus Willems phonascus huius ecc[es]iae excusavit se quod pridie Nativit[ate] D[omi]ni non potuerit supplicare pro continuatione officii ob absentiam suam extra civitatem supplicans quatenus d[omi]ni eandem excusationem acceptando eum modo continuare dignentur. Quem d[omi]ni praevia admonitione maioris diligentiae continuarunt.*" (BAB, B70, f. 216r).

164 "(...) *Jacobus Willems phonascus declaravit sese intellexisse quod (...) fuissent delatae querelae de absentia vicariorum, et defectu in laudibus vespertinis die dominica proxime praeterita, et proposuit desuper suas excusationes. Quas d[omin]i habuerunt pro auditis.*" (BAB, B72, f. 45v-46r).

165 [J.F. Foppens], *o.c.*, p. 207. Ook bij D. Van de Castele & E. Van der Straeten, *a.c.*, p. 133, neemt Willems geen opvallende plaats in tussen de zangmeesters van Sint-Donaas.

*Bijlage 1: Testament van Jacobus Willems*¹⁶⁶

Copia testamenti d[omi]ni ac magistri Jacobi Willems p[re]s[by]te[r]i capellani S[anc]ti Basilii quondam phonasci eccl[es]iæ cathedralis S[anc]ti Donatiani Bruge[n]sis defuncti 26. [septem]bris 1645, hora 8 vespertina. Requiescat in Pace.

In nomine D[omi]ni Amen. Ad maiorem Dei Deiparac[ue] Virginis Mariæ, S[anc]torum Jacobi, Josephi, Donatiani et Basilii gloriam et honorem, et ad mortalium omnium securitatem et pacem.

Infrascriptus considerans et conferens incertitudinem exitus animæ cuiuslibet ex hoc mortali corpore cum eiusdem ingressu; insuper ingredientis ac egredientis disparationem, constitui certi aliquid in tanta incertitudine ordinare ut primo:

Resigno et offero Deo opt[imo] max[imo] egredientem ex hoc mundo animam meam una cum corpore hoc ut in terram suam revertatur, illa redeat ad Deum qui dedit illam: intercedente pro illa Sanctissima, potentissima, clementissima ac fidelissima Virgine et Matre Maria: cui in gratiarum actionem pro omnibus beneficiis per illa acceptis, dedico quidquid in honorem illius musicæ composui, utpote *Salve* sive laudes eius tam sex, quinq[ue] quam octo vocum, item Litanias Loretanas, Magnificat sex, octo et plurium vocum, cum libris litanarium Petri Philippi¹⁶⁷, Praetorii 8. vocum¹⁶⁸, Jo[ann]is Croce 8. vocum¹⁶⁹, Fabii Constantini a 8 [vocibus]¹⁷⁰, Barberis 8.vocum, et coronas sacras, 4.vocum¹⁷¹, qui libri omnes dabuntur reservandi in sacello in honorem eius erecto in Poteria ut promoveatur cultus Matris illius admirabilis quæ verissime et saluberrime canitur et creditur salus infirmorum, refugium peccatorum, consolatrix afflictorum, auxilium chr[ist]ianorum.

Quæ secundo scripta sunt vel scribenda per pueros, data scribentibus aliqua gratuitate, offerantur in templo Sanctissimæ Virginis Mariæ Hallis ubi prima musices fundamenta didici. Librum vero illum qui vulgo dicitur partitura sive ablatura¹⁷² reser-

166 BAB, D50, oud nummer 295.

167 J. Steele, *Philips, Peter*, in: "The New Grove Dictionary of Music and Musicians", dl.14, Londen, 1980, p. 657-658, vermeldt een Antwerpse editie van de *Litaniae Beatae Mariæ Virginis in ecclesia Loretana cani solitæ* voor 4 tot 9 stemmen met basso continuo uit 1623.

168 W. Blankenburg, *Praetorius, Michael*, in: "The New Grove Dictionary of Music and Musicians", dl.15, Londen, 1980, p. 190, vermeldt een *Kleine und Grosse Litaney* uit 1613.

169 Volgens D. Arnold, *Croce, Giovanni*, in: "The New Grove Dictionary of Music and Musicians", dl.5, Londen, 1980, p. 53, werden veel werken van deze componist herdrukt in de Nederlanden.

170 C. Timms, *Constantini, Fabio*, in: "The New Grove Dictionary of Music and Musicians", dl.4, Londen, 1982, p. 822, vermeldt van deze componist de *Scelta de salmi, Magnificat, Antifone ... et Litanie della Madonna* voor 8 stemmen en basso continuo uit 1620 en een achtstemmige litanie uit 1626.

171 J. Nagley, *Barbieri, Lucio*, in: "The New Grove Dictionary of Music and Musicians", dl.2, Londen, 1980, p. 140, vermeldt van diens hand een reeks motetten voor 5 tot 8 stemmen en basso continuo uit 1620.

172 Een "tabulatuur" was een wijze om een orgelpartij in een speciale notatie te schrijven (mededeling van prof. Ignace Bossuyt, waarvoor dank). De term komt ook voor in het testament van organist Cornelius van den Ryne (+1573): "*Aldereerst gheeft by codicelature de kynderen die binnen zynen huuse met hem wuenen alle*

vetur a r[everen]do d[omino] cantore, quia in eo continetur canticum Divae Virginis Mariae caeremoniis Romanis accomodatum, una cum motetis in honorem S[anc]ti Donatiani a me compositis.

De ceteris meis libris tam musicis quam aliis ac rebus omnibus disponet cum consilio parentum meorum et executorum testamenti mei infra declarandorum frater meus junior Joannes Willems quem heredem constituo uni[verso]rum bonorum meorum tam mobilium quam immobilium. Dabit tamen pauperibus inferiores meas vestes, industria scilicet, tibialia inferiora et superiora cum thoracibus et uno pileo et illis pauperibus praelatis qui sanguine vel cognatione fuerint propinquiore.

De officio pro anima mea persolvendo item de sepultura disponant parentes mei cum consilio r[everen]dor[um] d[omi]nor[um] de capitulo. Ubicumq[ue] dabitur sepultura sive in quocumq[ue] templo, rogo immo volo sepeliri ante vel ad latus sacelli vel altaris si sacellus non permittat piissimae Virginis Matris Mariae¹⁷³. In quo sacello vel altari celebrabitur ad minimum unum sacrum pro anima mea antequam corpus meum sepelietur, et unum ad minimum postquam sepultum fuerit et quidem per tales sacerdotes (salva pace omnium) qui Beatissimae Virginis Matris Mariae honori fuerunt magis addicti, et eodem die si fieri posset. In missis hisce adiungent secundam collectam (si licitum sit) *Deus veniae largitor et humanae salutis amator etc*¹⁷⁴. Si tamen moriar in monasterio aliquo vel templo aut sacello ibidem sepiliri volo, observatis omnibus de sepultura uti superius quantum fieri potest.

Haec ut fideliter exequantur rogo et constituo executores r[everendum] d[ominum] Petrum van Volden canonicum S[anc]ti Donatiani et r[everendum] d[ominum] van Praet canonicum Divae Virginis Mariae. Signatum erat Jacobus Willems 28. februarii 1631.

praevia collatione concordat cum originali signato ut sup[ra].

---

dablatuere en[de] musycke boucken die hy heeft om die onder elcanderen te deelen" (BAB, D45, 216, p. 5).

- 173 Hierbij noteerde de kopijist van het testament: "*Hic ad marginem scriptum erat ut seq[ui]t[ur]: volo sepeliri in templo R[everen]dorum Patrum Recollectorum in loco dicto ____*". Het ontbreken van de plaatsnaam in deze toegevoegde passage verklaart mede de verwarring over de juiste begraafplaats van Jacobus Willems (zie ook *supra*, n. 156).
- 174 De volledige tekst van deze oratie uit de dodenmis luidt: *Deus, veniae largitor et humanae salutis amator, quaesumus clementiam tuam; ut nostrae congregationis fratres, propinquos et benefeactores, qui ex hoc saeculo transierunt, beata Maria semper Virgine intercedente cum omnibus sanctis tuis, ad perpetuae beatitudinis consortium pervenire concedas. Per Dominum (...).*

Bijlage 2: Mutaties van de koralen van Sint-Donaas van 1624 tot 1645

Voornaam + naam	Datum van toelating	Leeftijd bij toelating	Herkomst	Ontslag-datum	Bestemming
Judocus Maertens				15.10.25	bursaal in Douai
Jo.-Bapt. Chaudron				13.5.30	augustijnencollege
Robertus v/d Meulen				13.11.26	Leuven (Lelie)
Aurelianus de Baenst				2.10.28	Leuven (Lelie)
Andreas Craene				25.9.31	Leuven
Christophorus Lambrecht				28.1.32	bespeelt bombarde
Joannes Sch(r)ovaert	24.9.25	ca. 12 jaar	Douai	mei 27	weg zonder verlof
Philippus de Grieck	19.4.27		Brugge	+ jan.36	
Franciscus Boulaert	19.5.27			2.4.35	Leuven
Jo.-Bapt.de Grieck	15.11.28		Brugge	16.1.34	krijgt 4 lb.gr.om vak te leren
Libertus de Jadin ¹⁷⁵	12.6.30			31.3.38	krijgt orgelles
Philippus Heldewys ¹⁷⁶	6.8.31	9 jaar		3.10.39	krijgt 10 lb.gr.om vak te leren
Nicolaus de Gryse	6.8.31	7 jaar		16.1.34	krijgt niets
Antonius de Ryncke	28.1.32	12 jaar	Menen	?	
[ ] Melan/Melam	6.2.34	9 jaar	Rijsel	2.4.35	
Antonius Vondele	?			22.9.37	Leuven
Joannes du Pré ¹⁷⁷	4.6.35		Menen	16.5.40	augustijnencollege
Cornelius Heldewys ¹⁷⁸	4.6.35			6.3.42	scholing tot bakker
Adrianus Lamaire ¹⁷⁹	23.6.36	10,5 jaar	Rijsel	5.10.44	bursaal in Leuven

175 Bij zijn toelating als koraal vermelden de kapittelakten enkel zijn voornaam. Tien dagen eerder had het kapittel ermee ingestemd de broer van de kamerdienaar van de abt van Ten Duinen als koraal aan te nemen, maar de abt had geweigerd de extra kosten voor deze koraal te aanvaarden; mogelijk gaat het hier steeds om dezelfde knaap, maar de kapittelakten noemen nergens zijn naam (BAB, A71, f. 38r, 40r, 42r).

176 Bij zijn aanvaarding wordt deze koraal in de kapittelakten aangeduid als Jacobus Zeldenwys, maar deze naam treffen we verder niet meer aan (BAB, A70, f. 121r; A72, f. 64r).

177 Bij zijn aanvaarding als koraal ontbreken zowel zijn familie- als zijn voornaam (BAB, A71, f. 98v).

178 Bij zijn toelating op proef voor 6 maand noteren de kapittelakten enkel de familienaam Eldewyck, maar blijkbaar was hij de broer van Philippus Heldewys (BAB, A71, f. 98v; A72, f. 116r, 165v-166r, 170v, 171v).

179 Deze knaap werd aangenomen als Antonius Delmaer na het relaas van kanunnik Knudde over zijn prospectiereis naar Menen en Rijsel; één maand later aanvaardde het kapittel de 11-jarige Adrianus de la Marre uit Rijsel, maar allicht gaat het hier telkens over dezelfde jongen (BAB, A71, f. 174, 196r).

Voornaam + naam	Datum van toelating	Leeftijd bij toelating	Herkomst	Ontslag-datum	Bestemming
Antonius Catere	22.10.36 ¹⁸⁰		Brugge	19.10.43	krijgt 10 lb.gr.om vak te leren
Mattheus Cools	4.11.37	10 jaar	Brugge		
Guillielmus Cools	9.11.37	15 jaar	Brugge	3.9.40	voorgedragen als bursaal in Leuven
Josephus Tomasini	30.4.40	11,5 jaar	Gent	29.5.45	krijgt orgelles
Sebastianus Mulier	4.7.40	6 jaar	Atrecht	22.5.45	krijgt 10 lb.gr.om vak te leren
Cornelius Cools	6.3.42		Brugge		
Arnoldus Eyemans	6.3.42		Brugge		
Hermannus Pipelaere	31.8.43		St.-Omaars		
Ludovicus Faneau ¹⁸¹	12.10.43	12 jaar	Bergen	2.5.46	krijgt 4 lb.gr
Philippus Sigand	21.12.43	10 jaar	Bergen		

180 Deze knaap werd samen met ene Verschriek één maand eerder toegelaten voor verdere zanglessen, maar na een verslag van Willems werd enkel hij effectief als koraal aanvaard (BAB, A71, f. 196r, 206r).

181 Net als bij de volgende knaap noemen de kapittelakten geen naam bij zijn toelating; Willems' opvolger Clanne stelde zich op 7 januari 1644 borg voor beide koralen (BAB, A72, f. 272r, 292v, 294; A73, f. 22r).

Bijlage 3: *Mutaties van de zangers van Sint-Donaas van 1624 tot 1645*

Voornaam + naam	Datum van toelating	Herkomst ¹⁸²	Functie	Ontslag-datum	Bestemming
Franciscus de Brune				17.6.24	
Joannes Huran				mei 24	
Matthias de la Tour		(subdiaken)		17.6.24	
Nicolaus Juet				17.6.24	
Franciscus Textor				17.6.24	
Pontus/Petrus					
Bauduin	1.6.23	b.Doornik (p.)	bas	17.6.24	
Joannes Cormorant	11.10.23	b.Doornik (p.)		17.4.24	abdij Oudenburg
Franciscus Florent	19.6.24	Ath (b. Kamerijk)		jan. 26	
Nicolaus Vignon	1.7.24	(p.)		mei 25	
	11.2.26			15.2.27	Duinkerke
Philippus Cresson	7.8.24	Rijsel		4.5.26	
	22.5.27				
Petrus Teeus	11.3.24	b.Gent (d.)	bas	?	
	2.3.26			9.9.26	Doornik
Joannes de Brune	2.9.24			21.1.26 ¹⁸³	
Stephanus Carlier	16.10.24			27.5.26	
Petrus de la Rue	24.3.25		bas	26.6.28	
	3.7.28				
Adrianus Bassery	10.7.25	(p.)		okt.26	
Natalis Bocquet	10.7.25	b.Kamerijk (d.)	contratenor	mei 26	
Antonius le Febvre	10.7.25			7.1.26	
Adrianus Pollet	7.1.26	(d.)	tenor ¹⁸⁴		
Symon de Vriendt	26.1.26			23.9.26	
Jacobus van Houcke	9.9.26		contratenor		
Baldericus Courtois	7.10.26		contratenor	mei 27	
Abraham Noordhinc	3.12.26			10.1.28 ¹⁸⁵	
Matthias Oste ¹⁸⁶	15.6.27			10.1.28	
Nicolaus Semeri	31.5.28	(p.)		aug. 28	
Andreas Raghe	31.7.28	b.Doornik (p.)	tenor	24.12.32	Doornik
Petrus Ramon	6.11.28		contratenor	+17.11.39	

182 Voor clerici geven we hun bisdom (b.) en clericale staat – diaken (d.) of priester (p.) – aan.

183 De Brune werd ontslagen “*ob negligentiam in frequentando chorum ab officio*”; op 2 oktober 1628 solliciteerde hij opnieuw bij het kapittel, maar werd niet aangenomen (BAB, A69, f. 90r, 206v).

184 In 1642 was hij ook organist in de O.-L.-Vrouwekerk (A. Dewitte, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwekerk*, p. 162).

185 Eind 1635 werd hij organist en zanger in de O.-L.-Vrouwekerk (*ibid*, p. 162, 164).

186 Sinds 1615 was hij organist in de O.-L.-Vrouwekerk (*ibid*, p. 162).

Voornaam + naam	Datum van toelating	Herkomst ¹⁸²	Functie	Ontslagdatum	Bestemming
Dominicus Thibault	20.11.28				
Philippus Hallet	16.7.29	(p.)	bas	7.7.32	Ieper
Job de Leenhouder	6.10.29 6.9.32	b.'s Hertogenbosch (p.)	bas	3.9.30 juni 33	
Adolphus le Mire	9.9.30	Merville	contratenor		
Franciscus Yvain	30.9.31	(p.)		10.9.36	O.-L.-V. Brugge
Joannes Loysel	30.9.31			17.5.32	Sint-Omaars
Paulus Ballyn	4.10.31	(p.)	tenor		
Joannes Colos/Celos	8.10.31	(p.)	contratenor	5.7.32	
Hilduardus Verschrieck	20.10.31	(p.)	bas	16.6.34	
Balthasar Loysel	22.12.31		contratenor	27.7.34 ¹⁸⁷	
Job/Joannes de Leenheere	6.9.32	(p.)	bas	juni 33	14.2.35 reisgeld
Franciscus Doresmieux	17.10.32	b.Atrecht	tenor		
Michaël (van) Peteghem	7.1.33	b.Doornik	tenor		
Jacobus Bouchout ¹⁸⁸				23.5.33	
Franciscus Wallaert	15.6.33	(p.)	bas	30.8.33	
Joannes du Puis	15.6.33		tenor	juni 33	
Jo.-Bapt. Preudhomme	30.10.34	b.Kamerijk			
Jo.-Bapt. Chaudron	13.11.34	b.Atrecht	alt		
Laurentius Carpentier	28.1.36		tenor		
Antonius Sergeant		b.Atrecht	contratenor	+maart 41	
Rogerus Boonel	2.3.37	b.Atrecht (p.)	bas		
Jacobus Dromal	12.10.37		b.Luik (p.)		
Antonius Blondel	19.10.38	b.Doornik	bas	april 41	Gent/ Antwerpen
	18.4.41			20.8.42	
	25.8.42				
Adrianus Pinte	15.2.40	(p.)			
Nicasius Cambier	15.2.40			+17.6.40	
Joannes Succes	20.3.40	(p.)	contratenor	3.8.43	
Andreas Duries	13.9.41	Séclin	bas	16.6.42	Seclin
Adrianus Surquin	16.6.42	Gent	bas		
Quintinus Doulier	7.7.42		contratenor	sept.44?	O.-L.-V. Brugge ¹⁸⁹
Joannes de Clercq	8.4.43	b.Ieper			
Natalis Cornillot	28.6.45	Armentières			

187 In juli 1635 bood hij weer zijn diensten aan als musicus, maar werd niet aanvaard (BAB, A71, f. 112v).

188 Bouchout was sinds 1626 kapelaan in Sint-Basilius en werd "ratione musices" tevens in Sint-Donaas toegelaten; hij was ook zanger en vanaf 1627 zangmeester in Sint-Salvator (BAB, A70, f. 242v; A. Dewitte, *De Brugse collegiale Sint-Salvatorskerk*, p. 371, 374; [J.F. Foppens], *o.c.*, p. 207).

189 Vergelijk met: A. Dewitte, *De Brugse collegiale Lieve-Vrouwkerk*, p. 165.

Bijlage 4: Mutaties van de instrumentalisten van Sint-Donaas van 1624 tot 1645

Voornaam + naam	Datum van toelating	Herkomst	Instrument	Ontslag-datum	Bestemming
Nicolaus Elewaut	16.3.1579	Brugge	orgel	+ okt.33	
Alphonsus Versc(h)rieck ¹⁹⁰		Brugge	cornet/fagot		
Lucas Janssens			fagot		
Ludovicus le Pape	6.3.27 (vicaris)		bombarde	21.5.27	
Adrianus Craene ¹⁹¹	ca. 1614	Brugge	fagot	+ okt.44	
Fredericus Helwigius	18.11.30	Duitsland	diversen	maart 31	15.10.38 reisgeld
Marcus Bocquet	17.3.31		cornet		
Gabriël de la Tour	14.11.33	Frankrijk	orgel		
Lucas Sinnebert/Sinnepart	okt.38		cornet		
Frans Paternoster ¹⁹²			diversen		

- 190 De kapittelakten noemen soms ook als voornaam Adrianus. Zijn vader Thomas vroeg eind 1623 aan het kapittel om de reis van zijn zoon naar Brussel te betalen "*ut perfecte instruatatur in lusu corneo*" Op 4 september 1628 schonk het kapittel hem drie ponden groot ter gelegenheid van zijn huwelijk (BAB, A69, f. 14r, 204r). De registers van de tweede portie van Sint-Salvators vermelden zijn verloving (*sponsalia*) op 13 juni 1628, maar zowel de huwelijksakte als de naam van de bruid ontbreken (SAB, *Doop, trouw- en begraafboeken van Sint-Salvators*, nrs. 3 en 16).
- 191 In augustus 1632 stierven Craenes vrouw en twee van zijn kinderen aan de pest; zelf bleef hij ook wekenlang weg uit het officie, maar wegens zijn 18 dienstjaren schonk het kapittel hem op 20 oktober 1632 4 ponden groot. Zijn zoon Andreas was tot september 1631 koraal in Sint-Donaas en wou eind 1634 intreden bij de kartuizers; in oktober 1637 nomineerde het kapittel hem voor een beurs in Leuven (BAB, A71, f. 202r, 203v; A72, f. 70v, 271r; SAB, *Doop-, trouw- en begraafboeken van Sint-Walburga*, nr. 5).
- 192 Deze muzikant duikt pas op 8 januari 1646 voor het eerst in de kapittelakten op, maar had toen al meer dan één jaar "*cum instrumentis musicis*" dienst gedaan in Sint-Donaas (BAB, A73, f. 35v).

Bevolking, nataliteit en mortaliteit in Brugge, 1830-1970

De meest controversiële periode voor Brugge blijft tot op heden de negentiende eeuw.¹ In tegenstelling tot de middeleeuwse roem en rijkdom leverde deze eeuw aan de stad het predikaat 'Bruges-la-Morte'. Zoals elke andere Vlaamse stad lag Brugge toen in de schaduw van de industriële groeipolen Gent en Wallonië. Recent historisch onderzoek heeft echter uitgewezen dat in de West-Vlaamse hoofdstad meer gebeurde dan traditioneel wordt aangenomen.² De steun van burgemeester J. Boyaval en bankier-ondernemer F. Dujardin rond de jaren 1850 kon echter niet verhelpen dat de vernieuwing zich traag en op relatief kleine schaal voltrok.

Om het historisch beeld van het negentiende-eeuwse Brugge te vervolledigen is er nood aan veel aanvullend historisch onderzoek. Mijns inziens is het ontbreken van een degelijk demografisch beeld één van de belangrijkste tekorten in de Brugge geschiedschrijving. De tot op heden gepubliceerde boeken en artikels bevatten soms foutieve of gebrekkige informatie over de bevolking.³ Het doel van dit arti-

---

1 Dit artikel vloeit voort uit mijn onuitgegeven licentiaatsverhandeling: L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte. Differentieel mortaliteitsonderzoek voor de stad Brugge (2de helft 19de-1ste helft 20ste eeuw)*, UGent, Gent, 2004 (promotor C. Vandenbroecke). Met dank aan prof. Isabelle Devos.

2 Zie bijvoorbeeld: J. D'HONDT, 'Een moeizame industriële en sociale ontplooiing', in: M. RYCKAERT en A. VANDEWALLE, *Brugge. Geschiedenis van een Europese stad*, Tielt, 1999, p. 176-180. Zie ook L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 38-47.

3 In het synthesewerk van J. Van Houtte staat bijvoorbeeld dat *tussen 1846 en 1850 [...] het inwonertal van 45.750 naar 50.000 steeg*. Recent stelde S. De Meester dat de bevolkingstoename in Brugge tussen 1845 en 1846 bijna 3.000 personen betrof, in casu een stijging van 46.340 naar 49.308 inwoners. Dit zijn fouten, die mits controle van de volkstellingen of jaarverslagen vermeden konden worden. J. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt-Bussum, 1982, p. 505.

kel is dan ook tweevoudig. In een eerste luik wordt een overzicht geboden van mijn algemene onderzoeksresultaten, met name de algemene ontwikkeling van de bevolking en van de nataliteit en mortaliteit in de periode 1830-1970. In een tweede luik worden deze bevindingen getoetst aan het huidige beeld van de economische evolutie van Brugge in de periode dat deze stad 'de armste stad' genoemd werd.

In bijlage zijn de lijsten met de bevolkings-, de geboorte- en de sterftcijfers opgenomen. Mijn eigenlijke eindwerk bevat daarnaast uitgebreide bronnenkritiek en diepgaand onderzoek naar de mortaliteitsstructuren. Waar nodig wordt hier naar deze bronnenkritiek verwezen.

De bevolkingsevolutie

Het bevolkingsaantal

De wettelijke en feitelijke bevolking kenden een gelijkaardig verloop. In de onderstaande tekst neem ik de ontwikkeling van de wettelijke bevolking als uitgangspunt. Waar nodig worden de afwijkingen tussen beide reeksen aangeduid.

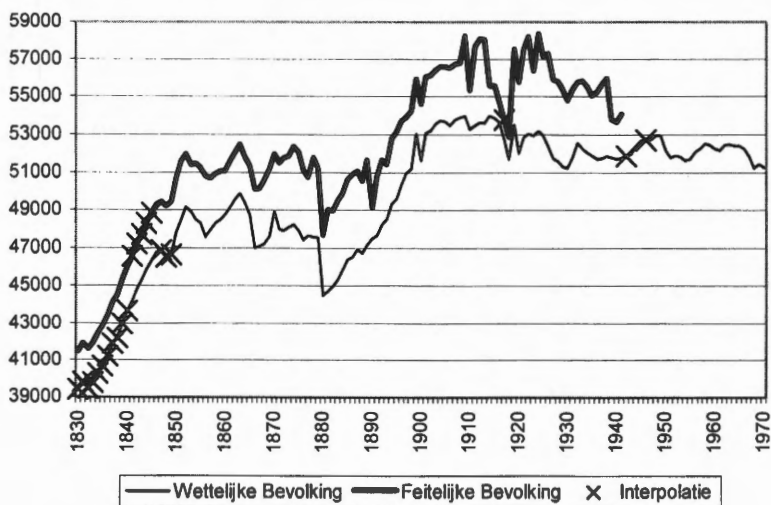
Figuur 1 geeft een overzicht van de periode met brongegevens. Vóór 1830 zijn er enkel een aantal indicaties. Er leefden 31.264 personen in Brugge omstreeks 1796, 31.702 in 1815 en 35.054 in 1824.⁴

S. DE MEESTER, *De 'Armste stad van België' tijdens de crisisjaren. Onderzoek naar de conjunctuurgevoeligheid van de diefstallen te Brugge (1841-1851)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, Gent, 2003, p. 51.

4 De cijfers uit de Franse Tijd zijn afkomstig uit: P. DEPRez en C. VANDENBROEKE, 'Urban Population Growth and Distribution and Urbanisation in Belgium during the Demographic Revolution', in: R. LAWTON en R. LEE, *Urban Population Development in Western Europe from the late-Eighteenth to the early-Twentieth Century*, Liverpool, 1989, p. 252. Voor het cijfer van 1824: G. DE VOS, *De voedingstoestanden in Brugge (1800-1860)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, Gent, 1984, p. 169.

Figuur 1: Feitelijke en wettelijke bevolking van Brugge, 1830-1970⁵

De bevolkingsontwikkeling van Brugge valt op te delen in een aantal fasen. Tijdens de Franse Tijd stagneerde de bevolking. Van de Hollandse Tijd tot het midden van de negentiende eeuw was er te Brugge een opvallende groei. Vervolgens hield er een licht dalende trend aan tot aan het begin van het laatste kwart van de negentiende eeuw. Dit laatste kwart is de tweede periode van bevolkingsgroei. Hierna begint een langdurige fase van stagnering. Aan het einde van de jaren 1960 tonen zich tot slot de eerste tekenen van de echte leegloop van de binnenstad.

De jaren 1824-1846 vormden een belangrijk scharnierpunt in de evolutie van Brugge. In 22 jaar tijd nam de bevolking met niet minder dan 33 procent toe. De oorzaak ligt ofwel bij *push*factoren ofwel bij *pull*factoren. De *push*factoren *duwen* de mensen weg van het platteland, terwijl de *pull*factoren de mensen naar de stad *trekken*. Er bestaat weinig twijfel over de reden waarom veel mensen gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw naar steden trokken. De

5 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1842 (*Rapport sur l'administration et la situation des affaires de Bruges, 1836-1843*), p. 5. BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslagen 1840-1970 (gemeentebld 1-111). De interpolaties hebben betrekking op de jaren waarvoor de jaarverslagen geen informatie bevatten. Over de basis waarop deze invullingen werden gemaakt: L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 25.

grote landbouwcrisis maakte dat zij geen andere keuze hadden. De bevolkingsgroei dankte Brugge dus niet aan haar eigen aantrekkingskracht. In de achttiende eeuw kende de Vlaamse plattelandsnijverheid nog een economische boom, maar vanaf het einde van die eeuw ging het bergaf met de linnenindustrie, die vervangen werd door de katoenindustrie. Dit was echter slechts uitstel van executie. De mechanisatie van spin- en weefprocessen leidde in de eerste helft van de negentiende eeuw immers tot de teloorgang van beide textielsectoren op het platteland.⁶ Het acuut gebrek aan werk deed mensen naar de steden trekken. Hoewel er geen migratiecijfers beschikbaar zijn voor de periode vóór 1846 staat het vast dat de groei van de Brugse bevolking door plattelandsmigratie tot stand werd gebracht. Verder in dit artikel wordt aangetoond dat de toenmalige natuurlijke bevolkingsaan groei (= nataliteit – mortaliteit) onvoldoende hoog was om die stijging te veroorzaken.

De hoge migratie verklaart waarom het stadsbestuur de Brugse forten rond 1841 als een belangrijk probleem zag. De arme inwijkelingen hadden, net als iedereen, een woonplaats nodig. Ze waren aldus een gemakkelijke prooi voor diegenen die mensenwaardige krotten als woonsten aanboden.

Tussen 1846 en 1880 viel de bevolkingsgroei stil. Dit gebeurde in twee fasen. Van 1846 tot 1866 was er een stagnering, waarna een lichte stijging en daling volgden van 46.765 inwoners in 1846, 47.575 in 1856, 47.015 in 1866 en 44.501 in 1880. Dat de bevolkingsgroei stilviel, was in eerste instantie te wijten aan de vermindering van de plattelandsemigratie. Het migratiesaldo bleef slechts in beperkte mate positief. De natuurlijke bevolkingsaan groei werd daarentegen volledig afgeremd door de epidemische golven van cholera in 1854, 1859 en 1866.⁷ In de periode 1866-1880 belandde Brugge in een economische crisis. Figuur 2 toont slechts een emigratie in de periode 1874-1877. De bevolkingstelling van 1880 maakt echter duidelijk dat het faillissement van de bank Dujardin en verwante bedrijven een zware dobber was. Het natuurlijk accres bleef onbeduidend, waardoor de emigratie de bevolking deed dalen.

---

6 P. DEPREZ en C. VANDENBROEKE, 'Urban Population Growth', p. 221-225.

7 De gegevens over migratie, geboorten en sterfgevallen komen verder in het artikel aan bod.

Van 1880 tot 1910 herleefde de Brugse bevolkingsgroei. Ook deze periode werd gekenmerkt door een agrarische crisis. De crisis had deze keer echter geen doorslaggevende invloed. Het migratiesaldo was positief, maar niet hoog genoeg. De hoofdreden van de stijging lag dus bij het natuurlijk saldo. Er deed zich aan het einde van de negentiende eeuw een opvallend geboorteoverschot voor. Toch moet hierbij een belangrijke kanttekening gemaakt worden. De uitbouw van Zeebrugge en het zeekanaal bracht de nationale overheid ertoe om het administratieve grondgebied van Brugge uit te breiden. Een belangrijk gevolg was dat de wettelijke bevolking in 1899 eensklaps met 2850 personen toenam. De hoofdmoot van deze nieuwe Bruggelingen waren de inwoners van Sint-Pieters-op-den-Dijk dat volledig werd opgeslorpt. De tweede toename van het Brugse grondgebied in 1901 had dezelfde oorzaak.⁸ De werkelijke bevolkingsstijging in de kernperiode 1880-1900 kan geschat worden op ongeveer 9 tot 10 procent.

Net als de jaren 1846-1880 kan de periode 1910-1970 opgesplitst worden in twee delen. Tijdens 1910-1930 was er een fase van bevolkingsdaling. Vanaf 1930 tot aan het einde van de jaren 1960 bleef het aantal Bruggelingen op een zelfde peil schommelen.

De migratiecijfers tonen aan dat het migratiesaldo in de eerste helft van de negentiende eeuw slechts per uitzondering positief was. Dit valt gedeeltelijk te verklaren door de toegenomen mobiliteit. De overheidspolitiek van goedkope treinabonnementen speelde hierin een grote rol. Het werd steeds minder noodzakelijk om naar een stad te migreren. De stadsvlucht hield aan en het geboorteoverschot bood tot 1930 niet voldoende tegenwicht om de bevolkingdaling tegen te gaan.

De invloed van migratie

Naast de algemene invloed en de maatschappelijke basis van de migratie voor de bevolkingsontwikkeling verdienen ook de migratieschommelingen op korte en lange termijn aandacht. Deze schommelingen nuanceren en vervolledigen immers het beeld van de bevolkingsevolutie. Figuur 2 geeft een goed beeld van de toenmalige ontwikkelingen.

⁸ BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1899 (gemeenteblad 44), p. CCLXXXII.

Van 1842 tot 1864 had de door de agrarische crisis veroorzaakte immigratiebeweging sterk de bovenhand.

De daaropvolgende periode loopt van 1864 tot 1883. De tellingsjaren 1866 en 1880 zijn hiervoor belangrijke sleutelmomenten. De plotselinge emigratie in 1865 en 1866 werd vooral door de angst voor cholera veroorzaakt.⁹ In 1870 was er een opvallende instroom van personen, terwijl in 1871 een opvallend grote uitstroom was. Deze enigszins abnormale toestand vloeide voort uit de Frans-Duitse oorlog. 1173 vluchtelingen genoten van de stadskas door inschrijving in het bevolkingsregister. Direct na de oorlog keerden 1046 personen terug.¹⁰ Een paar jaar later worden op de grafiek de gevolgen van het faillissement van de bank Dujardin duidelijk.

Dat na 1883 weer een fase van geringe bevolkingsinstroom ontstond, wijst op een relatief snel herstel van Brugge na de economische klap. Recent werd aangetoond dat dit samenviel met een verbreding van de stedelijke economie.¹¹ Deze fase hield aan tot 1897. De immigratiepieken van 1899 en 1901 stonden, zoals vermeld, in verband met de gebiedsuitbreidingen. In 1899 deed zich tegelijkertijd een verhoogde uitwijking naar het buitenland voor.¹²

Van 1897 tot 1942 voerde emigratie bijna voortdurend de hoofdtoon. De grote instroom in de jaren 1919-1921 was te wijten aan de Eerste Wereldoorlog. Het ging vooral om terugkerende vluchtelingen. De eenzame immigratiepiek van 1932 werd veroorzaakt door een nieuwe gebiedsuitbreiding. De overige permanente uitstroom is grotendeels te verklaren vanuit het verkrotte en verouderde huizenbestand van Brugge. De randgemeenten werden bevolkt door de vrije beroepen, bedienden en middenstanders, en dat maakte deze gemeenten in feite tot buitenwijken van de stad.¹³

---

9 C. BAKKER, *Landbouwcrisis 1880-1895. Invloed op de Brugse markteconomie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1979, p. 9.

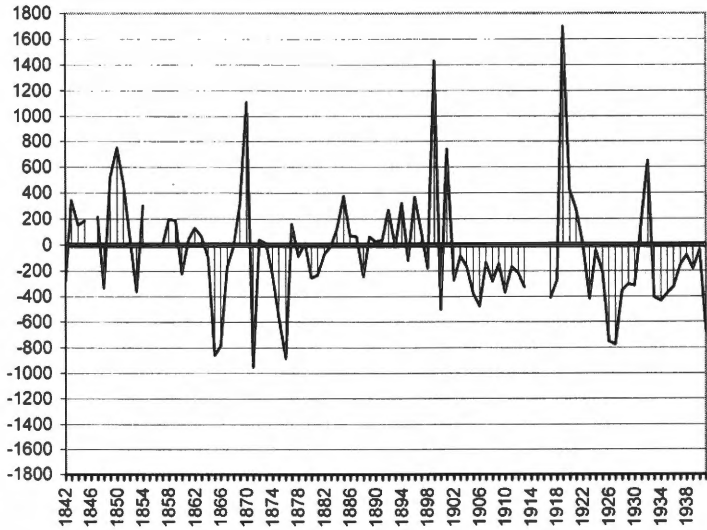
10 Het zijn Brugse migranten die weer naar hun geboortestad vluchten. L. SCHEPENS, *Van vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw*, Brugge, 1973, p. 124.

11 Zie bvb: J. D'HONDT, 'Een moeizame ontplooiing', p. 181-182.

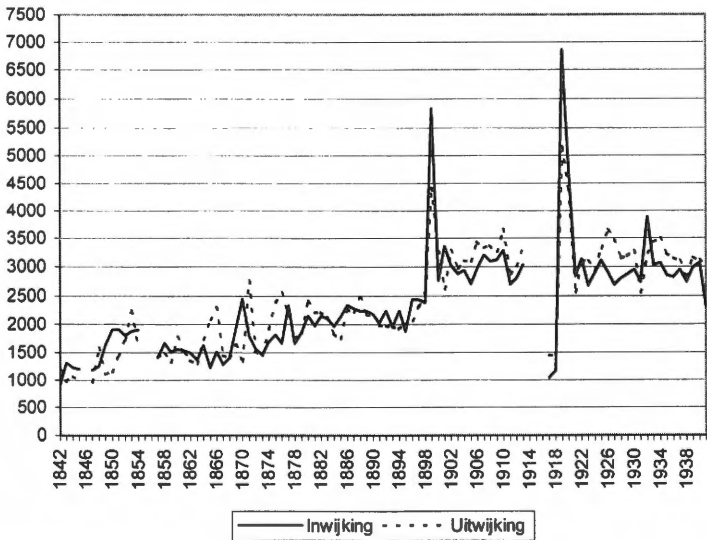
12 In 1899 vertrekken veel Belgen naar het buitenland. L. SCHEPENS, *Van vlaskutser tot Franschman*, p. 125.

13 J. VAN HOUTTE, *De Geschiedenis van Brugge*, p. 537.

Figuur 2: Migratiesaldo te Brugge, 1842-1941¹⁴

Figuur 3: Inwijkings- en uitwijkingsniveau te Brugge, 1842-1941¹⁵

14 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslagen 1842-1941 (gemeentebld 2-81).

15 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslagen 1842-1941 (gemeentebld 2-81).

In vergelijking met steden zoals Antwerpen en Gent was de migratiestroom naar Brugge gering. Dit is de belangrijkste verklaring voor het grote verschil tussen deze steden. Gent en Antwerpen bezaten in 1784 elk ongeveer 50.000 inwoners. Zij kenden een dermate grote groei dat hun bevolkingsaantal in 1900 respectievelijk 160.133 en 272.831 bedroeg. In die periode was er in Brugge een evolutie van 30.846 naar 51.657 inwoners.¹⁶

Brugge onderscheidde zich op verschillende punten van Gent en Antwerpen. In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw migreerden weinig mensen naar Brugge. Dit was te wijten aan het gebrek aan economische aantrekkingskracht. Brugge was geen havenstad en stond evenmin bekend als industrieel centrum. Anderzijds speelde er de grote druk van de conservatieve katholieke stroming om de Belgische bevolking uit de subversieve steden weg te houden.¹⁷ In West-Vlaanderen kon de kerk haar invloed het meest aanwenden.¹⁸

Er was te Brugge niet enkel een lage immigratie. Figuur 3 toont duidelijk dat het emigratie- en immigratieniveau van 1842 tot 1941 heel dicht tegen elkaar lagen. De stijging van de bevolking in de eerste helft van de negentiende eeuw moet bijgevolg tot hoge werkloosheid geleid hebben. Dit valt ten eerste af te leiden uit het feit dat rond het midden van die eeuw ongeveer 44 procent van de Bruggelingen hulp ontving van de openbare onderstand. Ten tweede was er toen een veel te geringe economische dynamiek. Dat het migratiesaldo na 1860 vaak negatief was, is hier ook een gevolg van.

Deze stedelijke migratiestructuur maakt duidelijk dat Brugge de functie bezat van migratorisch doorgeefluik. De naar Brugge uitgeweken personen kwamen vooral uit West-Vlaanderen. De uitwijking richtte zich hoofdzakelijk op de andere provincies. Brugge was dus slechts een schakel in een breder migratiepatroon.¹⁹ Daarbij verkoos

---

16 P. DEPRez en C. VANDENBROEKE, 'Urban Population Growth', p. 226.

17 P. DEPRez en C. VANDENBROEKE, 'Urban Population Growth', p. 231. Het betreft de eerste groeiperiode.

18 Het verschil tussen Brugge en Gent, maar ook tussen West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen kan onder meer afgeleid worden uit het verschil in huwelijksvruchtbaarheid.

19 Deze beschrijving loopt ook analoog met de visie van Van Praag: *[de] migratiestromen liepen in drie richtingen: naar de Waalse industriecentra [...], naar de grote en middelgrote steden Antwerpen, Brussel, Gent, Kortrijk en Mechelen en naar Noord-Frankrijk en naar andere werelddelen*. P. VAN PRAAG, 'Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden circa 1800 - circa 1975', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1981, X, p. 95.

een toenemend aantal personen om niet in de stad, maar wel in een randgemeente te wonen.²⁰ Zo steeg in de periode 1880-1900 de bevolking van Sint-Andries van 2.461 naar 4.558 inwoners.²¹

De bevolkingsstructuur

Aan de hand van de evolutie van de bevolkingsstructuur kunnen een aantal tendensen uit de vorige hoofdstukken uitgediept worden. Wel dient nogmaals de aandacht gevestigd te worden op afwijkingen die uit de bronnen zelf voorkomen. De gegevens voor 1846 en 1856 betreffen de feitelijke bevolking. De jongvolwassen bevolking is hierdoor het sterkst beïnvloed, omdat dit de meest dynamische leeftijdscategorie is. Doordat Brugge een garnizoenstad was, zijn de in Brugge gekazerneerde militairen meegeteld. Ook kunnen er rondreizende handelaars en schippers opgenomen zijn. De telling van 1890 bevat wellicht ook militairen, hoewel voor het overige de wettelijke bevolking weergegeven wordt. Tot slot wil ik nog wijzen op de ondervertegenwoordiging van de jonge bevolking in de telling 1856.

Het eerste dat opvalt (tabellen 2 en 3) is dat er in Brugge over het algemeen een oudere vrouwelijke bevolking woonde. Dit valt bijvoorbeeld af te leiden uit het aandeel van de drie leeftijdscategorieën. De kinderen van de mannelijke bevolking nemen in elk tellingsjaar, behalve 1856, een groter aandeel in het totaal van de mannelijke bevolking in, dan de kinderen van de vrouwelijke bevolking. Het omgekeerde geldt voor de +65jarigen. Dat in 1856 de kinderen van mannen en vrouwen een evenredig aandeel innemen, is te wijten aan de genoemde ondervertegenwoordiging van kinderen in die telling.

De beroepsbevolking van beide geslachten bezat bijna steeds een min of meer gelijk aandeel. Enkel in 1856 was er bij de mannen een groter aandeel volwassenen. De Pressat-index toont wel dat er een constante jongere, mannelijke beroepsbevolking aanwezig was in Brugge.²²

---

20 P. DEPREZ en C. VANDENBROEKE, 'Urban Population Growth', p. 233.

21 *Statistique de la Belgique. Population. Recensement Général du 31 décembre 1880*, Bruxelles, Le Ministre de l'Intérieur, 1884, p. 502-503. *Annuaire Statistique de la Belgique*, Ministère de l'intérieure et de l'instruction publique, XXXI, 1900, p. 13.

22 De Pressat-index is de weergave van de jeugdigheid van de beroepsbevolking en

Tabel 2: Synthesemeters voor de mannelijke bevolking, 1846-1947²³

Mannen	1846	1856	1866	1880	1890	1900	1910	1920	1947
% -15 jarigen	31,25	25,38	32,73	32,76	33,05	33,70	33,29	27,59	23,75
% 15-64 jarigen	63,20	68,83	60,49	60,30	60,57	60,48	60,73	66,54	66,70
% +65 jarigen	5,55	5,79	6,78	6,94	6,38	5,82	5,98	5,87	9,54
Pressat-index	1,88	1,85	1,57	1,70	2,06	1,92	1,91	1,79	1,29

Tabel 3: Synthesemeters voor de vrouwelijke bevolking, 1846-1947

Vrouwen	1846	1856	1866	1880	1890	1900	1910	1920	1947
% -15 jarigen	26,89	25,34	25,35	26,08	26,99	27,72	27,92	23,16	19,91
% 15-64 jarigen	65,11	65,76	65,04	64,21	63,00	62,53	62,49	67,10	67,25
% +65 jarigen	8,00	8,90	9,61	9,71	10,01	9,75	9,60	9,73	12,84
Pressat-index	1,55	1,53	1,40	1,36	1,48	1,59	1,59	1,48	1,14

wordt berekend door het aantal 15 tot 39 jarigen te delen door het aantal 40 tot 64 jarigen. C. VANDENBROEKE en E. VANHAUTE, 'Statistiek', in: J. ART, *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente*, Gent, 1996, deel 3a, p. 139.

- 23 J. BACKS, *Mortaliteitsonderzoek van Gent tijdens de tweede helft van de 19de-eerste helft 20ste eeuw: de opmaak van een sociale differentiatie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, Gent, 2000, p. 54-55. De bronnen voor deze grafieken zijn de bevolkingstellingen. *Statistique de la Belgique. Population. Recensement Général du 31 décembre 1846*, Bruxelles, Le Ministre de l'Intérieur, 1849. *Statistique de la Belgique. Population. Recensement Général du 31 décembre 1856.*, Bruxelles, Le Ministre de l'Intérieur, 1861. *Statistique de la Belgique. Population. Recensement Général du 31 décembre 1866.*, Bruxelles, Le Ministre de l'Intérieur, 1870. *Statistique de la Belgique. Population. Recensement Général du 31 décembre 1880*, Bruxelles, Le Ministre de l'Intérieur, 1884. *Statistique de la Belgique. Population. Recensement Général du 31 décembre 1890*, Bruxelles, Le Ministre de l'Intérieur et de l'Instruction Publique, 1893. *Statistique de la Belgique. Population. Recensement Général du 31 décembre 1900*, Bruxelles, Le Ministre de l'Intérieur et de l'Instruction Publique, 1903. *Statistique de la Belgique. Population. Recensement Général du 31 décembre 1910*, Tome II, Bruxelles, Le Ministre de l'Intérieur, 1916. *Statistique de la Belgique. Population. Recensement Général du 31 décembre 1920*, Bruxelles, Le Ministre de l'Intérieur, 1922. N.I.S., *Algemene volks-, nijverheids- en handelstelling op 31 december 1947*, Brussel, Minister van Economische Zaken, 1949.

Tabel 4: De sexratio van de Brugse bevolking, 1846-1947²⁴

Sekseratio	1846	1856	1866	1880	1890	1900	1910	1920	1947
-15	96	80	102	97	101	98	99	99	103
15-64	80	84	73	73	80	78	81	82	86
64+	57	52	56	55	53	48	52	50	64
Totaal	82	80	79	77	83	81	83	83	87

Indien we deze gegevens koppelen aan tabel 4, dan blijkt dat er een vrouwelijk overwicht was, vooral bij de inwoners van hogere leeftijd. Er was in de gehele periode een oude vrouwelijke bevolking. Brugge was hierin geen uitzondering. Steden waren tot diep in de negentiende eeuw overwegend oud en vrouwelijk.

De oorzaken van de vrouwelijke oververtegenwoordiging zijn nauw verbonden met de leeftijd. De eerste leeftijdscategorie waar zich nagenoeg steeds een overschot voordeed, is de leeftijd 15-29 jaar. De grote migratie van huishoudelijk personeel vormt hier een belangrijke verklaring. Daarnaast was er een overwicht van de bejaarde vrouwen. De oorzaken zijn hier tweevoudig. Er was enerzijds de hogere mannelijke sterfte, maar anderzijds bestond er in de stedelijke centra een uitgebouwde hulpverlening. Alleenstaande vrouwen en weduwen waren zeer afhankelijk van deze initiatieven.²⁵ Dit kwam omdat deze vrouwen bij de overtollige passieve bevolking van het platteland hoorden en bijgevolg werden afgestoten. Er was immers vooral plaats voor mannen, omdat zij het harde fysieke werk aankonden. Omdat alleenstaande vrouwen en weduwen geen functie op het platteland hadden, moesten ze naar de stad trekken. Pas vanaf het einde van de negentiende eeuw begon deze onevenwichtige toestand geleidelijk te verdwijnen.²⁶ Vanaf dan was er ook steeds minder sprake van een wijder verbreid celibaat bij de vrouwen.²⁷

In deze eeuw tijd kunnen een aantal belangrijke periodes onderscheiden worden. Van 1846 tot 1880 maakte Brugge een veroude-

24 De sexratio is de verhouding van het aantal mannen per honderd vrouwen.

25 C. VANDENBROEKE, 'Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge*, CXIII (1976), p. 31.

26 C. VANDENBROEKE, 'Prospektus', p. 32.

27 C. VANDENBROEKE, 'Prospektus', p. 42.

ringsfase door. Het bejaardenaandeel nam voortdurend toe en evenzo de Pressat-index. In de periode 1880-1910 veranderde de situatie en begon er een gestage verjonging. Het aandeel van de kinderen 'boomde', de Pressat-index ging achteruit. Door de oudere bevolkingsstructuur van de vrouwelijke helft van de bevolking zette de verjonging zich pas finaal door vanaf 1890.²⁸ In de laatste periode, 1910-1947, verouderde de bevolking opnieuw.

Opvallend aan deze periodisering is dat de verjongingsfase van Brugge samenvalt met de fase van bevolkingsgroei.

Ook de sexratio is aan de evolutie van de bevolkingsstructuur gelieerd. Rond 1880 bestond het grootste onevenwicht tussen beide geslachten. Dit betekent dat vooral de jongere en mannelijke bevolking migreerde.

De geboortecijfers

Vanaf 1913 berekenden we de brutogeboortecoëfficiënt (BGC) en de brutosterftecoëfficiënt (BSC) op basis van wettelijke cijfers, tevoren feitelijke cijfers.²⁹ Dit grensjaar werd gekozen omwille van de onvolledigheid van de bronnen. De omschakeling rond 1913 was echter ook noodzakelijk voor het onderzoek. In de eerste helft van de twintigste eeuw was er een opvallende stijging van het aantal vrouwen dat van de randgemeenten naar Brugge kwam om er in een hospitaal te bevallen. Hierdoor vertonen de cijfers vooral vanaf 1930 ernstige vertekeningen. Door de overgang in 1913 te plaatsen, verloopt deze evolutie vloeiend.³⁰

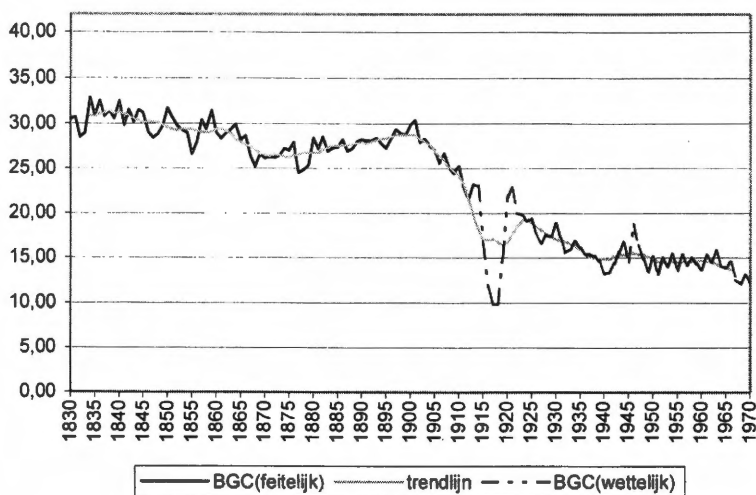
---

28 De syntheseseters voor de volledige bevolking wijzen echter uit dat voor de gehele bevolking toch het jaar 1880 als omslagmoment geldt: L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 57.

29 De BGC wordt berekend door het feitelijke of wettelijke geboortecijfer van een bepaald jaar door het passende bevolkingscijfer te delen. Die verhouding wordt per duizend uitgedrukt. Voor de BSC worden vanzelfsprekend sterftcijfers gebruikt. Samenvattend: het voordeel van de brutocoëfficiënten is dat ze vergelijkbaar zijn door tijd en ruimte. Het nadeel is dat het "bruto"meters betreft. De onderzoeker krijgt enkel informatie over het algemeen geboorte- of sterfteniveau.

30 De negentiende-eeuwse feitelijke en wettelijke sterftcijfers wijken soms van elkaar af. Dit gebeurt vooral in piekjaren. Een uitvoerige beschrijving in: L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 73-75.

Figuur 4: De brutogeboortecoëfficiënt te Brugge, 1830-1970
(in promille)³¹

In de onderstaande bespreking wordt de evolutie van het Brugse geboortepil gekoppeld aan de trends op regionaal en nationaal niveau. Zo is het mogelijk te duiden waar Brugge afwijkt van de te verwachten ontwikkelingen en waar niet.

De eerste grote fase in de BGC voor Brugge loopt van 1830 tot 1901. Er deden zich duidelijke schommelingen voor, maar die waren niet van fundamentele aard (figuur 4).

Dat de definitieve daling van de nataliteit rond de eeuwwisseling begon, toont op zich al aan dat Brugge geen industriële stad was. De stad volgde de algemene trend en niet de ontwikkeling van Gent en het geïndustrialiseerde Wallonië, waar de daling zich reeds rond 1870-1880 doorzette.³² Toch past Brugge niet volledig in dit negentiende-eeuwse kader, want de nataliteit onderging in het derde kwart van die eeuw een opvallende daling, de zogenaamde “kom van Brugge”. In 1875 bereikte de BGC een waarde van 26,23 promille

31 De interpolaties in de figuren 4 en 5 zijn toegelicht in L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 25.

32 T. EGGERICKX, M. POULAIN en F. VAN POPPEL, ‘Les Pays-Bas’, in: J.-P. BARDET et J. DUPÂQUIER, *Histoire des populations de l’Europe. II. La révolution démographique 1750-1914*, Paris, 1988, p. 357.

tegenover 30,04 promille in 1845.³³ Op het moment dat de BGC daalde in Gent en Wallonië, nam die in Brugge weer toe. In 1885 bereikte de trendlijn 27,56 promille en in 1900 volgde een laatste hoogtepunt met 28,81 promille.

Tijdens de jaren 1867-1879 kwam de BGC voor Brugge niet boven 28 promille, terwijl rond 1900 tijdelijk waarden van het midden van de negentiende eeuw werden gehaald. Voor heel België bedroeg de BGC in de jaren 1867-1880 32,2 promille. In de jaren 1891-1900 was dit 29,1 promille.³⁴ De verklaring voor de "kom van Brugge" hangt samen met de toenmalige socio-economische ontwikkelingen in de stad. R. Lesthaeghe geeft in zijn werk over de daling van de Belgische fertiliteit gegevens over de nuptialiteitsindex van grote Belgische steden tijdens de periode 1846-1910. Brugge had toen voortdurend de laagste waarden. De auteur verklaart deze scheefgroei vanuit de vaststelling dat Brugge *was the center of lace-making, an activity performed only by women*.³⁵ De evolutie van de nuptialiteitsindex is leerzaam. Tussen 1846 en 1866 was er een dalende trend, gevolgd door een opvallende stijging tot 1910. Aangezien België tijdens de negentiende eeuw behoorde tot de regio's met een laag aantal onwettige geboorten, kan voor het dalende geboortecijfer het dalend aantal huwelijken als belangrijke verklaringsfactor worden aangeduid.³⁶

Er zijn een aantal redenen voor dit lage aantal gehuwden en de daling tot 1866. Er is ten eerste de algemene bevolkingsevolutie. Bevolkingsveroudering en dalende nataliteit treden samen op.³⁷ Tijdens de periode 1846-1880 verouderde de bevolking. Daarna daalde de gemiddelde leeftijd opnieuw tot 1910. Door het toenemende gebruik van contraceptiva naar het einde van de negentiende eeuw toe verliest de bevolkingsstructuur voor de twintigste eeuw wel zijn bewijskracht. De tweede reden is de sexratio van de bevolking op vruchtbare leeftijd (20-49 jaar). In 1856 waren er 85 mannen op 100

---

33 De trendwaarden van BGC zijn in 1865 en 1855 respectievelijk 27,96 en 29,39 promille.

34 R. LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility, 1800-1970*, Princeton, 1977, p. 8.

35 R. LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, p. 84-85.

36 R. LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, p. 120.

37 C. VANDENBROEKE, 'Prospektus', p. 53.

vrouwen. Dit was in 1866 en in 1880 respectievelijk 72 en 73. In 1890 was de geslachtsverhouding opnieuw 84. Hieruit blijkt dat de nataliteitsdaling met de slechte economische toestanden samenhangt. Gent kende een blijvende instroom van jonge mannen op zoek naar werk in de industrie. Dit was niet het geval in de Brugge. Hier bleek intengendeel reeds dat vooral de jongere en mannelijke bevolking in deze jaren immigreerde.

De nuptialiteitsindex verklaart echter niet ten volle de evolutie van de BGC. Er is immers een discrepantie tussen het dieptepunt van de nataliteit rond 1875 en het stijgend aandeel van de gehuwde bevolking vanaf 1866. Onderzoek naar de Brugse zuigelingensterfte laat toe te veronderstellen dat rond 1875 borstvoeding relatief algemeen was. Dit gebruik moet tussen 1800 en 1875 sterk toegenomen zijn. Dit gebeurde waarschijnlijk onder invloed van de moeders die van het platteland naar de stad migreerden. Na 1875 nam de algemeenheid van dit gebruik weer af omdat de economische heropleving in de stad ook de jonge moeders van huis hield.³⁸ De remming van borstvoeding op de vruchtbaarheid van de vrouw is bekend. Met het verminderen van dit gebruik viel in het laatste kwart van de negentiende eeuw ook deze vorm van vruchtbaarheidscontrole weg. Deze redenen schetsen een belangrijke achtergrond voor de stijging van de nataliteit op het einde van de negentiende eeuw. Daarna kwamen de contraceptiva op de voorgrond.

Er waren in deze eerste periode ook een aantal jaren met opvallend weinig geboorten. De daling van 1832 had te maken met de toenmalige cholera-epidemie. Rond 1847 was de nataliteit laag door de crisis in de landbouw en de tyfusedemie. De afname in 1855 werd zoals in 1832 veroorzaakt door cholera. In de jaren 1859-1860 was er echter geen opvallende daling. De periode met lage nataliteit begon rond 1866-1867. Dit maakte de invloed van cholera in die jaren diffuus. De BGC kende wel een eerste dieptepunt in 1868. De daling in de tweede helft van de jaren 1870 was een gevolg van de economische crisis na het faillissement van de bank Dujardin.

---

38 Bepalend voor het al dan niet toepassen van borstvoeding is het buitenshuis werken van de vrouw. C. VANDENBROEKE, A. VAN DER WOUDE en F. VAN POPPEL, 'De zuigelingen- en de kindersterfte in België en Nederland in seculier perspectief', in: *Bevolking en Gezin*, 1983, p. 112.

De tweede grote fase liep van 1901 tot 1948. In deze periode daalde de nataliteit drastisch in geheel West-Europa. In 1901 bereikte de BGC voor de laatste maal de grens van 30 promille. In 1948 had de BGC opnieuw een niveau los van de verwickelingen van de Tweede Wereldoorlog. Hierna stagneerde de evolutie voor de rest van de onderzochte periode.

Voor de daling van de nataliteit is tot op heden geen afdoende verklaring gevonden. Wel liggen er een aantal denkpijpen open. Zich baserend op het verschil tussen Vlaanderen enerzijds en Wallonië en Gent anderzijds kent R. Lesthaeghe een belangrijke rol toe aan de positie van de Kerk: *secularisation seems to be the one [indicator] that can be singled out, both as most powerful variable at the outset of the fertility decline and as the one with the longest lasting effect [...]*.³⁹ De secularisering was het sterkst in regio's met een hoge urbanisatie- en industrialisatiegraad. Volgens dit denkkader is het dus logisch dat in Vlaanderen, met uitzondering van Gent, de permanente daling pas later dan in Wallonië tot stand kwam. In tegenstelling tot Gent was er te Brugge relatief weinig antiklerikalisme. Tijdens de verkiezingen van 1919 haalden de niet-katholieke partijen in het arrondissement Brugge slechts 29,7 procent. Dit is weinig in vergelijking met steden als Gent, Antwerpen en Brussel.⁴⁰ Volgens R. Van Eenoo was de late opkomst van het socialisme in Brugge te wijten aan de sociale werkelijkheid van de volksklasse. Een erg groot deel van de arbeiders genoot in de negentiende eeuw steun bij één van de vele liefdadigheidsfondsen. De kerk had daarin steeds een ruim aandeel. Zo groeide er bij de arbeiders een afhankelijkheidsgevoel tegenover deze instellingen. Ze wilden hun schenkers niet ontstemmen. Daarnaast vormde ook de sterke invloed van de geestelijkheid op de zo goed als uitsluitend katholieke bevolking een sterke rem.⁴¹ De dalende nataliteit houdt ook verband met de veranderende houding van ouders tegenover hun kinderen. Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw ontstond een oudercultuur waarin kwaliteit werd verkozen boven kwantiteit.

---

39 R. LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, p. 230.

40 R. LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, p. 158.

41 R. VAN EENOO, *Een bijdrage tot de geschiedenis der arbeidersbeweging te Brugge 1864-1914*, (Interuniversitair centrum voor hedendaagse geschiedenis. Verhandelingen 6), Leuven, 1959, p. 38.

Kinderbelangen maakten plaats voor gezinsbelangen.⁴² Dit was deels mogelijk door efficiënte anticonceptiva.⁴³

Er waren nog drie opvallende momenten in deze twee laatste fasen. Ten eerste was er gedurende de Eerste Wereldoorlog een opmerkelijke daling van de nataliteit. Deze aberratie herstelde zich vlot, zij het op een lager niveau. De “Grote Oorlog” remde de algemene nataliteitsdaling dus niet af. Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam het tot een tijdelijke daling. De daling was deze keer minder uitgesproken en situeerde zich vooral in de eerste oorlogsjaren. Dit onderscheid volgde uit het verschillend karakter van beide oorlogen. Voor de bevolking viel de Eerste Wereldoorlog als het ware uit de lucht. Dit was veel minder het geval aan het einde van de jaren dertig. Ook was de Duitse leger- en administratiemachine beter geolied tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hierdoor kon het leven tijdens de bezetting sneller zijn “gewone gang gaan”. Het ontbreken van een front tijdens de Tweede Wereldoorlog was hiervoor belangrijk. Na de verovering van België konden heel wat mannen naar huis. Dit was niet het geval in de Eerste Wereldoorlog.⁴⁴

In 1946 was er, als derde moment, een babyboom. Dit stond natuurlijk in verband met het einde van de Tweede Wereldoorlog. Vervolgens bleef de nataliteit tot begin 1960 schommelen rond 15 promille. Hierna werd een verdere daling ingezet; dit valt evenwel buiten het bestek van dit onderzoek.

De sterftcijfers

De evolutie van het sterftepeil

Ook de evolutie van het Brugse sterftepeil bestaat uit drie fasen. Van 1830 tot 1880 liep een tijdperk dat het einde van de grote sterftecrisissen inhield. In 1879 was er voor het laatst een sterfteniveau hoger dan 30 promille. Dat 1880 ook hier een sleuteljaar was, had

---

42 C. VANDENBROEKE, *Historische Demografie*, cursus UGent, 2002, p. 195.

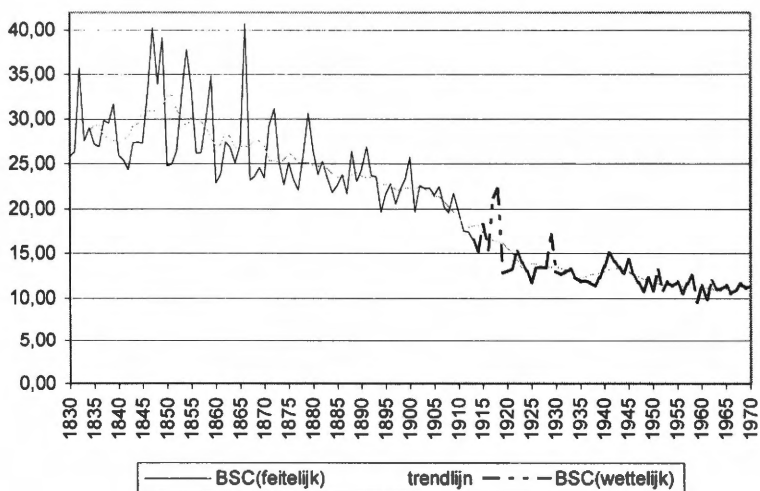
43 C. VANDENBROEKE, ‘Prospektus’, p. 11.

44 L. SCHEPENS, *Brugge Bezet 1914-1918, 1940-1945. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*, Tiel, 1985, p. 41, 47, 61 en 119.

niet specifiek met Brugge te maken. Vanaf de jaren 1880 kenmerkte de Europese mortaliteit zich door een nieuw sterftepatroon, met minder schommelingen.⁴⁵ Rond deze periode verdwenen epidemische ziekten stilaan als belangrijkste doodsoorzaak.⁴⁶

Het algemeen overlijdensniveau was voor de eerste periode moeilijk vast te stellen door de grote schommelingen (figuur 5). De trendlijn maakt een samenvatting mogelijk. De BSC bewoog zich tussen 1830-1840 rond 29 promille. Van 1845 tot 1856 bleef het sterftheniveau bijna permanent boven 30 promille. Tijdens de jaren 1860 nam de sterfte af tot 27 promille en in het daaropvolgende decennium tot 25 promille.

Figuur 5: De brutosterftecoëfficiënt te Brugge, 1830-1970 (in promille)

45 J. VALLIN, 'Mortality in Europe from 1720 to 1914. Long-Term Trends and Changes in Patterns by Age and Sex', in: A. BIDEAU, D. REHER en R. SCHOFIELD, *The decline of mortality in Europe*, Oxford, 1991, p. 43.

46 D. REHER en R. SCHOFIELD, 'The Decline of Mortality in Europe', in: A. BIDEAU, D. REHER en R. SCHOFIELD, *The decline of mortality in Europe*, Oxford, 1991, p. 3.

Het sterftepeil in Vlaanderen schommelde in deze periode rond 23 en 24 promille.⁴⁷ Brugge was zoals elke stad in de vorige eeuwen een plaats van hoge sterfte, een *ville tombeau*.⁴⁸ Er was in steden een zwaarder mortaliteitsregime dan op het platteland. Er waren ook verschillen tussen Vlaanderen en Wallonië. Door de lagere zuigelingen- en kindersterfte in het zuidelijk landsgedeelte lag ook het algemeen sterftepeil daar een aantal promille lager.⁴⁹ M. Oris somt een aantal variabelen op: woonomstandigheden, openbare hygiëne, medicalisering en voeding.⁵⁰ S. Preston en E. Van De Walle benadrukken *the hazards of urban living*. De kern van de hoge stedelijke mortaliteit ligt volgens deze auteurs bij de grotere frequentie en variëteit in persoonlijke contacten. Hierdoor vergemakkelijkte de besmetting met aandoeningen die werden verspreid door lucht en door aanraking. Ook deelde de stedelijke bevolking gemeenschappelijke water- en voedselbronnen, die vaak haarden van besmetting vormden.⁵¹

Opvallend aan deze eerste mortaliteitsfase is de stijging van het sterfteniveau rond 1850. Een aantal Waalse, vooral Luikse steden kenden een soortgelijk fenomeen. In deze steden steeg de mortaliteit⁵² tussen 1850 en 1870, terwijl dit cijfer in Wallonië met 5 promille daalde. Na 1850 deed zich tussen het Brugse en Belgische sterftcijfer het omgekeerde voor. In de periode 1846-1856 bedroeg de Belgische BSC 23,4 promille en in het volgend decennium 23,9⁵³. Het negenjaarlijks gemiddelde van de Brugse BSC was 32,61 promille in het jaar 1851 en 27,11 promille in 1861. Brugge kende gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw een hoge immigratie. Dit zal ongetwijfeld een effect gehad hebben op het niveau van de mortaliteit.

De uitbreiding van de forten betekende een neergang van de hygiënische toestand van de stad. De schilderachtige namen van deze

47 P. DEPRez en C. VANDENBROEKE, 'Urban Population Growth', p. 245.

48 C. VANDENBROEKE, 'Prospektus', p. 26.

49 T. EGGERICKX, M. POULAIN en F. VAN POPPEL, 'Les Pays-Bas', p. 358.

50 M. ORIS, 'Mortalité, industrialisation et urbanisation au XIXe siècle. Quelques résultats des recherches liégeoises', in: C. DESAMA en M. ORIS, *Dix essais sur la démographie urbaine de la Wallonie au XIXe siècle*, Brussel, 1998, p. 309-311.

51 S. PRESTON en E. VAN DE WALLE, 'Urban French Mortality in the Nineteenth Century', in: *Population Studies*, XXXII (1978), p. 278.

52 M. NEVEN, 'Epidemiology of town and countryside', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVII (1997), p. 39-40.

53 R. LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, p. 8.

krotten, zoals “De Pruttelinge” spreken haast voor zich. Deze naam verwijst naar alle waarschijnlijkheid naar de gebrekkige sanitaire voorzieningen. Voor niet minder dan dertien huizen was er slechts één toilet, een plank met twee gaten.⁵⁴ Forten waren brandhaarden van allerlei epidemieën. De stadsoverheid ondernam bij het uitbreken van epidemieën vaak acties tegen de mensonterende toestanden in deze woonplaatsen. In 1849 bewoonden de 10.706 Brugse gezinnen slechts 8.209 woningen.⁵⁵ Voor dit aantal gezinnen gold in 1851 dat 7.001 huizen niet meer dan 1 of 2 kamers hadden.⁵⁶ Nationaal was dit lot slechts de helft van de gezinnen beschoren.⁵⁷ Hieruit valt af te leiden dat de bevolkingsstijging een versterkend effect gehad moet hebben op de mortaliteit. Bij een toename van het aantal mensen neemt immers ook de dreiging van infecties toe.⁵⁸ Dat de inwijkelingen zich vooral bij de arme bevolkingslagen voegden, past perfect in dit kader.⁵⁹

Het is van belang om even op de voorgeschiedenis van het mortaliteitsniveau te wijzen. De eerste fase waarin de mortaliteit daalde, lag in de periode 1700/50-1850.⁶⁰ Tijdens de Franse periode bedroeg de gemiddelde BSC 33,55 promille voor de periode 1791-1796, 32,22 promille voor 1794-1799 en 33,96 promille voor 1810-1815.⁶¹ De trendlijn kwam in de jaren 1834-1842 niet boven 28 promille. Hieruit mag, met enige voorzichtigheid over het precieze verloop, worden afgeleid dat het mortaliteitsniveau van 1815 tot 1830 daalde.

54 's Morgens en later tijdens de dag stonden de inwoners van dit fort vaak in lange rijen om zich te ontlasten. Het lang wachten bracht de specifieke geluiden met zich mee, die tot de fortnaam geleid hebben. J. RAU, ‘De huisvesting van het proletariaat in het 19de-eeuwse Brugge. De forten’, in: *Brugs Ommeland*, Brugge, 36 (1996), p. 112-113.

55 S. DE MEESTER, *De ‘Armste stad van België’ tijdens de crisisjaren*, p. 79.

56 L. BERTRAND, *Le logement de l’ouvrier et du pauvre en Belgique*, Brussel-Parijs, 1888, p. 95. L. Bertrand en S. De Meester vermelden hetzelfde aantal gezinnen voor 2 verschillende jaren. Dit cijfer komt waarschijnlijk uit een telling. Er mag bijgevolg aan de precieze correctheid van dit cijfer voor de 2 verschillende jaren getwijfeld worden. Het blijft echter niettemin een goede benadering van de werkelijkheid en aldus een duidelijk beeld van de toenmalige situatie.

57 A. MEYNE, *Topographie médicale de la Belgique: études de géologie, de climatologie, de statistique et d’hygiène publique*, Brussel, 1865, p. 432.

58 D. REHER en R. SCHOFIELD, ‘The Decline of Mortality in Europe’, p. 5-6.

59 S. DE MEESTER, *De ‘Armste stad van België’ tijdens de crisisjaren*, p. 73-74.

60 M. NEVEN, ‘Epidemiology’, p. 39.

61 M. HIMSCHOOT, *Demografie van Brugge in de Franse periode 1795-1815*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1960, p. 181-183.

Op nationaal niveau bereikte het negenjaarlijks gemiddelde van de BSC 26 promille in 1815 en 25 promille in 1830.⁶² Voor Brugge gold een meer dynamische evolutie. Tot slot breng ik de sterftecrisissen van deze periode onder de aandacht. Ze bleven diepe sporen nalaten in de stad, maar waren niet zo moordend als in de vorige eeuwen. Er kwamen immers geen pestepidemieën meer voor die 250-500 promille slachtoffers maakten. De crisisjaren waren 1832, 1839, 1847-1849, 1854, 1859, 1866, 1872 en 1879.⁶³ De crisissen in de jaren 1832, 1849, 1854, 1859 en 1866 kunnen door een cholera-epidemie worden verklaard.⁶⁴ In de jaren 1847-1848 heerste een zware tyfus-epidemie die van 1845 tot 1847 voorafgegaan werd door een hongersnood ten gevolge van mislukte oogsten.⁶⁵ In 1872 en 1879 leidden pokkenepidemieën tot hogere sterfte.⁶⁶ De oorzaak van de hoge sterfte in 1839 is niet duidelijk. Er was in de jaren 1836-1837 een zware influenza-epidemie. In die jaren nam de sterfte echter niet noemenswaardig toe.⁶⁷

Van 1880 tot 1920 voltrok zich een fundamentele daling in de mortaliteit. Net zoals de daling van de nataliteit is deze omwenteling nog niet volledig verklaard. Zowel de frequentie als de intensiteit van de crisisjaren verminderden stilaan. De crisismomenten van deze periode waren de jaren 1888, 1891 en 1900, met feitelijke waarden van respectievelijk 26,40, 26,91 en 25,76 promille. Het betrof in

---

62 Berekend op basis van de grafiekgegevens in: I. DEVOS, *Allemaal beestjes. Mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2003, 2 vol, p. 50.

63 Deze jaren zijn duidelijk afleesbaar uit figuur 5 en zijn de jaren met een BSC hoger dan 30 promille.

64 F. COMER, 'Geschiedkundig overzicht van de cholera in België', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXVIII (1986), p. 68-72.

65 F. COMER, 'Geschiedkundig overzicht van de cholera', p. 70.

66 In de jaren 1871-1872 was er eveneens een groot verschil tussen wettelijke en feitelijke cijfers. De logische verklaring is het effect van de toen heersende pokkenepidemie. Wellicht kwamen een aantal niet-Bruggelingen naar de Brugge om bij familie of in het hospitaal te verblijven. De doodsoorzakenstatistieken vermelden echter slechts 150 slachtoffers van de pokkenepidemie. Dit is te weinig om een dergelijk verschil te creëren. Er waren daarnaast wel een hoog aantal doden aan mazelen (228), kroep (136), kinkhoest (123) en tyfus (125). Net zoals voor 1872 geldt voor 1879 dat uit de doodsoorzakenstatistieken inderdaad kan afgeleid worden dat er meer gevallen van pokken waren dan in andere jaren. Andere ziekten maakten echter meer slachtoffers. In 1879 vielen er 122 slachtoffers aan roodvonk, terwijl slechts 42 personen overleden aan pokken.

67 Meer uitgebreid: L. VAN HAECHE, *Bruges-la-Morte*, vooral p. 202-291.

1888 en 1891 vooral een verhoogde virulentie van tuberculose.⁶⁸ Op basis van de doodsoorzakenstatistieken kunnen voor 1900 geen besluiten getrokken worden.

Het verklaringsmodel McKeown

Een belangrijk geheel van verklaringen voor de fundamentele mortaliteitsdaling komt van T. McKeown. Er is ten eerste de verbetering van de algemene levensstandaard en de voeding in het bijzonder. Ten tweede is er de invloed van de nationale en/of lokale overheden op de sanitaire toestand en, meer algemeen, op de openbare gezondheid. Ten derde kan de capaciteit van ziekten afnemen door veranderingen onafhankelijk van menselijke interventie (immuniteit). Tot slot kan de vooruitgang in de medische wetenschap de morbiditeit en de mortaliteit verlagen.⁶⁹ Deze vier oorzaken worden in de volgende paragrafen toegepast op de Brugse casus.

De levensstandaard en voeding

De hoeveelheid beschikbaar voedsel is een erg belangrijke meter voor de levensstandaard en de algemene situatie van de bevolking. G. De Vos schrijft over Brugge in de periode 1800-1860: *een vergelijking van Brugge met Antwerpen, Brussel en Gent [...] levert een situatie die we voor Brugge met één woord kunnen samenvatten: miserie.*⁷⁰ Hij heeft voor deze periode het calorieverbruik berekend. De gewone Bruggeling had het niet onder de markt in de ruime eerste helft van de negentiende eeuw. Terwijl het aantal verbruikte calorieën in Antwerpen, Gent en Brussel tussen 2400-2500 kcal/persoon lag, bedroeg dit slechts 1900 kcal/persoon voor Brugge.⁷¹ 63 procent van dit totaal haalde de bevolking uit graan en aardappelen. Er was te Brugge in vergelijking met de drie voormelde steden voor alle pro-

68 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1888 (gemeentebblad 33), p. CLXXXVI. BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1891 (gemeentebblad 36), p. CCCXLII.

69 A. HINDE en R. WOODS, 'Mortality in Victorian England. Models and Patterns', in: *Journal of Interdisciplinary History*, XVIII (1987), p. 27. De toelichting overwegend uit: L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 42-44 en p. 83-88.

70 G. DE VOS, *De voedingstoestanden in Brugge*, p. 172.

71 G. DE VOS, *De voedingstoestanden in Brugge*, p. 166.

ducten – met uitzondering van vis – een duidelijk lager hoofdelijk verbruik.⁷² In de jaren 1840-1845 nam bovendien de consumptie van vlees uit de slagerij af. Alcoholisme vormde naar het einde van de negentiende eeuw toe een groot probleem. De consumptie van bier nam opvallend toe.⁷³ Dronkenschap was overigens niet beperkt tot de volwassenen. Ook kinderen werden er het slachtoffer van.⁷⁴ Net als in Antwerpen besloot de Brugse overheid om openbare dronkenschap door de politie te laten bestraffen, maar er kwam tegenstand vanuit gerechtelijke hoek.⁷⁵ De toestand was ook in het begin van de negentiende eeuw bedroevend. Volgens E. Van Loocke deed Brugge slechts voor één “voedingsproduct” niet onder voor andere steden: jenever.⁷⁶ Gedurende deze periode veroorzaakte het toenmalige verpauperingsproces wel een daling van het bierverbruik.⁷⁷ Een liberalisering van de broodprijs bracht in de negentiende eeuw absoluut geen positief effect. A. Meynne vertelt hierover: *[L]a concurrence, disait-on, amènera la baisse mieux que tous les règlements. Sur la foi de ces séduisantes promesses, on a aboli la taxe en plusieurs villes, notamment à Bruges. Or, on peut constater depuis lors, par les avis publiés par le collège échevinal, et malgré ces avis, que sur 100 boulangers, il y en a à peine 2 ou 3 qui vendent au taux de l'ancienne taxe, ou quelquefois 1 centime plus bas; tandis que les 98 autres vendent à 2, 3, 4 et jusqu'à 5 centimes plus haut que n'eût été le pris de la taxe.*⁷⁸

De spijskaart van een dagloner in september 1908 vertoonde weinig afwisseling. 's Morgens was er brood, boter en koffie met melk. Het middagmaal bestond uit aardappelen met haringsaus of brood. 's Avonds stond er weer brood of aardappelen op tafel. Voor de kinderen kwam daarbij driemaal per week pap. Zondag betekende “feest”: op deze dag werd 's middags groentesoep met vlees geserveerd en 's avonds brood met vis of rijstpap.⁷⁹

72 G. DE VOS, *De voedingstoestanden in Brugge*, p. 169.

73 F. DELOS, *Herbergen en hun betekenis. Brugge 1830-1914*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, Gent, 1988, p. 282.

74 F. DELOS, *Herbergen en hun betekenis*, p. 284.

75 A. MEYNNE, *Topographie médicale de la Belgique*, p. 481-482.

76 E. VAN LOOCKE, *Demografische kenmerken van een stedelijke populatie in een transitiefase. Testcase: Brugge in het begin van de 19de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, Gent, 1979, p. 65.

77 E. VAN LOOCKE, *Demografische kenmerken*, p. 59-60.

78 A. MEYNNE, *Topographie médicale de la Belgique*, p. 531.

79 R. VAN EENOO, *Een bijdrage tot de geschiedenis*, p. 28.

Voor het laatste kwart van de negentiende eeuw is er een andere indirecte meter voor de levensstandaard beschikbaar: de prostitutie. I. Mertens vermeldt terecht dat armoede voor adolescente meisjes en vrouwen een belangrijke oorzaak was om zich te prostitueren. De sociale achtergrond speelde hier een belangrijke rol.⁸⁰ Een vermindering van het aantal vrouwen in de prostitutie kan bijgevolg gezien worden als een aanwijzing voor de toename van de levensstandaard.⁸¹ A. Meynne zegt hierover dat *la situation des dentellières, brodeuses et couturières, de toutes les filles qui exercent des métiers à l'aiguille, est devenu intolérable. Leurs journées varient de 50 centimes à 1 franc, et la prostitution est devenu pour la plupart une nécessité d'existence.*⁸²

De evolutie van het aantal vrouwen in bordelen schommelde sterk in de tweede helft van de jaren 1860. In de periode 1870-1874 groeide dit aantal fors. Daarna volgde er een daling. Na een lichte stijging in 1877, kwam er een fluctuerende daling en vervolgens een stabilisatie op een iets hoger niveau in vergelijking met 1876. I. Mertens geeft geen beschrijving voor Brugge vanaf de jaren 1880. Er zijn wel gegevens voor de stad Gent. Vanaf 1880 tot 1904 viel er een uiterst scherpe daling op te merken. Hierna volgde weer een stijging die opvallend versnelde in 1912 en culmineerde in 1917. Na de Eerste Wereldoorlog was er opnieuw een enorme daling, gevolgd door een stabilisatie.⁸³ Vanuit de veronderstelling dat zich te Brugge een gelijksoortige ontwikkeling voordeed, dienen de jaren 1870 als een fase van sociale crisis te worden gezien, een crisis die vóór de Eerste Wereldoorlog uitliep op een duidelijke verbetering.

Ook de evolutie van het aantal herbergen weerspiegelt indirect de evolutie van de levensstandaard.⁸⁴ In 1846 waren er te Brugge 101 inwoners per herberg, 98 in 1857, 70 in 1866, 40 in 1887 en 37 in

---

80 '[...] we zijn ten stelligste de mening toegedaan, dat de prostitutie gedurende de vorige eeuw – en in het bijzonder tijdens de late 19de eeuw – hoofdzakelijk voortspoot uit de miserie onder de volksmasa. Een sociale ellende die dan nog het ergst de vrouwen trof, door het optreden van allerlei andere invloeden, waaronder o.m. demografische.' I. MERTENS, *Prostitutie in Vlaanderen. Brugge en Gent in de 19de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, Gent, 1981, p. 303.

81 I. MERTENS, *Prostitutie in Vlaanderen*, p. 300

82 A. MEYNNE, *Topographie médicale de la Belgique*, p. 552.

83 I. MERTENS, *Prostitutie in Vlaanderen*, p. 140-142.

84 F. DELOS, *Herbergen en hun betekenis*, p. 95-96.

1902.⁸⁵ Deze gegevens laten toe tot een zelfde conclusie te komen. Er was in deze periode een toenemende verbetering merkbaar.

Het loon van de Brugse arbeider lag niet enkel absoluut, maar ook relatief laag. Pas in 1886 werd er werk gemaakt van hogere loonschalen. Dit verklaart waarom in het laatste kwart van de negentiende eeuw Brugse arbeiders als stakingsbrekers in Gent ingezet werden.⁸⁶ Brugge werd in *De Vooruit* de stad met de laagste lonen genoemd.⁸⁷

In 1853 hadden een metselaar, zijn vrouw en 4 kinderen een inkomen van 776,18 frank. Om alleen al aan de primaire behoeften (voeding, kleding en woning) te voldoen was er 1007,98 frank nodig.⁸⁸ In 1897 verdiende een volwaardige letterzetter 1,60 frank per dag. Dit loon lag lager dan in Antwerpen, Gent en Brussel en er diende langer voor te worden gewerkt.⁸⁹ Het meest bedroevende loon was waarschijnlijk voor de kantwerksters weggelegd. Een kantwerkster kon in 1902 gemiddeld 5 tot 10 centiem per uur verdienen. Garen en ander materiaal moest de vrouw daarbij nog zelf bekostigen.⁹⁰

Pas aan het einde van de negentiende eeuw kwam er structurele beterschap. De lonen stegen en er kwam hierdoor meer en/of beter voedsel beschikbaar voor de arme bevolking. De evolutie van het aantal fortbewoners is onbekend voor de negentiende eeuw, maar rond het einde van het eerste decennium van de twintigste eeuw deed zich alvast een daling voor van 4000 naar 3000 personen. De grootste fortbevolking lag naar alle waarschijnlijkheid in het derde kwart van de negentiende eeuw.

De invloed van de nationale en/of lokale overheden

Noodgewongen blijft het algemeen beeld van het overheidsbeleid zeer fragmentarisch. Deze problematiek is immers voor Brugge nog nauwelijks onderzocht.

Het Brugse stadsbestuur reageerde snel op de ontwikkeling van de forten. De overheid uitte in 1841 haar bezorgdheid over de oprich-

85 F. DELOS, *Herbergen en hun betekenis*, p. 90.

86 C. BAKKER, *Landbouwcrisis 1880-1895*, p. 84.

87 R.VAN EENOO, *Een bijdrage tot de geschiedenis*, p. 25.

88 F. DELOS, *Herbergen en hun betekenis*, p. 189.

89 G. MICHIELS, *Uit de wereld der Brugse mensen. De fotografie en het leven in Brugge, 1839-1918*, Brugge, 1978, p. 159.

90 G. MICHIELS, *Uit de wereld der Brugse mensen*, p. 160.

ting van deze krotten, vooral omdat de huisjes op privé-terreinen stonden. Om meer toezicht te hebben, maakten de forten vanaf 1 februari 1844 bij wet deel uit van de openbare weg. Het stadsbestuur eigende zich daarnaast vanaf 3 februari 1849 het recht toe om ongezonde forten onbewoonbaar te verklaren.⁹¹ Op geregelde tijdstippen werden controles uitgevoerd. Dit leidde op termijn tot een kwaliteitsverbetering van deze woningen. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd echter voorgoed komaf gemaakt met de forten.⁹² De meest dwingende reden om tot algemene controles over te gaan, waren de cholera-epidemieën. Soms werd er dan een sanitaire commissie opgericht. Deze commissie kreeg op het einde van de negentiende eeuw een permanent karakter en kon zo haar werk jaarlijks verrichten. Men bezocht arbeidershuizen, voornamelijk forten en indien nodig ondernam men actie.⁹³ Het jaarverslag van 1866 vermeldt dat de saneringen van dat jaar in de meerderheid van de gevallen geen permanente invloed hadden op de woonsituatie.⁹⁴ De plaatselijke bevolking bezat weinig tot geen hygiënisch besef. Rond het einde van de negentiende eeuw trad er beterschap op. De overheid hield bij de vaststelling van onbewoonbaarheid van een huis rekening met de bewoners. In 1898 bezocht de commissie 249 huizen. Een aantal huizen was onbewoonbaar, maar de commissie besliste om de krotten te laten staan: *de arme huisbewoners, de middels niet bezittende om de [dubbele pachtprijs van 10 tot 14 frank per maand van de nieuwgebouwde huizen] te betalen, zouden zich zonder schuilplaats bevinden of zich genoodzaakt zien op kamers in te wonen, waar de gezondheidsvoorwaarden nog erbarmelijker zouden zijn.* De huiseigenaars kregen wel verplichtingen te vervullen.⁹⁵

Voor het jaar 1859 vermeldt het stadsbestuur, deels in het kader van de cholera-epidemie, dat *l'adoption de certaines mesures, telles que pavage, construction de rigoles, etc., reclameront [sic] quelques dépenses.*⁹⁶ Er is in de jaarverslagen op geregelde tijdstippen informatie over

91 Brugge 1900-2000, Brugge, 2000, p. 6.

92 J. RAU, 'De huisvesting van het proletariaat', p. 147.

93 Bvb: BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1848 (gemeenteblad 5), p. 209. BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1866 (gemeenteblad 14), p. 178.

94 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1866 (gemeenteblad 14), p. 192.

95 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1898 (gemeenteblad 43), p. CCLXXXV-CCLXXXIX.

96 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1859 (gemeenteblad 10), p. 204.

dergelijke projecten te vinden. Het stadsbestuur ondernam dus een aantal initiatieven om de wooncondities van de bevolking te verbeteren. Het uitbreken van epidemieën vormde vaak een versnellingsmoment. Vanaf 1850 loofde het Brugse stadsbestuur jaarlijks een *prix de propreté et de bonne tenue des maisons habitées par la classe ouvrière* uit.⁹⁷ In de daaropvolgende jaarverslagen werd melding gemaakt van het uitdelen van deze prijs en van het duidelijk effect op de bevolking. Het rapport van de provinciale medische commissie van 1887 vermeldde dat ongezonde woningen vooral te kampen hadden met gebrekkige waterafvoer en beerputten en onvoldoende luchtcirculatie op de slaapkamers.⁹⁸ In de tweede helft van de negentiende eeuw werd een langzame vooruitgang geboekt via de uitvoering van een groot aantal openbare werken: *800 mètres courants d'égouts, curé et dragué des canaux, repavé un grand nombre de rues, représentant 11000 mètres carrés de surface, provoqué l'assainissement.*⁹⁹ In de jaren 1890 werden de financiële inspanningen van het stadsbestuur om meer straten te plaveien en riolen te installeren vaak vermeld.¹⁰⁰ De uitbouw van het riolenstelsel gebeurde op verzoek van straatbewoners of omdat de ingreep uiterst noodzakelijk was.¹⁰¹ Deze stadssanering lijkt vooral vanaf het einde van de negentiende eeuw op een degelijke basis te zijn uitgebouwd. De stad werd met andere woorden geleidelijk aan een meer hygiënische leefomgeving. In het jaar 1895 merkte de provinciale medische commissie een reële hygiënische vooruitgang op: *les enfants arrivent en classe mieux lavés, mieux soignés et cela, grâce surtout à la vigilance dont fait preuve le personnel enseignant.*¹⁰² K. Velle noemt een toename van de levensstandaard noodzakelijk voor vooruitgang op hygiënisch vlak.¹⁰³ Het geciteerde fragment wijst dus

---

97 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1850 (gemeenteblad 6), p. 150.

98 *Rapports des commissions médicales provinciales sur leur travaux pendant l'année 1887...*, p.166.

99 *Rapports des commissions médicales provinciales sur leur travaux pendant l'année 1887...*, p.157.

100 Bvb: BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1894 (gemeenteblad 39), p. 114. BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1895 (gemeenteblad 40), p. 203-204.

101 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1899 (gemeenteblad 44), p. CCLXXXIII.

102 *Rapports des commissions médicales provinciales sur leur travaux pendant l'année 1895...*, p. 203.

103 K. VELLE, 'Gezondheidsopvoeding in België in de 19de eeuw', in: *Spiegel Historiae*, XVII (1982), p. 624.

indirect uit dat op het einde van de negentiende eeuw de levensstandaard inderdaad verbeterde.

Er werd echter niet op alle voorstellen ingegaan. De vraag om een hospitaal op te richten voor zieke kinderen kwam herhaaldelijk terug, vooral omdat de overheid daaromtrent geen actie ondernam.¹⁰⁴ In het jaarverslag van 1872 wordt melding gemaakt van *l'état déplorable de l'hôpital St.-Nicolas*. De provinciale medische commissie berichtte daar reeds over in het verslag van 1866.¹⁰⁵ Nog duidelijker waren de klachten in het jaar 1874: *ni la construction de l'hôpital pour enfants malades, ni la réédification de l'hospice pour femmes incurables et de la maternité, ni l'amélioration de l'école des orphelins, rien de tout cela n'est commencé*. Verder stipte de commissie aan dat *la suppression de l'établissement St.-Nicolas est toujours, elle aussi, à l'état de projet*.¹⁰⁶

Een belangrijk hygiënisch probleem voor Brugge was het water. Vanaf het midden van de negentiende eeuw bleken zich problemen te manifesteren. Het stadsbestuur gaf in 1850 nog aan dat het probleemloos in de toegenomen waterbevoorrading kon voorzien. In 1852 diende diezelfde overheid echter toe te geven dat er soms waterschaarste was tijdens de zomermaanden. De oprichting van twee openluchtpaarbekkens in 1862 diende dit probleem op te lossen. De waterpeilverlaging van de Gentse vaart kon de watermachine niet in problemen brengen.¹⁰⁷ Veel belangrijker was echter de watervervuiling van het kanaal Gent-Brugge. Het inwerkingstellen van één van de voormelde waterbekkens in de periode van 15 mei 1865 tot 9 juli 1866 had immers niet tot doel watertekort te voorkomen maar wel om het bezoedeld water uit de binnenstad te houden. Er kwam ook

---

104 Bvb. BRUGGE, *Stadsarchieff*, jaarverslag 1869 (gemeenteblad 15), p. 261. BRUGGE, *Stadsarchieff*, jaarverslag 1871 (gemeenteblad 16), p. 678-679. BRUGGE, *Stadsarchieff*, jaarverslag 1875 (gemeenteblad 20), p. 1131. BRUGGE, *Stadsarchieff*, jaarverslag 1877 (gemeenteblad 22), p. LXXV.

105 BRUGGE, *Stadsarchieff*, jaarverslag 1872 (gemeenteblad 17), p. CCXXVIII. Dit komt eveneens later terug. Bijvoorbeeld BRUGGE, *Stadsarchieff*, jaarverslag 1875 (gemeenteblad 20), p. 1131.

106 BRUGGE, *Stadsarchieff*, jaarverslag 1874 (gemeenteblad 19), p. 738.

107 E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge van de 13de tot de 20ste eeuw*, Brugge, 1983. p. 62-63. Deze watermachine was in het begin van de tweede helft van de achttiende eeuw geïnstalleerd. E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge*, p. 57-59.

een tijdelijke waterkering aan het hoofd van de moerbuis in de Ganzestraat omdat daar eveneens vervuiling geconstateerd was.¹⁰⁸

De manier van water pompen vormde het kernprobleem. De oude watermachine moest niet minder dan 80 liter water lozen van het kanaalpand Gent-Brugge naar het kanaalpand Brugge-Oostende om 1 liter water in de binnenstad te krijgen. Het voordeel voor de stedelijke overheid was dat de machine erg goedkoop werkte. Dit was dan ook de reden waarom het stadsbestuur de machine weigerde te vervangen. Als tegenreactie gaf de centrale overheid de stad geen toelating om tijdens de droogte van 1876 water uit het kanaal Gent-Brugge te nemen. Dit verhinderde de stad om de rioleringen door te spoelen. Er kwam een verpestende stank uit de rioleringen waardoor de vrees voor epidemieën in de stad rondwaarde. De centrale overheid verplichtte de stad om het waterverbruik te matigen. Een stoommachine moest alles makkelijker maken.¹⁰⁹

De medische commissie uitte in 1874 haar bezorgdheid over het drinkwater te Brugge. Daarom werd een onderzoek uitgevoerd naar de kwaliteit van het veel gebruikte stadswater.¹¹⁰ Dit was het resultaat: *l'alimentation de la ville laisse à désirer actuellement quant aux eaux potables; que des 4 espèces dont on se sert aujourd'hui les unes sont suspectes, d'autres insuffisantes ou variables dans leur composition [...]*.¹¹¹ De oorzaken voor de bedroevende toestand van het stadswater waren veelvuldig. Er trad infiltratie van *matières animales* op. Het water van het Gentse kanaal was verdacht.¹¹² In 1884 besliste de verantwoordelijke van het Brugse gevangeniswezen de fecaliën uit de gevangenis niet meer te lozen in de Reie.¹¹³ Vóór 1876 werd het water uit de binnevest steeds beschouwd als *eau potable*, maar de waterlopen die het

---

108 E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge*, p. 64-65. Het moerbuizensysteem maakte gebruik van het oppervlaktewater dat rond de Brugge stroomde. Net als in andere stedelijke gebieden was de concentratie van vuil water in de binnenstad te groot. Dit verklaart het bestaan van watervangen en leidingen die water van buiten de stad haalden. Ze lagen dwars door stad om op zoveel mogelijk plaatsen beter water te brengen. Dit allesbewijst ook de dwingende noodzaak van dit systeem. E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge*, p. 20.

109 E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge*, p. 65-66.

110 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1874 (gemeenteblad 19), p. 739.

111 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1875 (gemeenteblad 20), p. 1129-1130.

112 Dit zijn een aantal redenen uit het jaarverslag van 1876. BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1876 (gemeenteblad 21), p. LXXXI.

113 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1884 (gemeenteblad 29), p. XCVII.

kanaal Gent-Brugge van water voorzagen, waren sterk vervuild.¹¹⁴ De watermachine verspilde bijgevolg niet enkel enorm veel water, maar vervuilde het water dat het in de binnenstad pompte.¹¹⁵ In 1888 werden waterstalen van de binnen- en buitenvesten aan een vergelijkend onderzoek onderworpen. De onderzoekers namen stalen *buiten* het seizoen van sterke verontreiniging. Het uiteindelijke resultaat was dat het water uit de buitengracht de voorkeur verdiende, maar dat het water in de beide gevallen beschouwd werd als drinkbaar water van de laagste klasse!¹¹⁶ In 1893 verving het stadsbestuur de waterwielen – een pompmethode die waarschijnlijk tot in 1292 terugging – door een systeem met stoompompen.¹¹⁷

Volgens de provinciale medische commissie waren in 1894 4.270 waterputten te vinden in Brugge. 2.207 van deze putten gaven goed water, 1.086 water met een gemiddelde kwaliteit en 977 slecht water. Het water met slechte kwaliteit was vooral gelokaliseerd in de armere buurten, het Magdalena- en het Sint-Gilleskwartier. 1.081 van de 9.530 in Brugge aanwezige huizen hadden noch een waterput noch een regenbak. Vooral in de volksbuurten gebruikten veel gezinnen gezamenlijk één waterput. Dit leidde niet zelden tot onhygiënische toestanden.¹¹⁸ Het besef groeide dat er dringend belangrijke veranderingen moesten komen. Het grondwater uit de bovenste watervoevende laag was ernstig besmet. Het artesische water kwam meer en meer ter sprake en er kwamen uiteindelijk een groot aantal artesische putten rond het einde van de negentiende eeuw.¹¹⁹ Daarnaast diende zich de mogelijkheid aan om te participeren in een intercommunale. De weifelende houding van het Brugse stadsbestuur zorgde hier voor uitstel. Onmiddellijk voor de Eerste Wereldoorlog startte een intercommunale met de bouw van een stedelijk distributienet. In de omgeving van Asse dienden de werken stilgelegd te worden. Na de oorlog hervatte een andere compagnie deze werken. Op 1 mei 1925

---

114 Het gaat om het roten van vlas in de Leie, gepaard met de waterbevuiling in de Bovenschede en in het kanaal van Espierres dat water uit de industriestreek van Roubaix aanvoert. E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge*, p. 67.

115 E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge*, p. 67.

116 E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge*, p. 69.

117 E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge*, p. 71.

118 *Rapports des commissions médicales provinciales sur leur travaux pendant l'année 1894...*, p.120-121.

119 E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge*, p.73-74.

verzorgde de Tussengemeentelijke Maatschappij der Vlaanderen voor Waterbedeling (T.M.V.W.) de eerste waterlevering in Brugge. De problemen met de stadsvest waren van dan af verleden tijd.¹²⁰

Deze uitgebreide bespreking van de waterkwaliteit is belangrijk. De lokale diversiteit in mortaliteitstrends is immers afhankelijk van de hygiënische omstandigheden.¹²¹ Zo menen S. Preston en E. Vandewalle dat de belangrijkste verklaring voor de daling van de mortaliteit ligt bij *the quality of the water supply and techniques of sewage disposal*.¹²² Door R. Spree worden riolering en gezond water ook gezien als factoren voor een verbetering van de volksgezondheid. Volgens hem bepalen de toename van de reële inkomens en de daarmee gelieerde verbetering van de voeding eveneens een groot deel van de mortaliteit.¹²³

Een algemeen beeld van de invloed van het stadsbestuur op de verbetering van de hygiëne is moeilijk te reconstrueren. Zoals gezegd is er nog veel onbestudeerd materiaal. Het besluit van de provinciale medische commissie in 1894 is niettemin van belang: *nous nous plaisons à reconnaître que des améliorations réelles et importantes ont été faites dans ces derniers temps à la voirie urbaine; les travaux de pavage et la construction d'égouts font l'objet de soins assidus de l'administration communale; annuellement elle fait exécuter, dans les limites des ressources de la ville, les travaux d'assainissement reconnus les plus utiles*.¹²⁴ Het is een feit dat er positieve ontwikkelingen tot stand kwamen. Zo verbeterden de individuele levensomstandigheden gestaag rond de vorige eeuwwisseling. Er werd van overheidswege ook voor een verbetering van de algemene levenscondities in de stad gezorgd. Het stadsbestuur schonk daarbij, indien nodig, aandacht aan de meer individuele aspecten van arme gezinnen, zoals het wonen. Tijdens de jaren 1920 werden levensnoodzakelijke behoeften, zoals gezond water, voor steeds meer mensen op een dagelijkse basis verkrijgbaar.

---

120 E. VANDEVIJVERE, *Watervoorziening te Brugge*, p. 74-76.

121 S. PRESTON en E. VANDEWALLE, 'Urban French Mortality', p. 275.

122 S. PRESTON en E. VANDEWALLE, 'Urban French Mortality', p. 279.

123 R. SPREE, *Health and Social Class in Imperial Germany. A Social History of Mortality, Morbidity and Inequality*, Oxford - New York - Hamburg, 1988, p. 130 en 152.

124 *Rapports des commissions médicales provinciales sur leur travaux pendant l'année 1894...*, p. 122.

Veranderingen van de ziekte zelf

De derde oorzaak van een dalende mortaliteit heeft betrekking op veranderingen van ziekten, los van menselijke ingrepen. Het is hoogstwaarschijnlijk dat difterie en roodvonk hier twee voorbeelden van zijn.¹²⁵

De medische wetenschap

De medische wetenschap is de vierde factor. De geneeskunde had in de negentiende-eeuwse maatschappij slechts een gering invloed op de dalende mortaliteit.¹²⁶ Dit was niet enkel te wijten aan de geneeskunde zelf. Vanuit de volksklasse bestond vaak een collectieve weerstand tegenover nieuwe medische concepten. Kennis over besmetting door microben is hier een voorbeeld van, net zoals de onwil om zich te laten vaccineren.¹²⁷ De vaccinatie tegen pokken werd in Brugge uitgevoerd op jaarlijkse basis. Inenting was één van de weinige manieren waarop de medische wetenschap invloed had op de bevolking. Een groot deel van deze vaccinaties verstrekten men gratis aan arme kinderen.¹²⁸ Pokkenepidemieën kwamen in de negentiende eeuw nog af en toe voor. Ingeënte personen die toch aan pokken leden, hadden een minder erge vorm van de aandoening dan diegenen zonder inenting.¹²⁹ Herinenten vond echter moeilijker ingang. In 1882 werden 642 kinderen ingeënt. Er was wel geen enkele herinenting.¹³⁰ Difterie

---

125 K. KIPPLE, *The Cambridge World History of Human Disease*, New York, 1995, p. 291. A. HINDE en R. WOODS, 'Mortality in Victorian England', p. 28.

126 [A] *small part of the rather remarkable fall in the mortality rate [...] can be attributed to the advances made in medical science and the increased numbers of doctors, hospitals and hospital beds*: R. SPREE, *Health and Social Class in Imperial Germany*, p. 150.

127 K. VELLE, 'Medikalisering in België', p. 264.

128 Dit is gedurende de negentiende eeuw bijna elk jaar in het jaarverslag terug te vinden na de beschrijving van de gezondheidstoestand van de stad. In 1841 wordt vermeld dat de arme ouders zich haasten om hun kinderen voor de vaccinatie aan te bieden. BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1841, p. 291. Er lijkt in Brugge dus geen angst te zijn voor vaccinaties. Dergelijke gevoelens leefden echter zeker in andere lokaliteiten. K. VELLE, 'Medikalisering in België', p. 264.

129 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1883 (gemeentebled 28), p. CLIII.

130 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1882 (gemeentebled 27), p. CXXXV.

was de enige ziekte die tijdens de negentiende eeuw als direct gevolg van de bacteriologie met medicijnen bestreden werd.¹³¹

Er bestond bij de bevolking ook een angst voor het hospitaal. De voornaamste reden was de kwalijke reputatie van deze instellingen.¹³² Dit gegeven valt indirect af te leiden uit de evolutie van de geboorten en sterfgevallen in de twintigste eeuw. Vanaf de jaren 1920 kwamen steeds meer personen uit de randgemeenten naar het hospitaal in Brugge. Dit toont aan dat de doorbraak van het hospitaal inderdaad na de Eerste Wereldoorlog te situeren valt.¹³³

De relatief geringe rol van de medische wereld is recent door I. Devos in vraag gesteld. Zo speelden de geneesheren een belangrijke rol als informanten van de regering en als oprichters van de medische statistiek. Kortom, de impact van preventieve maatregelen op de gezondheid is schromelijk onderschat door T. McKeown.¹³⁴

De mortaliteitsdaling in een breder kader

Tot slot wil ik de mortaliteitsdaling van Brugge in een breder kader plaatsen. Tabel 5 toont duidelijk het verschil tussen het stedelijk en nationaal niveau. Dat de Brugse BSC gedurende de periode 1880-1920 hoger bleef dan het nationaal gemiddelde was te wijten aan het feit dat Brugge een stad is. De BSC van Wallonië en het Vlaamse platteland haalden dus over het algemeen een lager niveau. Tijdens de jaren 1880 was er nog een verschil van 3,18 promille. In 1921-1930 bestond er echter een miniem verschil van 0,63 promille. Er vond dus een opvallende daling van het sterftecijfer plaats te Brugge. De BSC van België en Brugge kwamen in tien jaar tijd veel dichterbij elkaar.

---

131 R. SPREE, *Health and Social Class in Imperial Germany*, p. 124. Hoe dit zich verhoudt met de aan differie inherente veranderingen is mij niet duidelijk.

132 K. VELLE, 'Medikalisering in België', p. 264.

133 K. VELLE, 'Medikalisering in België', p. 271.

134 I. DEVOS, *Allemaal beestjes*, p. 108-110.

Tabel 5: *Vergelijking tussen de BSC van België en de BSC van Brugge in de periode 1846-1970*¹³⁵

België	BSC	Brugge	BSC
1846-1856	23,4	1851	32,61
1857-1866	23,9	1862	28,73
1867-1880	22,3	1874	25,36
1881-1890	20,4	1886	23,58
1891-1900	19,0	1896	22,57
1901-1910	16,3	1906	21,37
1911-1920	15,5	1916	16,91
1921-1930	13,2	1926	13,83
1931-1947	13,2	1938	12,70
1947-1961	12,0	1954	11,61
1962-1970	12,3	1966	11,21

De derde fase liep van 1920 tot 1970 en behelsde een stagnering en lichte daling van het mortaliteitspeil.

In de jaren 1920 bereikte de BSC ongeveer 13 promille. Dit is niet ver verwijderd van het algemene niveau dat vandaag in West-Europa wordt gehaald, met name 11 promille.¹³⁶ Er gebeurde bijgevolg weinig gedurende de resterende 50 jaar. Er was wel een groot contrast met de twee vorige perioden. Niet enkel waren de sterftecrisisen zo goed als volledig verdwenen, maar ook de intensiteit van de mortaliteit was afgekald. Met “zo goed als volledig verdwenen” wil ik het jaar 1929 in rekening brengen. Met een BSC van 17,13 promille viel dat jaar duidelijk uit de toon, want de omliggende jaren haalden slechts waarden rond 13 promille. De oorzaak was een hoog aantal griepgevallen, gecombineerd met een toename van het aantal longontstekingen en de acute bronchitis. De spreiding van de sterfgevallen duidt op een hoger aantal overledenen bij de +60 jarigen.¹³⁷ In het jaarverslag van dat jaar staat dat *in de eerste maanden van 1929 [...]*

135 De gegevens voor België komen uit R. LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, p. 8. De gegevens voor Brugge zijn de waarden van het negenjaarlijks gemiddelde.

136 C. VANDENBROEKE, *Historische demografie*, p. 168.

137 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1929 (gemeentebld 71), p. 652-653.

*de groote koude en het gure weder de oorzaak van uitbarsting van griep [is], die een bijzonder groot getal overlijdens, vooral onder de ouderlingen teweeggebracht heeft.*¹³⁸ In Gent is er voor dit jaar geen dergelijke piek te bespeuren.¹³⁹ Tot slot valt er een tijdelijke, maar kleine toename van het aantal sterfgevallen te noteren tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Terwijl Brugge nog een minimaal sterfteoverschot had ten opzichte van België in de jaren 1920, voltrok zich een ommekeer gedurende de rest van de periode. Tot aan de jaren 1960 divergeerden de waarden niet meer dan een halve promille. Tijdens de "Golden Sixties" daalde de BSC voor Brugge weinig en nam de BSC voor België licht toe. Zo werd het verschil iets meer dan 1 promille. Het sterftecijfer bedroeg in deze periode voor Vlaanderen en Wallonië ongeveer 11 en 15 promille.¹⁴⁰ Zo eindigde de fase van stedelijke oversterfte voor Brugge.

Natuurlijke bevolkingsaangroei

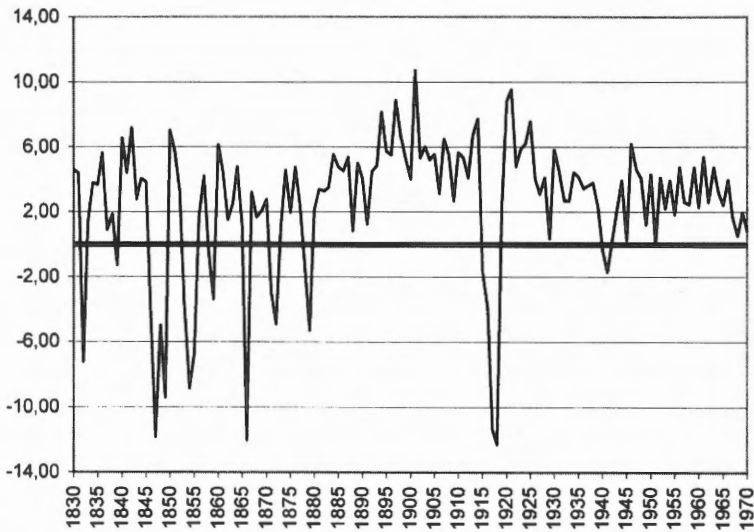
Wat sterk opvalt in figuur 6 is het verschil vóór en na 1880. Behalve de negatieve groei ten gevolge van de beide wereldoorlogen en de Spaanse griep begon vanaf 1880 een onafgebroken periode van natuurlijke bevolkingsgroei. De grote bevolkingsgroei van de eerste helft van de negentiende eeuw en de geringe groei in het laatste kwart in het achterhoofd houdend, ondersteunt deze grafiek wat hoger werd aangetoond. In de eerste helft van de negentiende eeuw was migratie van groot belang. Niettegenstaande de opvallend positieve natuurlijke groei bleef in het laatste kwart van de negentiende eeuw de groei immers beperkt.

138 BRUGGE, *Stadsarchief*, jaarverslag 1929 (gemeentebld 71), p. 656.

139 J. BACKS, *Mortaliteitsonderzoek van Gent*, p. 77.

140 P. DEPRez en C. VANDENBROEKE, 'Urban Population Growth', p. 245.

Figuur 6: De natuurlijke bevolkingsaangroei te Brugge, 1830-1947 (in promille)¹⁴¹

Voorts bedroeg de natuurlijke aangroei in de perioden 1893-1914 en 1920-1925 overwegend meer dan 5 promille. Dit waren de perioden met de meest uitgesproken wanverhouding tussen geboorten en sterfgevallen. Reeds vanaf het jaar 1880 steeg de BGC licht om zijn hoogste niveau te bereiken rond de eeuwwisseling. Fasen van hogere sterfte betekenden enkel een kleinere positieve groei. Tijdens de jaren 1830-1880 deed zich vaak een negatieve groei voor. Slecht zelden was er een natuurlijk accres van 5 promille. De hogere sterfte in de normale jaren en de extreme pieken in de overige zorgden voor een beduidend lagere natuurlijke groei. Na 1925 groeiden nataliteit en mortaliteit dichter naar elkaar. De eerstgenoemde bevond zich op dit moment in de laatste fase van de eigen daling. Zoals de nataliteit valt ook het natuurlijke accres tijdens de twintigste eeuw uiteen in twee delen, met het jaar 1950 als grens tussen de daling en stagnering van de natuurlijke bevolkingsaangroei. Net voor het einde van de onder-

¹⁴¹ De natuurlijke bevolkingsaangroei: het verschil van het sterfte- en geboortecijfer van een zelfde jaar.

zochte periode bereikten beide waarden zelfs een bijna gelijk niveau. Er was te Brugge weer een evenwicht tussen mortaliteit en nataliteit.

Vergelijking met Gent

Tussen de Breidel- en de Arteveldestad zijn er een aantal uitgesproken verschillen. J. Backs onderscheidt drie fasen in de Gentse nataliteitsontwikkeling. Eerst was er de periode 1832-1880 met een hoog, maar stabiel BGC. De waarden schommelden rond 35 promille. In de periode 1880-1914 voltrok de daling zich. De laatste periode, 1918-1996, was weer een fase zonder grote schommelingen. De BGC bleef in de buurt van 13 promille.¹⁴² Brugge kende een andere ontwikkeling. In de negentiende eeuw was er een schommeling. In de periode 1850-1875 zakte de nataliteit van 30 naar 26 promille. Vervolgens nam de BGC terug toe om nog éénmaal, in 1901, de grens van 30 promille te bereiken. Dan werd de definitieve afname ingezet, die liep tot aan de Tweede Wereldoorlog. De laatste fase werd gekenmerkt door een stabilisatie rond 14 promille. Dat de Brugse evolutie meer gelijkenissen vertoont met die van Vlaanderen (zonder Gent) dan met Gent en Wallonië verwijst naar de socio-economische achtergrond. Door de geringe industrialisatie was Brugge minder gesecculariseerd en ontwikkelde de nataliteit zich niet op de Gentse manier. De vroegere daling van de nataliteit in Gent maakte het daar onmogelijk om, zoals voor Brugge, na te gaan of een stijging van de nuptialiteit tot een tijdelijk hoger aantal geboorten leidde. In de periode 1846-1880, toen beide steden nog geen definitieve nataliteitsdaling kenden, bevond de Gentse BGC zich wel op een hoger niveau. De redenen waren de hogere Gentse nuptialiteitsgraad in de periode 1846-1880 en de grotere verspreiding van borstvoeding in Brugge.¹⁴³

Op het vlak van de mortaliteit waren de twee steden meer gelijk. In Gent liep de periode met de laatste sterftecrisis van 1830 tot 1875. De mortaliteitsdaling hield vervolgens aan tot rond de Eerste Wereldoorlog. Daarna volgde een stabiele fase.¹⁴⁴ Er was wel een ver-

142 J. BACKS, *Mortaliteitsonderzoek van Gent*, p. 73-76.

143 R. LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, p. 85.

144 J. BACKS, *Mortaliteitsonderzoek van Gent*, p. 76-82.

schil tussen Brugge en Gent wat het niveau van de BSC betreft. Ten eerste lag de gemiddelde waarde van de BGC in de eerste periode te Gent ongeveer rond 30 en te Brugge ongeveer rond 26-28 promille.¹⁴⁵ Ten tweede bezaten de epidemieën een grotere slagkracht in Gent. De cholera-epidemie van 1866 deed de BSC van de Arteveldestad stijgen tot bijna 60 promille.¹⁴⁶ In Brugge werd “slechts” 40 promille opgetekend. Dit kan het gevolg zijn van de hogere verspreiding van sociale wantoestanden in de Gentse binnenstad. Een belangrijke factor voor deze situatie was de hoge bevolkingsinstroom. Dit onderzoek levert als dusdanig een bewijs op voor de pessimistische visies van het levenstandaarddebat.¹⁴⁷

Besluit

Als er een algemene conclusie kan getrokken worden, dan is het dat Brugge door haar specifieke economische geschiedenis en door plaatselijke gebeurtenissen een eigen demografisch patroon heeft ontwikkeld. Dit patroon vertoont sporen van crisissen en laat toe om die crisissen op hun waarde te schatten. Hoewel het inderdaad overdreven is om met het faillissement van de bank Dujardin ook het failliet of zelfs de dood van Brugge te verklaren, mag dit gebeuren evenmin van de hand gedaan worden als een *fait divers*.

Het opdrogen van de migratiestroom in de tweede helft van de negentiende eeuw geeft aan dat de stad geen economisch centrum was met een overschot aan arbeid. De toevloed van armen is een

---

145 Dit cijfer betreft de gemiddelde waarde in jaren zonder een sterftecrisis.

146 J. BACKS, *Mortaliteitsonderzoek van Gent*, p. 77.

147 Deze intense en ideologische discussie betreft de vraag of het ontstaan van een industriële samenleving meer welvaart brengt voor de werknemers. De optimisten beamen de verbetering, de pessimisten niet. De verbeteringen op lange termijn worden natuurlijk door niemand betwijfeld. De discussie betreft het versnellingsmoment van de industrialisatie in de negentiende eeuw. E. VANHAUTE, *Economische en sociale geschiedenis van de Nieuwste Tijden*, Gent, 2002, p. 94-97. Dit versnellingsmoment wordt op een wiskundige manier onderzocht door: J. WILLIAMSON, ‘British Mortality and the Value of Life, 1781-1931’, in: *Population Studies*, XXXVIII (1984), p. 157-172.

belangrijke verklaring voor het hoge aantal behoeftigen rond het midden van de negentiende eeuw. De stad kon dit slechts met moeite of zelfs niet verwerken.

Anderzijds volgde Brugge ook grote maatschappelijke trends. De daling van de nataliteit en de mortaliteit zijn hier een goed voorbeeld van. Maar ook hier behield Brugge, vooral tijdens deze sleutelmomenten, een eigen gezicht zoals uit de bovenstaande vergelijkingen is gebleken.

In vergelijking met Brugge deed Gent het veel slechter op het vlak van de mortaliteit. De wijder verbreide armoede en fabrieksarbeid in Gent verklaren hier veel. Hoewel ook te Brugge de sociale wantoestanden schering en inslag waren, zorgde het ontbreken van een grote industrialisering op het gebied van mortaliteit voor een enigszins positieve noot. Zonder industrialisering was er weinig werk waardoor de grote instroom van mensen ontbrak. Indien Brugge een negentiende eeuw zoals Gent gekend had, dan zouden de wantoestanden van de forten op veel grotere schaal voorgekomen zijn, zoals te Gent het geval was.

Bijlage¹⁴⁸

	Wet. Bev.	Feit. Bev.	Wet. Geb.	Feit. Geb.	Wet. Sterfte	Feit. Sterfte
1830		41472		1264		1072
1831		41903		1287		1103
1832		41595		1186		1487
1833		41914		1214		1155
1834		42441		1396		1235
1835		42869		1336		1166
1836		43450		1424		1168
1837		44154		1367		1322
1838		44499		1407		1317
1839		45308		1382		1439
1840		46020		1496		1193
1841	44182			1388		1183
1842	44804			1490		1150
1843	45276			1440	1161	1307
1844	45838			1522	1258	1325
1845	46340			1530	1167	1335
1846	46765	49308		1428	1341	1657
1847		49456		1405	1590	1993
1848		49211		1425	1332	1666
1849		49464		1468	1708	1938
1850	47821	50698		1609	1071	1253
1851	48456	51603		1581		1286
1852	49158	52001		1545		1376
1853	48915	51425		1507		1685
1854	48487	51484		1491		1949
1855	48301	51277		1361		1713
1856	47575	50825		1419	1136	1331
1857	47985	50730		1544	1094	1329
1858	48322	50971		1499	1327	1515
1859	48502	51101		1608	1594	1780
1860	48745	51121		1481	994	1169
1861	49170	51662		1464	1099	1233
1862	49549	52067		1506	1259	1430

148 De schuingedrukte waarden zijn interpolaties.

	Wet. Bev.	Feit. Bev.	Wet. Geb.	Feit. Geb.	Wet. Sterfte	Feit. Sterfte
1863	49883	52496		1544	1232	1409
1864	49405	51851		1546	1136	1303
1865	48721	51356		1458	1235	1390
1866	47015	50121		1430	1882	2042
1867	47091	50165		1327		1162
1868	47218	50632		1280	1026	1192
1869	47608	51224		1363	1054	1257
1870	48939	51994		1364	1122	1218
1871	48014	51528		1361	1012	1507
1872	47918	51800		1355	1159	1614
1873	48100	51863		1369	1121	1309
1874	48258	52375		1429	1168	1189
1875	47948	52089		1412	1064	1307
1876	47443	51136		1431	962	1188
1877	47652	50786		1252	911	1120
1878	47591	51816		1285	1100	1353
1879	47555	51235		1301	1336	1573
1880	44501	47693		1359	1105	1257
1881	44694	49042		1337	902	1167
1882	44954	48978		1398	1041	1239
1883	45336	49539		1334	936	1160
1884	45829	49907		1372	872	1088
1885	46393	50636		1390	964	1146
1886	46520	50921		1441	1061	1210
1887	46940	51127		1380	963	1106
1888	46734	50563		1378	1171	1335
1889	47152	51676		1446	1008	1190
1890	47497	49153		1390	1009	1190
1891	47672	50838		1430	1203	1368
1892	48246	51695		1456	1066	1224
1893	48530	51454		1465	1185	1213
1894	49342	52830		1472	1009	1039
1895	49606	53175		1452	957	1149
1896	50338	53706		1520	1196	1223
1897	50990	53916		1588	1081	1106
1898	51226	54241		1566	1159	1203

	Wet. Bev.	Feit. Bev.	Wet. Geb.	Feit. Geb.	Wet. Sterfte	Feit. Sterfte
1899	53050	55936		1616	1281	1306
1900	51657	54621		1620	1382	1407
1901	53083	56034	1630	1701	1085	1101
1902	53204	56117	1510	1566	1241	1266
1903	53561	56418	1530	1600	1065	1259
1904	53728	56602	1472	1557	1220	1261
1905	53690	56587	1469	1531	1186	1217
1906	53486	56525	1381	1448	1240	1271
1907	53781	56747	1435	1517	1005	1147
1908	53897	56805	1354	1426	956	1113
1909	53995	58226	1349	1423	1107	1267
1910	53285	55323		1398	1064	1085
1911	53484	57669	1278	1317	872	1009
1912	53635	58058		1251	840	1013
1913	53595	58053	1246	1307	884	1048
1914	53984	55545	1243	1348	825	1149
1915	53873	55540	891	979	980	1383
1916	53642	54661	621	668	830	1135
1917	52749		523	575	1124	1551
1918	51746	52906	511	553	1147	1972
1919	53496	57558	811	906	687	986
1920	52057	55745	1137	1220	678	953
1921	52860	57524		1266	701	926
1922	53065	58198	1063	1148	809	1042
1923	52951	56382	1050	1145	738	984
1924	53190	58339	1021	1141	693	1014
1925	52983	57150	1025		623	994
1926	52416	57304	916		704	1036
1927	51775	55889	860		699	
1928	51616	55780	906		692	
1929	51309	55313	896		879	
1930	51276	54788	968		668	
1931	51795	55337	891		657	
1932	52571	55769	820		678	
1933	52289	55828	834		694	
1934	52074	55503	876		645	

	Wet. Bev.	Feit. Bev.	Wet. Geb.	Feit. Geb.	Wet. Sterfte	Feit. Sterfte
1935	51910	55060	834		617	
1936	51748	55227	798		620	
1937	51773	55636	799		612	
1938	51884	55974	787		589	
1939	51827	53798	758		637	
1940	51740	53655	686		701	
1941	51780	54086	692		778	
1942			744		729	
1943	51991					
1944	52432		878		671	
1945	52698		767		754	
1946	52723		987		660	
1947	52748		863		621	
1948	52984		786		570	
1949	52954		714		650	
1950	52177		789		564	
1951	51805		684		681	
1952	51924		779		564	
1953	51834		728		613	
1954	51650		793		588	
1955	51733		705		610	
1956	52098		798		549	
1957	52278		742		606	
1958	52535		786		657	
1959	52467		750		501	
1960	52294		715		594	
1961	52167		796		514	
1962	52463		762		625	
1963	52481		827		578	
1964	52448		741		575	
1965	52424		727		600	
1966	52249		758		550	
1967	51885		652		568	
1968	51274		621		594	
1969	51463		672		570	
1970	51303		627		584	

Boekbesprekingen

Christian HECK (met de medewerking van Hervé BOËDEC, Delphine ADAMS en Astrid BOLLUT), *Collections du Nord-Pas-de-Calais: la peinture de Flandre et de France du Nord au XVe et au début du XVIe siècle*. – Turnhout : Brepols ; Brussel : Studiecentrum voor de vijftiende-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik, 2005. - 2 vol. (603 p.) : ill. - (*Répertoire des peintures flamandes des quinzième et seizième siècles*, 5)

Na twintig jaar is opnieuw een deel – het vijfde – verschenen in de reeks II *Repertorium* die evenals de imposante reeks I *Corpus* wordt uitgegeven door het “Studiecentrum voor de vijftiende-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik” te Brussel. In het tweedelige boek “Collections du Nord-Pas-de-Calais. La peinture de Flandre et de France du Nord au XVe et au début du XVIe siècle” (Brussel, 2005), door prof. C. Heck en medewerkers, in nauwe samenwerking tussen het voornoemde Brusselse Centrum en de universiteit Rijsel III, worden 94 Vlaamse en Noord-Franse schilderijen uit de 15de en begin 16de eeuw bestudeerd. Deze laatgotische en vroegrenaissance werken worden bewaard in musea te Atrecht, Calais, Douai, Duinkerke, Rijsel, Valenciennes en Sint-Omaars. De musea van Rijsel en Douai zijn in het onderzoeksproject vertegenwoordigd door onderscheidelijk 27 en 24 werken; niet opgenomen zijn een twintigtal schilderijen van Vlaamse Primitieven uit het Rijksmuseum die door A. Châtelet in een afzonderlijk *Corpus*-deel zullen worden bestudeerd. Elk schilderij wordt volgens een gelijkaardig schema behandeld: eerst de materiële beschrijving met daarbij de opschriften, de herkomst en de tentoonstellingen, daarna wordt het uitgebeelde onderwerp voorgesteld, gevolgd door een uitvoerige stand van het onderzoek en de persoonlijke visie van de auteur, met aansluitend de bibliografie en de voetnoten. Elk werk wordt met kleurplaten aanschouwelijk voorgesteld.

De belangrijkste hier behandelde schilder is ongetwijfeld Jean

Bellegambe uit Douai (Gallicant Vlaanderen) waarvan hier acht werken zijn opgenomen, meestal afkomstig uit kloosters uit de streek. Een typisch schilderij is nr. 3, het veelluik (ca. 1515) uit de benedictijnerabdij van Anchin, met een uitgebreid iconografisch programma; de beginnende renaissance stijl vertoont zowel architectuurelementen als zuiver ornamentwerk.

Daarnaast zijn er veel toeschrijvingen evenals schilderijen die het werk zijn van navolgers van bekende meesters, bijv. nr. 39 een eind-15de-eeuwse vertikale replek van de "Kruisafname" van R. van der Weyden uit het Prado, door een navolger van D. Bouts, een interessant voorbeeld van de wisselwerking binnen de wereld der Vlaamse Primitieven.

Het oudste opgenomen werk is nr. 54, het retabel van de HH. Crispinus en Crispinianus (ca. 1410-1420) uit de schoenmakerskapel van de Saint-Sépulcre te Sint-Omaars. Het schilderij is al evenmin aan een streek of stad toe te schrijven als het ongeveer gelijktijdige Huidenvetterspaneel uit de Sint-Salvatorskatedraal te Brugge¹. Bewijzen voor een Noord-Franse herkomst zijn er niet, evenmin als voor een beïnvloeding door de Vlaamse schilderkunst. Het is overigens opvallend dat soms – ten einde raad ? – werken worden toegeschreven aan een (hypotetisch) atelier in de stad nabij de localiteit waar het schilderij zich bevond. Bijv. nr. 69 "Madonna der Cisterciënsers" uit de cisterciënserabdij van Flines (bij Douai), afwisselend toegeschreven aan J. Provoost en J. Bellegambe, zou misschien stammen uit een atelier in Douai. Nr. 70 "Aanbidding der Herders" en "Dood van Maria", waarschijnlijk afkomstig uit de abdij van Vicoigne (bij Valenciennes), zijn twee vrije kopieën naar bekende werken van H. van der Goes, die nu misschien in een atelier in Valenciennes zijn ontstaan.

"De beproevingen van Job" (ca. 1540-1550) van Jan Mandijn, heeft vergelijkingspunten met het Job-drieluik van een navolger van H. Bosch uit Hoeke (nu in depot in het Brugse Groeningemuseum).

Een zeldzame keer heeft men zekerheid over het auteurschap van een schilderstuk. Dit is het geval met drie wapenborden van ridders

---

1 Enkele punten van vergelijking tussen de twee panelen stipt L. Vande Walle aan in zijn – in het hier besproken boek niet vermelde – artikel "Het tafereel van St. Crispijn en St. Crispinianus te Sint-Omaars", in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 101 (1964), p. 226-231.

van de Orde van het Gulden Vlies, afkomstig uit de Sint-Bertinusabdij te Sint-Omaars. Eén bord werd geschilderd door Hue de Boulogne, de twee andere door Pierre Coustain. Beide schilders hebben ook voor Ordekapittels te Brugge gewerkt: H. de Boulogne in 1432, P. Coustain in 1468 en 1478.

Een uitzonderlijk werk is nr. 86, voorstellend de H. Maria-Magdalena (1ste helft 16de eeuw), dat op doek is geschilderd. Vlaamse doekschiderijen werden in groten getale vervaardigd, in het bijzonder voor de uitvoer naar het buitenland, maar er bleven er maar een honderdtal bewaard.

De vele Antwerpse schilderijen getuigen van de wereldwijde verspreiding van deze kunsttak tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw.

Ook de Noordelijke Nederlanden zijn vertegenwoordigd, en wel met de “Inzameling van het Manna” en de “Kruisiging” (1460-1470), twee panelen van een typologisch Eucharistie-veelluik door de Meester van het Manna (uit Haarlem?). Van dit veelluik is een ander paneel bewaard in het Boijmansmuseum te Rotterdam.

Door de nieuwe publicatie wordt de veelzijdigheid van de Vlaamse schilderkunst in de 15de en vroege 16de eeuw overtuigend in het licht gesteld. In de schildersambachten waren er naast enkele grote meesters talrijke mindere goden die door kopiëren, navolgen, ontlenen, overdrijven en hersamenstellen het bedrijf in leven hielden. Van dit alles geven de zeven Noord-Franse musea een gevarieerd beeld.

Luc Devlieghe

Inez Demarrez, *Meulebeke. Wel en wee tot 1850.* - Tielt : De Roede van Tielt, 2002. - 246 p.

Er verschenen reeds enkele detailstudies over de geschiedenis van Meulebeke. Voor het overige diende dit dorp het te stellen met terloopse vermeldingen in andere historische studies. Inez Demarrez besteedt 246 pagina's aan het verleden van Meulebeke en levert daarmee een standaardwerk af dat daarenboven uitnodigt tot verdere studie.

Meulebeke is een doorsnee landelijke gemeente met momenteel 11.000 inwoners en ligt in het oosten van West-Vlaanderen, aan de Mandel. Demarrez beschrijft de lotgevallen van dit dorp, vanaf de

vroege middeleeuwen tot 1850. De dorpsgeschiedenis wordt ingekaderd in de grotere politieke en religieuze gebeurtenissen. De late middeleeuwen en het Ancien Régime nemen het grootste deel van het boek in beslag. De periode rond de Franse Revolutie en de boerenkrijg krijgen nog uitgebreid aandacht maar het Hollandse bewind en de beginjaren van de Belgische natie worden fragmentarisch behandeld. Het boek eindigt met een dieptepunt voor het dorp, met name de rampzalige jaren 1840-1850. De tweede helft van de 19de eeuw diende zich voorspoediger aan maar valt buiten de chronologische grenzen van dit werk.

“Meulebeke wel en wee” is een klassieke geschiedenis geworden met veel aandacht voor het institutionele, juridische en kerkelijke. De beschikbare bronnen bepalen sterk de invalshoek. Deze bronnen worden dan ook uitgebreid behandeld voor het Ancien Régime: parochieregisters, landboeken, en de Kortrijkse archieven van de buitenpoorteriej en de weeskamer. Een originele bron vormden de Latijnse visitatieverslagen van bisschop Antoon Triest. Daarnaast kon Demarrez zich beroepen op detailstudies van het dorp en van het gebied rond Tielt.

Het werk blijft dicht bij de bronnen maar doorheen de opsommingen en aanhalingen schemert het dagelijkse leven van de Meulebekenaar met sporen van volksgeloof en tovenarij. De strenge dorpskeure regelde het sociale leven. Voor het overige blijven sociale en economische aspecten onderbelicht.

Demarrez toont met de lotgevallen van Meulebeke aan wat de “grote” geschiedenis concreet betekende voor een dorp in een onverdedigbaar landschap. De ambities van de koningshuizen en de machtspolitiek van de Europese mogendheden betekenden voor het dorp (en de hele grensregio) steeds opnieuw opeisingen en angst voor plunderingen. En als er geen vreemde soldaten rondwaarden waren het vrijbuiters of dievenbendes die maakten dat men de stormklok luidde.

Demarrez schreef een uitgebreid en degelijk basiswerk over de geschiedenis van een plattelandsgemeente. We komen echter niet te weten of Meulebeke een unieke of een representatieve plaats bekleedt binnen de dorpsgeschiedenissen van Vlaanderen.

Stef Blommaert

Kroniek

PERSONALIA

In memoriam kanunnik Boudewijn Janssens de Bisthoven (Brugge, 10 februari 1914 - Brugge, 1 juli 2005). – Op 1 juli 2005 stierf in de Brugse deelgemeente Sint-Michiels kanunnik Boudewijn baron Janssens de Bisthoven, die van 1979 tot 1992 voorzitter van het Genootschap voor Geschiedenis is geweest. Geboren te Brugge op 10 februari 1914, liep de jonge Boudewijn school in Sint-Andreas bij de Broeders Xaverianen en volgde nadien de humaniora in het Sint-Lodewijkcollege. Zijn verdere studies voerden hem langs de Faculté Notre-Dame de la Paix in Namen, de Katholieke Universiteit te Leuven, het Grootseminarie te Brugge en de Gregoriaanse Universiteit in Rome. Hij behaalde er een baccalaureaat in de filosofie, een licentiaat in de moderne geschiedenis en een doctoraat in het kerkelijk recht. Intussen was hij op 20 augustus 1939 tot priester van het bisdom Brugge gewijd. Bijna zijn hele loopbaan als priester speelde zich af in zijn geboortestad, waar hij in 1945 tot professor aan het Grootseminarie benoemd werd. Hij doceerde er enige tijd kerkelijk recht en algemene moraal, maar vooral kerkgeschiedenis en liturgie, en was er tevens bibliothecaris en archivaris. In 1959 volgde zijn benoeming tot secretaris van het bisdom Brugge. Datzelfde jaar werd hij ook benoemd tot titulair kanunnik van het Sint-Salvatorskapittel in Brugge, waarvan hij al sinds 1953 ere-kanunnik was. Van 1962 tot 1986 was hij vervolgens archivaris van het bisdom Brugge. Tevens was hij diocesaan aalmoezenier van het Vlaams Verbond van Katholieke Meisjesgidsen (1955-1967) en rector van de H.Bloedbasiliek in Brugge (1967-1979).

Generaties priesters werden door Boudewijn Janssens de Bisthoven geïnitieerd in de kerkgeschiedenis, maar evenzeer in het vaak complexe ritueel van de katholieke liturgie. Tijdens zijn jaren als seminarieprofessor verschenen van zijn hand dan ook tientallen artikelen over historische en liturgische onderwerpen en ruim 160 boekbesprekingen in de *Collationes Brugenses* (vanaf 1955 omgevormd in de *Collationes Brugenses et Gandavenses*). Als archivaris van het bis-

dom maakte hij werk van de verdere ontsluiting van het bisschoppelijk archief, dat pas onder zijn voorganger Michiel English (1933-1962) toegankelijk was gemaakt voor onderzoek. De bekroning hiervan was ongetwijfeld zijn *Inventaris van het bisschoppelijk archief van Brugge*, die hij in 1984 samen met Christian De Backer bij het KADOC in Leuven heeft gepubliceerd. Bezoekers van het bisschoppelijk archief, dat toen nog gevestigd was op de tweede verdieping van het bisschopshuis, ontving hij altijd met een grote bereidwilligheid en dienstbaarheid. In 1962 trad hij toe tot het bestuur van het Brugse Genootschap voor Geschiedenis, waarvan hij in 1979 de negende voorzitter werd. Tijdens zijn ambtsperiode werd onder meer de nieuwe reeks Vlaamse Historische Studies gelanceerd (1982) en vierde het Genootschap zijn 150-jarig bestaan (1989). Zelf publiceerde de kanunnik geregeld in de *Handelingen van het Genootschap*, waarvan aflevering 1993/1-2 als huldenummer aan hem is opgedragen. Zijn eigen bibliografie in dit nummer telt liefst 158 monografieën en artikels, en verder 9 boekbesprekingen die verschenen in de *Handelingen*. In de jaargang 1995 verscheen in de *Handelingen* nog een recensie van zijn hand, en in 1996 volgden nog twee artikelen, over zijn grootoom kanunnik Théodore Arents de Beerteghem en kanunnik Charles Coppieters Stochove. Zijn toenemende ouderdom en zwakkere gezondheid maakten een einde aan zijn drukke activiteiten als historicus, maar toch bleef hij nog zoveel mogelijk de actualiteit en ook de werking van het Genootschap voor Geschiedenis volgen.

Tijdens de uitvaart in de Sint-Salvatorskathedraal op 8 juli loofde kanunnik Wilfried Dumon de priesterlijke bewogenheid van de overledene, die hij typeerde als “een innemend en origineel-bociend man, met smaak thuis in de traditie, maar ongelofelijk vrij (...), eenvoudig, hoffelijk en voorkomend”. Het Genootschap voor Geschiedenis verliest met zijn heengaan een toegewijd bestuurslid en oud-voorzitter, een aristocraat van het bloed en van de geest.

Kurt Priem

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Licentiaatsverhandelingen Geschiedenis betreffende het oude graafschap Vlaanderen en de provincies West- en Oost-Vlaanderen

Katholieke Universiteit Leuven (2005)

BOLLEN, Margot. *Necessaria veritas. Walter van Terwaans historiografische benadering: een tekstuele analyse van de Vita Karoli comitis Flandriae (1127-1128)*. (B. Meijns)

DAENENS, Sabine. "Et maintenant ... C'est à moi la parole!" *Mgr. Désiré de Haerne (1804-1890)*. [Kortrijks volksvertegenwoordiger] (V.Viaene)

DE BAL, Delphine. *Taalverhoudingen en belangstellingsferen in Brusselse, Antwerpse en Gentse veilingcatalogi: Peiling naar de relatieve aanwezigheid van Nederlandstalige literatuur in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw*. (J. Roegiers)

DECADT, Lies. *Het Godshuis der Hoge Zieken te Ieper (1459-1501): caritas of winstbejag?* (E. Aerts)

DELAERE, Nathalie. *Graaf Félix-Amand de Muelenaere (1793-1862)*. [Gouverneur van West-Vlaanderen] (H. De Smaele)

MEULYZER, Julie. *Jan van Dadizele (1432-1481) in dienst van de Bourgondische hertogen. Biografie aan de hand van zijn 'Gedenckschriften'*. (P. Trio)

OSTYN, Thijs. "Omdan ze nog en kèr un joâr oekder zin". *Geschiedenis van Club Brugge (1891-1919)*. (D. Vanysacker)

PROVOOST, Nele. *Onschuldig Vermaak? Feest- en processiecultuur te Veurne in de late Middeleeuwen (1395-1550)*. (P. Trio)

VAN DEN DAELEN, Philip. *De Resolutieboeken (1604-1622) onder de Loep: een brontypologische studie. De kasselrij Oudenaarde tijdens het bewind van de Aartshertogen*. (G. Janssens)

VANHAECKE, Wim. *De familie Descantons de Montblanc (1834-1914). De macht van een adellijke familie in de negentiende eeuw* [te Ingelmunster]. (H. De Smaele)

Postscriptum. Korte samenvattingen van deze verhandelingen kan men aantreffen via de website <http://www.arts.kuleuven.be/geschie->

denis. Man kan zoeken op auteur, titelwoord, elk woord in de tekst van de samenvatting, promotor, studiejaar.

Algemeen. De website bevat de titels van alle Leuvense verhandelingen geschiedenis vanaf 1933-1934 en de samenvattingen vanaf 1986-1987.

Michel Cloet

Universiteit Gent (2005)

BILLIET, Wouter. *'Een peerdewerck.'* Sociaal-economische studie van de paardenhandel en de paardenmarkten in het 18de-eeuwse West-Vlaanderen. (I. Devos)

CAPPELLE, Charlotte. *Interstedelijke conflicten in de Bourgondische periode, casus Brugge.* (M. Boone)

CHRISTIAENS, Dimitri. *Impact van urbanisatie en de-urbanisatie op de lokale en overkoepelende economieën van het graafschap Vlaanderen.* (E. Vanhaute)

COOMAN, Björn. *Sterk Oostende. De geschiedenis van de Oostendse vestingbouw.* (J. Parmentier)

CORNE, Tom. *Britse handelaars in processtukken van de burgerlijke vierschaar te Brugge.* (M. Boone)

DE CLERCQ, Virginie. *De politieke strijd in Kortrijk in en om WO II (1938-1948).* (B. De Wever)

DECUYPER, Pieter. *Prosopografische studie van het Bourgondische leger (artillerie) in Vlaanderen.* (M. Boone)

DE GROOTE, Thomas. *De schepenbank van het ambacht Maldegem onder Philippe Alexander Emmanuel van Croÿ (1718-1768).* (R. Vermeir)

DELAHAYE, Veerle. *Dienstboden in het Brugse Vrije (1710-1815). Rurale arbeidsorganisatie en regionale diversiteit in een scharnierperiode.* (I. Devos)

DEPAUW, Bruno. *Beeldvorming rond de kustopstand (1323-1328).* (J. Dumolyn)

DEPLA, Barbara. *De consumptierevolutie in de Nieuwe tijd. Casus: de stad Roeselare en de omliggende plattelandsdorpen in de 18de eeuw.* (I. Devos)

DESCAMPS, Elise. *Nieuws van het Westelijk Front. De prentbriefkaart als propaganda-instrument tijdens de Eerste Wereldoorlog.* (B. De Wever)

DEVRIENDT, Bert. *Roeselare tijdens de 17de en 18de eeuw. Sociaal-economische studie van een kleine stad aan de hand van de accijnzen.* (R. Vermeir)

GOETHALS, Thierry-Harold. *De aartshertogen en de stad Rijsel, 1598-1621.* (R. Vermeir)

HANTSON, Marjolein. *Houtgebruik en -bezit op het platteland. Een evolutieschets van de dorpen Slijpe en Koekelare doorheen de 18de eeuw.* (E. Thoen)

HENNIION, Sarah. *Moordenaresses in West-Vlaanderen tijdens de negentiende eeuw.* (G. Deneckere)

JONCKHEERE, Ineke. *Boer zkt comfort. Studie van het consumptiegedrag in relatie tot de levenscyclus in het Land van Wijnendale in de 18de eeuw.* (I. Devos)

JOYE, Emanuel. *Politiek machtsverwervingsproces op lokaal vlak. Casus: Gemeenteraadsverkiezingen in Roeselare van 1970 tot 2000.* (L. François)

LANDUYT, Merijn. *'Ongerief ende Perykel.'* Milieuproblemen en het ecologisch draagvlak van een stedelijke samenleving in het Ancien Régime: Kortrijk in de 17de-18de eeuw. (E. Thoen)

NYFFELS, Nancy. *Tussen ascese en exuberantie: een studie naar de voedselconsumptie van personeel en passanten in het passantenhuis Sint-Juliaan te Brugge, 1400-1500.* (E. Thoen)

PROSEC, Melissa. *Spraeckkonstenaers of konstminnaers? Studie van de Brugse rederijders in de 18de-eeuwse culturele maatschappij.* (A.-L. Van Bruaene)

SINNAEVE, Stijn. *De status animarum in West-Vlaanderen in de 18de eeuw: een bronnenstudie.* (I. Devos)

SMESSAERT, Helgi. *De zetel van de Admiraliteit Duinkerke, 1626-1658. Zijn bestaansreden, zijn functie en zijn relaties.* (R. Vermeir)

SMISSAERT, Tijl. *De opbouw van het "nieuwe" Oostende, 1397-1489.* (J. Dumolyn)

STAELENS, Inge. *Een vergelijkende studie naar Grenoble en Brugge tijdens de "zwanenzang" van het Keizerrijk (1808-1815) en de Napoleonhistoriografie in Frankrijk/Grenoble en Zuidelijke Nederlanden/België.* (L. François)

TANGHE, Jonas. *Brugse stadsmilitie in de 15de eeuw.* (J. Dumolyn)

VANDENBRAEMBUSSCHE, Folkwin. *De muzikale programmering van de Brugse stadsschouwburg, 1869-1914.* (J. Art)

VAN DE WALLE, Eddy. *De veeteelt in het graafschap Vlaanderen (9de-12de eeuw).* (E. Thoen)

VAN EESSEN, Arne. *Een comparatieve studie tussen de Zeeuwse en de Zuid-Nederlandse kaapvaart tijdens de 2de helft van de 17de eeuw (1648-1713).* (J. Parmentier)

VAN SEVEREN, Sien. *'Voor tghemeene welvaart.'* *De Sint-Ivogilde van het Brugse Vrije (1591-1791).* (H. Symoens)

VERDEGEM, Simon. *Remissieverlening in het graafschap Vlaanderen, 1621-1665.* (R. Vermeir)

ZWAENEPOEL, Nele. *Het Brugse Vrije anno 1748. Socio-demografische analyse van een rurale samenleving medio achttiende eeuw.* (I. Devos)

Luc François

Miniaturisten in Doornik. – Over het statuut van de middel-eeuwse miniaturisten te Brugge heeft James Weale de essentiële teksten (verordeningen van het stadsbestuur uit 1426 en 1457) uitgegeven in zijn tijdschrift *Le Beffroi*¹; na hem hebben o. m. A. Schouteet², A. Vandewalle³ en M. Smeyers⁴ het onderwerp verder bestudeerd. De verhouding van de miniaturisten tot het schildersambacht – onder wiens voorgedij ze sinds 1426 in feite stonden – en tot het gilde der librariërs is zo in grote lijnen bekend, maar in detail ontbreekt nog heel wat aan onze kennis over het milieu van de verluchters (leertijd, leercontracten, reglementen, verplichtingen). Over de ambachtsorganisatie van de kunstenaar te Gent verscheen enkele jaren

1 J. WEALE, Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges, in : *Le Beffroi*, 2 (1864-1865), p. 298-319; 4 (1872-1873), p. 111-119, 238-337.

2 A. SCHOUTEET, Inventaris van het archief van het voormalige gild van de Librariërs en van de vereniging van schoolmeesters te Brugge, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 100 (1963), p. 228-269.

3 A. VANDEWALLE, Het librariërs-gilde te Brugge in zijn vroege periode, in: *Vlaamse kunst op perkament*, Brugge, 1981, p. 39-43.

4 M. SMEYERS e. a., *Naer natueren ghelike. Vlaamse miniaturen vóór Van Eyck*, Leuven, 1993, p. 80-120.

geleden een overzichtelijke en vernieuwende studie⁵. Voor Ieper heeft P. Trio met behulp van het weinige materiaal dat beschikbaar is, enkele hypothesen uitgewerkt⁶.

Ook in andere Zuid-Nederlandse steden blijft nog veel onbekend over de middeleeuwse miniaturisten. Daarom is het verheugend dat nu onlangs de resultaten zijn gepubliceerd van een onderzoek naar het boekbedrijf – en inzonderheid naar de boekverluchters – in het laatmiddeleeuwse Doornik⁷. De aloude bisschopsstad was op het gebied van de miniatuurkunst op verre na niet te vergelijken met het grote boekencentrum Brugge, maar de stad heeft op kunsthistorisch gebied een zekere faam i. v. m. de vroeg-15de-eeuwse schilderkunst met Jacques Daret, Robert Campin en de jonge Rogier Van der Weyden. In samenhang daarmee werd door kunsthistorici een Doornikse miniatuuerschool gecreëerd met Jan Tavernier (uit Oudenaarde), Simon Marmion (uit Amiens) en Rogier Van der Weyden, met een belangrijk scriptorium in de Doornikse Sint-Maartensabdij, met een mecenasrol van de drie 15de-eeuwse “Boergondische” bisschoppen die door hun politieke rol bij de hertog ook in contact kwamen met belangrijke miniatuurateliers – voornamelijk te Brugge – die voor de vorst werkten. Dit traditioneel geloof in een Doornikse school werd nu weerlegd door D. Vanwijnsberghe die, vertrekkend van de bronnen, een betrouwbare basis heeft gelegd voor een nieuwe studie van de Doornikse miniatuurkunst in de periode 1380-1430.

Een belangrijke bron voor dit onderzoek zijn de ordonnantiën uit 1480 voor het schildersambacht (afgedrukt op p. 247-263) waarin ook de – niet zo talrijke – miniaturisten zijn ondergebracht. Daaruit leren we o. m. dat de “apprentis” maar twee jaar leertijd moesten

---

5 E. CORNELIS, De kunstenaar in het laat-middeleeuwse Gent, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 41 (1987), p. 97-128; 42 (1988), p. 95-138.

6 P. TRIO, L'enlumineur à Bruges, Gand et Ypres (1300-1450). Son milieu socio-économique et corporatif, in : *Flanders in a European perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flanders and abroad*, Leuven, 1995, p. 721-729.

7 D. VANWIJNSBERGHE, “De fin or et d’azur”. *Les commanditaires de livres et le métier de l’enluminure à Tournai à la fin du Moyen Age (XIVe-XVe siècles)*. Uitgeverij Peeters, Leuven, 2001. Een recensie van het boek werd in 2002 gevraagd aan prof. em. dr. A. De Schryver die echter op 9 maart 2005 is overleden, zonder zijn bespreking uitgewerkt te hebben.

doorlopen vooraleer ze meester konden worden, terwijl dit voor de schilders vier jaar bedroeg. Ook in tegenstelling met hun collega's schilders moesten ze na hun leertijd geen proefstuk ("chief d' oeuvre") afleveren. De miniaturisten mochten enkel miniaturen maken, geen schilderijen; de schilders daarentegen was het niet verboden als verluchter te werken. In de voornoemde ordonnantiën werden ook technische aspecten behandeld: dragers, afmetingen, kleurstoffen, wijze van versieren, e. d.

Daarnaast bestond er ook een register van inschrijvingen in het schildersambacht: tussen 1432 en 1498 zijn er 28 miniaturisten ingeschreven, tussen 1436 en 1500 zijn er 24 "apprentis". Uit andere bronnen blijkt echter dat er in die periode wel meer verluchters aan het werk waren.

Uit dit alles krijgt men een goed beeld van de laatmiddeleeuwse Doornikse miniaturist, beter dan dit voor andere steden in de Zuidelijke Nederlanden het geval is. Maar niet enkel de miniaturisten komen in de nieuwe studie aan bod, want in het uitgebreide biografische repertorium (p. 271-318) worden alle lieden van het Doornikse boekbedrijf (kopiïsten, miniaturisten, vervaardigers van perkament, boekbinders) opgenomen.

Als een soort inleiding op de verdere studie van de Doornikse boekverluchting heeft de auteur nu reeds enkele tientallen verluchte handschriften aan Doornikse "ateliers" toegeschreven en met Doornikse meesters in verband gebracht, waaronder de bekende Pierart dou Tielt en Jean Semont. Hij kon dit doen met behulp van archivalia (rekeningen, testamenten), wapenschilden op de miniaturen, ikonografische gegevens, e. a. die naar Doornik verwijzen. De stijlkenmerken in de miniaturen kunnen vervolgens leiden naar verwante Doornikse werken. Zo zullen nieuwe toeschrijvingen oude vervangen en zullen er nieuwe groepen ontstaan, soms ten nadele van andere miniatuurcentra. Een voorbeeld. Voor de oorsprong van een Alexanderroman uit het atelier van Jean de Grise, 1338-1344 (Oxford, Bodleian Library, ms. 264) werd geopteerd voor "mogelijk"⁸ of "waarschijnlijk"⁹ Brugge ofwel voor "Brugge

8 M. SMEYERS e. a., *Naer natueren ghelike*, p. 84 ("...in 1344 mogelijk te Brugge beëindigd...").

9 M. SMEYERS (ed.), *Vlaamse miniaturen vóór Van Eyck (ca. 1380-ca. 1420). Catalogus*, Leuven, 1993, p. 6 ("...waarschijnlijk Brugge Alexanderroman van 1344.").

of Doornik”¹⁰. Volgens Vanwijnsberghe vertonen enkele handen “des affinités stylistiques évidentes avec la production gravée sur laiton tournaisienne” en ook met andere ms. die algemeen als Doorniks worden aanvaard (p. 10). Het probleem is nu, dat de middeleeuwse koperen grafplaten in Brugge en Doornik zeer met elkaar verwant zijn en dat men het niet eens is over het productiecentrum van deze platen. Door de meeste kunsthistorici wordt aangenomen dat het belangrijkste 14de-15de-eeuwse centrum van deze latoenen platen Brugge zou geweest zijn, met daarnaast Gent en Doornik als kleinere centra¹¹. Of waren er twee evenwaardige centra – Brugge en Doornik – die slechts in kleine stilistische details van elkaar verschilden ?

Besluit: als de auteur zijn systematische studie van de Doornikse miniatuurproductie op een even wetenschappelijke manier kan verder zetten als zijn bronnenonderzoek, dan zal de bisschopsstad aan de Schelde de eerste stad in de Nederlanden zijn die over een gefundeerd handschriften-corpus beschikt, wat dan uiteraard ook de andere centra zal ten goede komen.

De portretten van Memling. – De beminnelijke Memling, de “laatgotische” droom, is sinds de 19de eeuw de lieveling van veel kunstliefhebbers. Dit komt niet enkel door de mooie Madonna’s en heiligen die hij heeft geschilderd, maar ook door het romantische levensverhaal van de haveloze, gekwetste soldaat die na de verloren veldslag bij Nancy (1477) aan de poort van het Brugse Sint-Janshospitaal aanklopte, er liefdevol werd opgevangen en als dank enkele meesterwerken schilderde. Als “bewijs” daarvan is in het hospitaal de “Memlingkamer” bewaard gebleven. In de 19de eeuw heeft James Weale Memling bevrijd van zijn romantisch verleden en hem een echt leven gegeven.

Brugge heeft de Duitse immigrant altijd als een eigen zoon aan het hart gekoesterd. In de grote tentoonstelling van Vlaamse Primitieven uit 1902 waren niet minder dan 41 schilderijen – echte en andere – van Memling aanwezig. In 1939 werd een eerste tentoonstelling

---

10 M. SMEYERS, *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw*, Leuven, 1998, p. 115, 144–145.

11 Over de localisatie van de ateliers van middeleeuwse grafplaten, zie o. m. V. VERMEERSCH, *Grafmonumenten te Brugge vóór 1578*, I, Brugge, 1976, p.206–214.

gewijd aan het werk van “de deutsche Hans”, zoals de 16de-eeuwse rederijker Marcus Van Vaernewijck hem noemde. In 1994 werd de 500ste verjaardag van zijn overlijden eveneens met een tentoonstelling herdacht, met daarbij o.m. een internationaal colloquium.

Dit jaar kregen enkele Memlingportretten de eer van een tentoonstelling, ingericht door het Groeningemuseum, het Museum Thyssen Bornemisza (Madrid) en de Frick Collection (New York).

Toen Memling in 1465 te Brugge als poorter werd ingeschreven¹, zag hij de stad in haar late bloeitijd. Naast de welstellende inheemse patriciërs en handelaars waren rijke vreemde kooplui en bankiers – inzonderheid uit Italië – belangrijke opdrachtgevers. Daarnaast was er het Boergondische hof met zijn vele dignitarissen, alsmede het Sint-Donaaskapittel, het Sint-Janshospitaal, kerken en kloosters waarvan de leden bij gelegenheid een mecenasrol vervulden.

In Brugge was toen de bekendste schilder Petrus Christus die in 1444 – drie jaar na de dood van Jan Van Eyck – poorter van de stad was geworden. Zowel Van Eyck als Christus hadden ook portretten geschilderd, maar Memling die heel waarschijnlijk in Brussel in het atelier van Rogier Van der Weyden (†1464) had gewerkt, zal een eigen portrettype ontwikkelen waarin het landschap op de achtergrond een belangrijk element zal uitmaken en grote invloed zal uitoefenen op de Italiaanse portretschilderkunst. Dit alles wordt in de tentoonstelling en in de bijhorende catalogus “De portretten van

---

1 De inschrijving van Memling (*Jan van minnelinghe*) op 30 januari 1465 in het Brugse poorterboek van 1454–1478 staat niet op haar chronologische plaats. R. Parmentier heeft dit reeds opgemerkt – ook voor andere inschrijvingen trouwens – en ook dat verschillende kopiïsten aan het register hebben gewerkt (*Indices op de Brugsche poorterboeken*, Brugge, 1938, p. XXXV–XXXVI). Zie ook A Vandewalle, De geboorteplaats van Hans Memling, in: *Archiefleven*, 1 (1994), afl. 4, p. 1–2, en Id., À propos du lieu du naissance de Memling, in: H. Verougstraete e.a. (ed.), *Memling Studies: proceedings of the International Colloquium (Bruges, 10-12 November 1994)*, Leuven, 1997, p. 19–24) die o. m. naar een uitleg zoekt voor deze “onregelmatigheid”. Op te merken is dat Memlings betaling van 24 sch. gr. poortergeld niet bij de ontvangsten in de stadsrekening is geboekt. (A. Vandewalle, Bronnen van het Stadsarchief: de poorterboeken, in *Archiefleven*, 1 (1994), afl. 4, p. 3). De hierboven vernoemde “eigenaardigheden” komen ter sprake in een artikel van J.-L. Meulemeester, Vragen over het IHS-monogram op een schilderij van Hans Memling, in *Ministrando*, 41 (2005), p. 579–586. Eigenaardig genoeg lezen we op p. 580 “dat tot nu toe niemand op deze exceptionele annotatie [Memlings inschrijving] heeft gewezen en dat hier toch iets niet volledig in de haak is”; op p. 586 staat dat N. Geirnaert bezig is met “een grondiger studie nopens deze notitie”.

Memling” (o.l.v. Till Holger Borchert, conservator van het Brugse Groeningemuseum en curator van de tentoonstelling) uitvoerig aangetoond en besproken.

In het eerste hoofdstuk van de catalogus geeft T. Borchert een overzicht van het leven en het werk van Memling. Hij is weliswaar in 1465 in het poorterboek ingeschreven, maar niet in het register van het schildersambacht. Vergetelheid of tussenkomst van hogerhand? Toch was hij geen hofschilder – zoals Jan Van Eyck – en het is van hem evenmin bekend of hij ooit werk voor het stadsbestuur heeft uitgevoerd. Blijkbaar had hij geen kleine tijdelijke werkjes nodig om in zijn levensonderhoud te voorzien. In het chronologisch overzicht van Memlings werken – ingebed in het lokale politieke en economische kader – gaat de auteur nader in op de ondergane invloeden, op zijn goede faam bij de Italiaanse kooplieden die hem opdrachten opleverde, op de latere bestellingen van Brugse ingezetenen. Op de productie in zijn laatste levensjaren heeft de onzekere toestand na de dood van Maria van Boergondië (1482) invloed gehad: de politieke problemen met Maximiliaan van Oostenrijk, de verdere economische teruggang, het vertrek en de (gedeeltelijke) terugkeer van de vreemde naties.

Lorne Campbell (“Memling en de Oudnederlandse portrettraditie”) gaat uitvoerig in op de typische kenmerken van de verscheidene soorten portretten, en dit naar oorsprong en vorm. Hij zoekt naar precedenten bij Jan Van Eyck, Petrus Christus (die Memling in Brugge heeft gekend) en Rogier Van der Weyden en analyseert de vernieuwingen.

Voor Paula Nutall (“Memling en het Europese renaissanceportret”) is Memling de meesterlijke en belangrijkste portrettist in de tweede helft van de 15de eeuw te Brugge, waar hij geen concurrentie had. De schrijfster stelt de interessante vraag “of Memlings portret met achtergrondlandschap – in feite zijn meest kenmerkende portrettype – op vraag van Italianen tot ontwikkeling is gekomen” (p.75). Ze veronderstelt dat Memling zich wel bewust was van de Italiaanse belangstelling voor de landschapsschilderkunst en dat hij met dit nieuwe portrettype aan de smaak van zijn Italiaanse klanten wilde tegemoetkomen. Nutall geeft treffende voorbeelden van portretten door Italiaanse schilders (Botticelli, Piero della Francesca, Perugino e. a.) die hun inspiratie vonden bij Memling.

Het technisch onderzoek van schilderijen wordt alsmaar belangrij-

ker. Maryan Ainsworth geeft in haar bijdrage "Spaarzame middelen, opmerkelijke resultaten. De schildertechniek van Memlings portretten." enkele voorbeelden van het onderzoek van de verfbehandeling en -techniek die een chronologische ontwikkeling van Memlings werk laten zien. Belangrijk is de uitkomst van haar onderzoek van het portret (cat. 28) van Jacob (?) Obrecht, ged. 1496, dat door Dirk De Vos aan Memling werd toegeschreven, maar dat ze als gevolg van nieuw onderzoek op naam zet van een navolger van Memling. Voor Campbell lijkt het werk in Antwerpen te zijn geschilderd; Borchert denkt ook in die richting en brengt ook nog andere argumenten aan tegen de toeschrijving aan Memling.

Het laatste gedeelte van de catalogus bevat de uitvoerige kritische inventaris van 28 nrs. en is van de hand van Till Borchert. Een aantal nieuwe dateringen zijn het gevolg van het doorgedreven stilistisch en technisch onderzoek tijdens de laatste jaren.

Luc Devlieghe

Vlaamse Primitieven. – Het "Studiecentrum voor de 15de-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik" (oorspronkelijk het "Nationaal Centrum voor Navorsingen over de Vlaamse Primitieven") bestaat een halve eeuw. Deze instelling is een wetenschappelijk documentatiecentrum voor de studie van de schilderkunst der Vlaamse Primitieven door o.m. de publicatie van de reeksen *Corpus*, *Repertorium* en *Bijdragen*. In 1951 verscheen als nr. 1 van de reeks *Corpus* het (Franse) boekdeel over het Brugse Groeningemuseum (toen nog "le musée communal de Bruges"), geschreven door A. Janssens de Bisthoven en R. Parmentier. Het 50-jarig bestaan werd op 21 november 2005 te Brussel gevierd met een studiedag waar o.m. A. Châtelet sprak over de jeugdperiode van Jan Van Eyck en C. Heck over de middeleeuwse iconografie van de twee Sint-Jannen en het Lam Gods.

De verjaardag was voor het tijdschrift *Vlaanderen één* van de redenen om een themanummer aan de Vlaamse Primitieven te wijden. Daarin bespreekt C. Stroo het interessante onderzoeksproject over de pre-Eyckiaanse paneelschilderkunst in de Nederlanden dat sinds 2003 in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium loopt. Van de

ca. 30 in onderzoek zijnde objecten is maar van één, de schilder bekend, nl. de Ieperling Melchior Broederlam met de buitenluiken van het Passieretabel in Dijon. De resultaten van dit grootschalig onderzoek zullen hopelijk meer licht werpen op de oorsprong van de kunst der Vlaamse Primitieven. Over de 15de-eeuwse doekschilderkunst – te Brugge het product van de *cleederscrivers* – zijn de laatste jaren enkele boeken verschenen. H. Mund geeft een goede samenvatting van wat over doekschilderkunst is bekend (techniek, onderwerp, schilders, opdrachtgevers, kopers), met bespreking van enkele voorbeelden. Door de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten (Brussel) wordt een vijfdelige catalogus van hun Vlaamse Primitieven uitgegeven. Uiteraard gaat daarmee ook technisch onderzoek gepaard; van de technische analyses brengt de infraroodreflectografie de ondertekening aan het licht. P. d’ Olne licht dit onderzoek toe en bespreekt vier voorbeelden. B. Fransen stelt de vraag of het Brugse (?) paneel “Sint-Anna-te-Drieën en heiligen” (KMSK, Brussel) geschilderd werd voor het Brugse karmelietenklooster. In twee bijdragen herhaalt A. Janssens zijn argumentatie – gepubliceerd in deze *Handelingen*, jg. 2004 – voor de identificatie van de Brugse anonieme Meesters van de Lucia- en Ursulalegende. J. L. Meulemeester die deze aflevering samenstelde, schreef het laatste artikel, nl. over het Christusportret als tabernakeldeur. Voortbouwend op een suggestie van A. Ainsworth, bespreekt hij enkele portretten die mogelijk als tabernakeldeurtje hebben gediend.

Jaarboek Antwerpse Bibliofielen. – De jongste afleveringen van *De Gulden Passer. Jaarboek van de Vereniging der Antwerpse Bibliofielen* leggen op een overtuigende wijze getuigenis af van de frisse wind die doorheen deze prestigieuze, ‘bejaarde’ vereniging waait. Het bestuur en de redactie werden aanzienlijk verjongd en deze nieuwe ploeg zet de uitgave van de jaarboeken op een voortreffelijke manier verder (redactioneel gaaf, keurig vorm gegeven, met een *index nominum* achterin). Het is opnieuw een aanwijzing dat de boekgeschiedenis in Vlaanderen zich hoe langer hoe meer ontwikkelt tot een volwaardige en zelfstandige discipline. Regelmatig pakt dit *Jaarboek* uit met bijdragen die ook voor de lezer van de *Handelingen* relevant zijn. In de jongste uitgaven is dit misschien iets minder het geval,

maar de breed geïnteresseerde lezer mag steeds rekenen op veel leesplezier en onverwachte ontdekkingen.

De tachtigste jaargang (2002) opent met een *In memoriam Leon Voet (1919-2002)* door Francine de Nave. Voet was jarenlang conservator van het Museum Plantin-Moretus in Antwerpen en hij bezorgde met zijn *The Golden Compasses* (2 dln., 1969-1975) en *The Plantin Press (1555-1589)* (6 dln., 1980-1983) de internationale boekgeschiedenis onmisbare instrumenten met betrekking tot het leven van Christoffel Plantijn en tot de bedrijfsvoering en de bibliografie van de Officina Plantiniana. De mediëvisten zullen Leon Voet vooral herinneren uit zijn 'eerste' wetenschappelijke leven, toen hij onderzoek deed over het grafelijke domein in het middeleeuwse Vlaanderen, en, vooral, samen met Egied Strubbe *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden* (1960) uitbracht. Het manuscript van zijn proefschrift (*Het domein van de graven van Vlaanderen (864-1191)*) maakt deel uit van Voets persoonlijk wetenschappelijk archief, dat door zijn weduwe in 2003 werd overgemaakt aan het Museum, en door Francine de Nave werd geïnventariseerd en toegankelijk gemaakt (jaargang 82 (2004), p. 179-196).

Verder willen we nog wijzen op een kleine bijdrage van Gay Van Der Meer (jaargang 80 (2002), p. 9-38). Hij analyseert het *Album Amicorum* van Gillis Anselmo (Antwerpen, 1575-Bremen 1602), kleinzoon van de internationale koopman Gillis Hooftman, die in 1585 in de diaspora ging. Vele bekende en minder bekende figuren, vaak vluchtelingen, uit de Nederlanden lieten iets in dit album na. Zo ook Frans Nans die in 1584 uit Brugge wegvluchtte, in 1593 in Middelburg stadsdokter werd en aldaar in 1601 voor een inscriptie in Anselmo's album zorgde. In het jaarboek 2004 vormen de uitgave en studie van de bibliotheekcatalogus van Laevinus Torrentius (1525-1595) de hoofdmoot. Torrentius voorzag zich uitgebreid van de studies van zijn Brugse 'tijdgenoten', met onder meer werk van Ludovicus Carrio, Georgius Cassander, Jacobus Crucquius, Hubertus Goltzius, Franciscus Modius, Jacobus Pamelius, Jacobus Reyvardus, Martinus Smetius, Laurentius Villavincencius, Juan Luis Vives en Aegidius Witzius.

Ludo Vandamme

Praktische handleiding tot de middeleeuwse opstand. – Dit was de titel van de lezing die Raf Verbruggen hield op de jaarvergadering van ons Genootschap op 5 maart 2005. Hij deed dit naar aanleiding van de voorstelling van zijn boek *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw* (VHS 12). Hier volgt de volledige tekst van deze lezing.

“Een praktische handleiding tot het organiseren van een middeleeuwse opstand – dat is wat ik u het volgende half uur wens te geven. En om dat te kunnen doen – dames en heren – zou ik een beroep willen doen op uw verbeeldingskracht. Probeer uzelf te verplaatsen in de schoenen van een 14de-eeuwse ambachtsman: stel u voor dat u een Gents schipper bent, of een smid uit Brugge, of misschien wel een Ieperse wever. U heeft al heel wat meegemaakt in uw leven: een aantal van uw kinderen is gestorven aan de pest, u heeft oorlogen gekend, en ongetwijfeld is de stad waarin u woont al meermaals het strijdtoneel geweest van bloedige en minder bloedige oproeren. Er zijn redenen genoeg om in opstand te komen: gebrek aan politieke inspraak, discriminatie van uw ambacht, corruptie van de politieke machthebbers, een te hoge belastingdruk, of een loon dat te laag is in verhouding tot het werk dat u verricht. Met andere woorden: u bent niet helemaal tevreden met de situatie waarin u leeft, en u zou daar graag iets aan veranderen. Stel u dit alles voor, en voel vooral de ontevredenheid van de 14de-eeuwse ambachtsman.

Wanneer u zich voldoende heeft ingewerkt in uw nieuwe persoonlijkheid, kunnen we overgaan naar de volgende stap. Ditmaal verlang ik van u geen reis meer doorheen de tijd, maar wel één doorheen de ruimte. Verlaat dus deze prachtige locatie, die in de 14de eeuw toebehoorde aan prins en vorst, en treedt binnen in een kleine, duistere kroeg. In deze kroeg bent u al vaak geweest, samen met andere werklieden uit uw ambacht. Te samen met uw kameraden heeft u zich op deze plaats al meermaals beklaagd over de toestand waarin u leeft en werkt.

Stel u dan ook voor dat er hier voor u geen onbekende historicus staat, maar wel: een man van de opstand. Een Jacob van Artevelde bijvoorbeeld, of een Pieter de Coninck. Deze man, deze onbekende, die zich bij uw gezelschap voegt, voelt uw verbolgenheid en uw onvrede. En deze man vertelt u: “KOM IN OPSTAND”. U kijkt de man allemaal schaapachtig aan, tot één van u de moed heeft om te vragen:

“Maar hoe moeten wij dat in Godsnaam doen?” De onbekende zal u dan het volgende vertellen (en hier begint de eigenlijke handleiding tot het organiseren van een middeleeuwse opstand):

Een oproer ontketenen is op zich niet zo moeilijk. Het voordeel is dat ongeveer iedere Gentenaar, Bruggeling of Ieperling die in de 14de eeuw leeft al één of meerdere opstoten heeft meegemaakt. Iedereen weet wat een opstand is, en iedereen weet hoe deze in zijn werk gaat. Een middeleeuws oproer is in die zin te vergelijken met een moderne betoging. Een betoging verloopt volgens een bepaald stramien, volgens een ongeschreven draaiboek dat door iedereen gekend is. Om een betoging te organiseren dient men enkel een plaats en datum van bijeenkomst af te spreken, en zoveel mogelijk mensen op de hoogte te brengen. Hetzelfde geldt voor het middeleeuwse oproer.

De historicus-socioloog Charles Tilly heeft op basis van deze vaststelling het concept *REPertoire* ontwikkeld. Groepen maken slechts gebruik van een klein aantal actievormen om hun ontevredenheid te uiten, net zoals ook toneelgezelschappen een beperkt repertoire hebben. Een repertoire evolueert slechts traag, waardoor mensen er na een tijd mee vertrouwd zijn, en er zonder veel voorafgaande organisatie aan kunnen deelnemen. De best gekende actievormen uit het repertoire van de 20ste en vroeg-21ste-eeuwse West-Europeaan zijn bijvoorbeeld de staking en de betoging. Voor de 14de-eeuwse Vlaming zijn dit de wapening en de uitgang (een soort staking). Wanneer u een opstand wil organiseren, zal u dus gebruik moeten maken van een actievorm uit het repertoire.

Bij de organisatie van een oproer komen een aantal belangrijke stappen voor. Ten eerste dient u de steun te krijgen van uw ambacht. Vervolgens moet ervoor gezorgd worden dat zoveel mogelijk mensen gemobiliseerd worden. Eens het oproer van start is gegaan, is het van belang dat u een duidelijke boodschap overbrengt: het is belangrijk dat u laat merken wie u juist viseert met uw actie, en waartegen u zich verzet. Laat ons deze verschillende stappen wat meer in detail bekijken.

Hoewel de mobilisatie voor een wapening of uitgang spontaan kan gebeuren, is een minimale voorbereiding toch gewenst. Er moet een actievorm gekozen worden (wapening of uitgang), en er moet een tijdstip en plaats van samenkomst worden vastgelegd. Deze voorbereidingen verlopen bijna altijd binnen het kader van een bestaande

organisatie: meestal is dit het ambacht – soms ook wel de parochie of de wijk. Het ambachtsbestuur of de eed heeft onder andere het recht de leden van het ambacht bijeen te roepen. Alle leden zijn hieraan gebonden. Bij de organisatie van een oproer kan het ambachtsbestuur dus van dit recht gebruik maken om de leden bijeen te roepen. Bovendien heeft het ambachtsbestuur de macht om te beslissen of men al dan niet in opstand komt. Het mag dus duidelijk zijn dat de ambachten een cruciale rol spelen bij de organisatie van een oproer.

Stel nu dat het ambacht besloten heeft om in opstand te komen, en er voor kiest een wapening te ontketenen. Wat is dat eigenlijk, een wapening? Wel, op zich is een wapening niets anders dan de gewapende bijeenkomst van de stedelijke milities op een centrale plaats in de stad. In de 14de eeuw zijn deze stadslegers voornamelijk samengesteld uit de ambachten, waarbij elk ambacht naargelang haar getalsterkte en belangrijkheid, meer of minder soldaten moet leveren aan de stadsmilitie.

Het gemeenteleger wordt opgeroepen door de stadsklokken te luiden. Onder hun banieren trekken de ambachten dan gewapend naar een centrale plaats in de stad, waar zij zich per ambacht opstellen. Op die manier kan het stadsleger zeer snel bijeengeroepen worden. Bij zulk een wapening of herescouwing wordt er een behoorlijke militaire macht op de been gebracht. Wie er in slaagt zijn wil op te leggen aan de bijeengekomen soldaten, heeft dus een zeer grote macht in handen. Dit kan een belangrijke dreiging betekenen: bijvoorbeeld voor de graaf van Vlaanderen. De stad kan namelijk beslissen haar milities tegen hem te gebruiken, bijvoorbeeld wanneer deze haar privileges geschonden heeft. Het succes van de wapening is dus te danken aan de dreiging die er van uitgaat.

Op die manier kan een wapening zelfs effect hebben zonder dat er geweld bij te pas hoeft te komen. Ik geef een voorbeeld uit de Gentse opstand tegen de graaf, die het graafschap teisterde tussen 1379 en 1385. Begin juni 1380 trok de graaf naar Brugge, op dat ogenblik samen met het Brugse Vrije bondgenoot van de graaf tegen de Gentenaars. In de stad bevonden zich toen ook de milities van het Brugse Vrije, het welvarende plattelandsdistrict rond Brugge. Wat zich toen voordeed, werd op de volgende manier beschreven door een anonieme rijmkroniek uit de late 14de eeuw:

*L'endemain tempre, viennent ens
 Li comtes et tous ses gens
 A Bruges, sur le marchiet,
 Où il trouva tout à piet
 Bien XXX^m hommes armés;
 Partout lez a-il salués.
 A l'hostel sont lez gens ales,
 Quar pluseur y furent lasses.
 Mout y furent joieus de cuer
 Pour la venue du noble seigneur.
 Demain, bien mattin, si vous di,
 Chil du Franc, à grand cri
 En le court armé alèrent
 Et au comte demandèrent
 Pour avoir noviele franchise.*

De milities van het Brugse Vrije – hoewel zij streeden aan de zijde van de graaf – wensten een nieuw privilege. Daartoe trokken zij gewapend naar de grafelijke verblijfplaats te Brugge (dat is tussen haakjes de plaats waar wij ons momenteel bevinden), en stelden zich daar op. De graaf was zodanig onder de indruk van deze wapening van de milities van het Vrije, dat hij hen op 6 juni een nieuw privilege schonk. Later werd dat privilege echter herroepen *comme contraint par l'impression que lui firent très grand multitude de ceulx du terroir du Franc, qui vinrent a grant effroi armez en l'ostel dudit monseigneur de Flandres à Bruges*. Het privilege werd met andere woorden als ongelukkig beschouwd omdat het onder druk – onder dwang – was uitgevaardigd.

Beste ambachtslieden – zou de onbekende man in de kroeg zeggen – wanneer u een wapening wil organiseren, dan moet u ervoor zorgen dat u genoeg volk op de been krijgt. Anders is de dreiging niet sterk genoeg, en leidt de actie niet tot het gewenste effect. Mobilisatie is dus van groot belang. Hét mobilisatiemiddel bij uitstek is de stadsklok, aangezien deze de stadsmilities bijeen roept. Stadsklokken zijn daarom een belangrijk doelwit voor oproerlingen, onder meer ook omdat zij geassocieerd worden met de uitoefening van de rechtspraak en het bestuur in de stad. Zij zijn als het ware de stem van de macht.

De volgende geschiedenis wens ik u niet te onthouden. In juni

1325 – tijdens de opstand van Kust-Vlaanderen tegen de graaf, die duurde van 1323 tot 1328 – trok de graaf naar Kortrijk om deze stad te beschermen tegen de opstandige Bruggelingen. Omwille van strategische redenen stak de graaf de buitenwijken van de stad in brand. De brand sloeg echter over naar de rest van de stad, die vuur vatte. Reden genoeg voor de Kortrijkzanen om in opstand te komen. Enkele woedende stedelingen slaagden erin de klokken te luiden, waarop de gehele bevolking gewapend kwam aangelopen en de strijd aanging met de graaf en zijn gevolg. Zelfs in chaotische omstandigheden zal men dus trouw blijven aan het repertoire, en de stadsklokken proberen te luiden.

Er kunnen zich echter meerdere moeilijkheden voordoen wanneer men de stadsklokken wenst te luiden om een oproer in gang te zetten. Om te beginnen mag niet zomaar iedereen de klokken van het belfort luiden. Het bijeenroepen van de stadsmilities via de stadsklok is eigenlijk een vorstelijk voorrecht. Als vertegenwoordigers van de graaf zijn de schepenen de enigen die de stadsklokken mogen luiden. Een waarschuwing: op het onbevoegd luiden van de klokken staan zware straffen. Bovendien is het niet zo eenvoudig om bij de stadsklokken te komen. Wanneer een opstand dreigt wordt de bewaking in de stad vaak aanzienlijk verscherpt, en trekken wachters door de straten om bij elk teken van onrust in te grijpen.

Het kan dus voorkomen dat men er niet in slaagt het belfort te bereiken. In dat geval moet men anders te werk gaan. Men kan bijvoorbeeld in groep met veel lawaai door de straten van de stad trekken. Meestal worden dan banieren meegedragen, aangezien deze een mobiliserende kracht bezitten. Mensen zullen aangetrokken worden door het lawaai, en het geroep en de oproerige stoet vervoegen. Om meer kabaal te kunnen maken, kan men ook op metalen kookgerei slaan. Meerdere gevallen hiervan zijn bekend, en één kroniek beweert zelfs dat dit gebeurde tijdens de Brugse Metten. Zulk een gewapende optocht door de straten van de stad noemt men ook wel een loop. Door een loop te organiseren, neemt men als het ware bezit van de stedelijke ruimte.

Wanneer voldoende mensen gemobiliseerd zijn, komen we tot de wapening zelf. Een wapening heeft steeds een doel. Dat kan zijn: het uiten van ontevredenheid, bijvoorbeeld over de schending van de stedelijke privileges door de graaf. Of: het verwezenlijken van één of

meerdere aanspraken (een hoger loon, of inspraak in het stadsbestuur). Wanneer u een wapening organiseert moet u er voor zorgen dat die ontevredenheid of die aanspraken duidelijk geformuleerd worden. Een wapening is een middel tot communicatie met andere groepen in de stad, met de stedelijke overheid, of met de graaf. Deze communicatie verloopt vaak op een rituele en symbolische manier. Twee elementen spelen hierin een belangrijke rol. Ten eerste de keuze van een decor waarin de wapening zich zal afspelen. En ten tweede: de keuze van bepaalde personen als doelwit voor de oproerlingen.

Wanneer u een wapening organiseert, kies dan steeds een belangrijke, symboolgeladen plek uit als decor van uw revolutie. In de meeste gevallen wordt bij de wapening het centrale marktplein van de stad bezet. In Gent bijvoorbeeld bezetten oproerlingen meestal de Vrijdagmarkt, die meermaals het toneel van veldslagen tussen het weversambacht en het voldersambacht is geweest. In Brugge en Ieper verkiezen de rebellen meestal de Grote Markt. Ook wanneer de Gentenaars tijdens de opstand van 1379-1385 andere steden innamen, stelden zij zich steeds gewapend op op het marktplein. De markt is een belangrijke plaats in de middeleeuwse stad, en wordt meermaals als een symbool, een *pars pro toto* voor de stad zelf gebruikt. Door de markt te bezetten, neemt men dus bezit van de gehele stad. Deze symboliek wordt zeer goed gecapteerd door de overheid, die vaak het einde van een opstand bezegelt door haar banier op de markt te plaatsen. Vaak ook worden opstandelingen terechtgesteld op het marktplein.

In plaats van het marktplein te visereren, kan u er echter ook voor kiezen uw actie te richten op één van de gebouwen die zich op de markt bevinden. Dat het belfort met haar stadsklokken vaak een cruciaal doelwit is, hoef ik u niet meer te vertellen. Men kan zich echter ook opstellen voor het schepenhuis of de lakenhal. Beide zijn belangrijke symbolen van de stedelijke macht, die gevisualiseerd wordt door het indrukwekkende karakter van deze gebouwen. Vaak vormen de centrale gebouwen van de stad (belfort, lakenhal en schepenhuis) een architectonisch geheel dat dienst doet als een politieke arena, waarin onderhandelingen kunnen plaatsvinden. Door uw acties op deze plaats te concentreren, plaatst u als oproerling uw eisen op de voorgrond, en verplicht u de rest van de stad tot discussie en onderhandeling.

Andere belangrijke stedelijke symbolen zijn de stadspoorten en stadsmuren. Beide zijn een veruiterlijking van de scheiding tussen de stad en het platteland. Het zijn krachtige symbolen die vaak op stadsegels afgebeeld worden. Vooral in Ieper werden de stadsmuren en -poorten tijdens meerdere revoltes gevisieerd. Soms werden zij zelfs afgebroken door de opstandelingen, zoals tijdens de opstand van Kust-Vlaanderen in de jaren 1323-1328. In Ieper woonden de textielarbeiders namelijk buiten de stadsmuren, die de scheidingslijn vormden met de binnenstad waar van oudsher het stadspatriciaat woonde. Door deze scheidingslijn af te breken, en nieuwe stadsmuren op te richten rond de buitenwijken, wilden de Ieperse textielambachten tonen dat zij een substantiële rol vervulden in de stad en dat men terdege rekening zou moeten houden met hun eisen.

De Gentenaars, die tijdens hun grote opstanden tegen de graaf vaak andere Vlaamse steden innamen, bezetten daarbij niet enkel de markt van deze steden, maar braken ook meermaals de stadsmuren en -poorten af. Na hun overwinning tegen de Bruggelingen op het Beverhoutsveld, op 3 mei 1382, braken zij de Brugse St-Catharinapoort, Gentpoort en Heilig-Kruispoort af. De grachten naast de poorten werden met aarde en steen gevuld zodat men de stad dag en nacht vrij kon betreden. Zo demonstreerden de Gentenaars op symbolische wijze hun overwicht op de andere steden van het graafschap.

Opnieuw begrijpen de overheden deze symboliek zeer goed. De repressie na een opstand richt zich dan ook vaak tegen deze zelfde muren en poorten. Een typisch ritueel dat zich voordoet bij de overgave van een rebelse stad aan de vorst is bijvoorbeeld het plechtig overdragen van de sleutels van de stadspoorten. Soms wordt door de vorst zelfs het bevel gegeven de stadsmuren- en poorten van een rebelse stad af te breken. In de vrede van Athis-sur-Orge, die gesloten werd tussen Frankrijk en Vlaanderen in 1305, na de gebeurtenissen rond de Guldensporenslag, wordt het bevel gegeven *a abatre et a oster [...] toutes les forteresses des cinc bones villes de Flandres, cest assauoir de Douay, de Lisle, de Yppre, de Bruges et de Gand a perpetuite senz iames remettre ne refaire*. De koning gaf dus het bevel de stadsmuren van de grote Vlaamse steden af te breken, en ze nooit meer terug op te bouwen. Zo toont de vorst dat hij meester is over de stad, en de macht bezit om een opstandige stad te verwoesten.

Indien u niet in opstand wenst te komen tegen het stadsbestuur, maar wel tegen de graaf, dan moeten andere doelwitten gekozen worden. Zeer geschikt om de graaf te treffen is een aanval op de grafelijke residenties en kastelen. Een bekend voorbeeld is de verwoesting van het grafelijk slot te Wondelgem door de Gentenaren in 1379, bij de aanvang van de Gentse Oorlog. Het slot was nog maar kort tevoren opgericht, en de verwoesting ervan maakte daardoor des te meer indruk. Het mag ons dan ook niet verwonderen dat de graaf woedend was over deze gebeurtenis, en eiste dat de schuldigen zwaar bestraft zouden worden.

Een belangrijke les: maak u als opstandeling niet schuldig aan blind geweld. Zaa niet zomaar dood en vernieling, maar selecteer een doelwit met een hoge symboolwaarde. Gelijkaardige technieken worden trouwens gehanteerd door het internationaal terrorisme in het begin van de 21ste eeuw: denk maar aan de aanslagen tegen het World Trade Center en het Pentagon op 11 september, dé symbolen van de economische en militaire macht van de Verenigde Staten.

Om uw boodschap over te brengen, dient u niet enkel een decor te kiezen, maar kan het ook zinnig zijn bepaalde personen als doelwit uit te pikken. Wanneer u zich wil verzetten tegen het stadsbestuur, dan kan u een zeer diepe indruk nalaten door één of meerdere schepenen te intimideren, op te sluiten of zelfs te doden. Schepenen zijn dé vertegenwoordigers van de stedelijke macht. Zij bezitten de hogere en lagere rechtspraak over de inwoners van de stad, en hebben verregaande wetgevende en bestuurlijke bevoegdheden. Moord of gewelddaden tegen schepenen wordt dan ook zeer streng bestraft. Maar een duidelijkere manier om uw ontevredenheid met de stedelijke politiek te tonen, is er niet.

Berucht is onder meer de moord op de Ieperse schepenen op Sint-Andriesavond 1303. Tijdens de onlusten die zich toen voordeden, trok de bevolking van de stad naar de lakenhal, en doodde daar meerdere schepenen, raadsleden en patriciërs. Deze moord had een enorme symbolische kracht, en had een grote weerslag in het gehele graafschap Vlaanderen. Een ander voorbeeld: op 9 april 1362 werd Franskin Brand terechtgesteld, nadat hij had bekend dat hij had samengezworen met een aantal ballingen. Zij zouden het plan hebben opgevat om de schepenen en aanhangers van de graaf in Ieper, samen met al hun zonen ouder dan zes jaar, te vermoorden.

Bent u in opstand tegen de graaf, dan moeten andere slachtoffers gekozen worden. Natuurlijk kan u de graaf zelf doden of gevangen nemen, maar dat raad ik u ten zeerste af. De enige keer dat dit naar mijn weten gebeurd is, is tijdens de kustopstand. Herinner u het oproer dat uitbrak te Kortrijk in 1325, toen graaf Lodewijk van Nevers per ongeluk de stad in brand stak. Lodewijk werd gevangen genomen en uitgeleverd aan het opstandige Brugge, waar hij bijna een half jaar lang gevangen zat. Ook enkele vazallen van de graaf werden toen gevangen genomen. Anders dan de graaf werden zij niet gespaard, maar één na één ter dood gebracht. Men stelde dus niet de graaf zelf verantwoordelijk voor de brand, maar wel zijn helpers en raadgevers.

Een goede raad: val de graaf niet persoonlijk aan, maar richt u steeds op onderdanige toon tot hem. Door u te beroepen op de rechtvaardigheid van de vorst, zal hij geneigd en zelfs enigszins gedwongen zijn, zich ook als een rechtvaardige heerser te gedragen.

Omwille van die reden is het beter een grafelijk ambtenaar als doelwit te kiezen, bij voorkeur een baljuw. De baljuws zijn bij uitstek dé lokale vertegenwoordigers van de graaf, en de incarnatie van het grafelijke gezag.

Een gebeurtenis met een enorme symboolwaarde was bijvoorbeeld de moord op de Ieperse baljuw Jan van Prisenare in 1361. Rond 16 mei werd deze door de opstandige wevers en volders gevangen genomen. Twee weken later werd hij gedood: terwijl de stadsklokken de hele tijd luidden, werd hij uit een raam van het belfort naar beneden geworpen. De ambachten, die zich gewapend en met hun banieren op de markt hadden opgesteld, keken toe. Die zelfde nacht nog werd ook de broer van de baljuw plechtig onthoofd.

Wanneer u begint te gruwelen bij het aanhoren van deze gewelddaden, bedenk dan, beste lieden, dat de onderdrukking en repressie waaraan u onderhevig bent, minstens even wreed en gewelddadig is. Wij zitten verstrikt in een spiraal van geweld, net zoals bijvoorbeeld Israëlieten en Palestijnen in de decennia rond het jaar 2000, en het is quasi onmogelijk daaruit te ontsnappen.

Het lijkt mij dat ik u voldoende tips heb gegeven. Vergeet deze niet, want zij zullen zeer goed van pas komen wanneer u in opstand komt. Laat mij om af te sluiten nog enkele verzen citeren uit een gedicht van de Gentse dichter Boudewijn van der Luere. Het gedicht

werd geschreven tijdens de Gentse opstand van de jaren 1380, naar aanleiding van een belegering van Gent door de graaf. In de hierna volgende verzen wordt een wapening van de Gentenaars beschreven. De Heiligen – dit zijn de *Santen ende Santinnen* uit het gedicht – symboliseren de ambachten waarvan zij de patroon zijn. Een speciale plaats bekleedt Sint-Joris, de patroonheilige van het Gentse kruisboogschuttersgilde. Dit was het elitecorps van de stadsmilitie. Het prieel in het gedicht staat symbool voor de marktplaats, de maagd is een allegorie voor de stad Gent. Graaf Lodewijk van Male wordt voorgesteld als de zwarte leeuw.

*Doen sagic, dat mi dochte abuus,
Ghene santen ende santinnen
Versamelt ten preyele binnen,
Haer lijf ghewapent, bruun van stale
Met banieren van sindale
Ende met meneghen wimpel scone.
Het mochte Gode vanden trone
Hulpen dat edel auijs!
Vore den riddere sente jorijs,
Van perlen met robine ghecruust,
Ende die leev van perlen juust
Staende int velt van diamanten.
Alle santinnen ende alle santen
Die brachten alle haer teken daere.
Om die maghet waren si in vare,
Dat haer iet mescomen mochte:
Want si hadden dat gherochte
Vanden swerten leev ghehoert,
Diese dicke hadde ghestoert –*

Terug naar 2005 nu. Over de oproeren en revoltes van de 14de eeuw kan nog veel meer gezegd worden dan wat ik u zojuist heb verteld. Wanneer u meer wilt weten en begrijpen over de woelige opstanden in het 14de-eeuwse Vlaanderen, dan kan u natuurlijk ook het boek *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw* lezen. Het boek is een bewerking van de licentiaatsverhandeling die ik enkele jaren geleden heb geschreven, en

is uitgegeven in de reeks Vlaamse Historische Studies. Dat boek en die thesis heb ik echter niet helemaal alleen gemaakt. Vele mensen hebben mij geholpen, en ik zou deze dan ook uit de grond van mijn hart willen bedanken. In het bijzonder zou ik hier professor Marc Boone willen bedanken, die mij de kans heeft geboden gedurende twee jaar een bijzonder interessant onderwerp te bestuderen, en mij daarbij met onmisbare raad heeft bijgestaan. Ook Jelle Haemers (hij kon jammer genoeg niet aanwezig zijn) verdient mijn dank omdat hij mij geholpen heeft bij het herwerken en updaten van mijn thesis. De Emulatie, en met name de heren Maurice Vandermaesen en Ludo Vandamme wens ik van harte te bedanken omdat zij de publicatie van dit boek hebben mogelijk gemaakt, en daar zelf zeer veel tijd en moeite hebben in gestoken. En u, dames en heren, dank ik voor de aandacht en interesse die u het voorbije half uur betoond heeft voor een – naar mijn mening – toch wel zeer boeiende materie. Dank u wel.”

Raf Verbruggen

Werkten mee aan deze jaargang

Stef Bommaert
J. van Ruusbroecstraat 6,
8310 Assebroek (Brugge)

Hendrik Callewier
Zandstraat 28/31,
8500 Kortrijk

Prof. em. Michel Cloet
Bergstraat 111,
3010 Kessel-Lo

Heidi Deneweth
Ooievaarsnest 58,
9050 Gent

Pierre De Laey (+)
Mevrouw Pierre De Laey,
Sint-Godelievedreef 20,
8310 Sint-Kruis (Brugge)

Martina De Moor
Cécile Cautermanstraat 33,
9040 Sint-Amandsberg.

Luc Devliegher
Ten Hove 17,
8200 Sint-Michiels (Brugge)

Prof. dr. Luc François
Chrysantenstraat 19,
8400 Oostende

Jelle Haemers,
Middelleeuwse Geschiedenis
Universiteit Gent,
Blandijnberg 2,
9000 Gent

Dominique Marechal
Peter Benoîtlaan 31,
8200 Sint-Andries (Brugge)

Kurt Priem
p.a. Grootseminarie,
Potterierei 72,
8000 Brugge

Koen Rotsaert
Brugsesteenweg 36 bus 2,
8420 Den Haan-Wenduine

Prof. dr. Paul Trio
Reigershof 6,
8580 Avelgem

Ludo Vandamme
p.a. Openbare Bibliotheek
Brugge,
Kuipersstraat 3,
8000 Brugge

Andries Van den Abeele
Stijn Streuvelsstraat 56,
8000 Brugge

Stéphane Vandenberghe
Maria van Bourgondiëlaan 32,
8000 Brugge

Maurice Vandermaesen
p.a. Rijksarchief Brugge,
Academiestraat 14-18,
8000 Brugge

Lawrence Van Haecke
Tijl Uilenspiegelstraat 38,
8000 Brugge

Raf Verbruggen
Broechemlei 68,
2520 Ranst

ARTIKELS

-
M. De Moor, <i>De Gemene en Loweiden in Assebroek als één van de laatste gemene gronden in Vlaanderen. Beknopte geschiedenis van de instelling en inventaris van het archief</i>	3-45
L. Devliegheer, <i>Een preekstoel van Hendrik Pulinx voor de kerk van Ruddervoorde (1719)</i>	46-53
P. De Lacy, <i>Boekenveilingen in Brugge, 1750-1810. Een repertorium van de gedrukte veilingcatalogi</i>	54-131
K. Rotsaert, <i>Franse kloosterlingen via West-Vlaanderen naar Sluis (1907-1939)</i>	132-147
H. Callewier, <i>"Ghelt omme meer ghelts". De Kortrijkse lombarden en hun integratie in de stad in de late middeleeuwen</i>	193-214
J. Haemers, <i>Middelburg na Pieter Bladelin. De juridische en militaire strijd tussen vorst, stad en adel om sociale erkenning en politieke macht (1472-1492)</i>	215-266
K. Priem, <i>Jacobus Willems en het muziekleven in de Sint-Donaaskathedraal in Brugge (1624-1645)</i>	267-308
L. Van Haecke, <i>Bevolking, nataliteit en mortaliteit in Brugge, 1830-1970</i>	309-351

BOEKBESPREKINGEN

-
A. Vandewalle (red.), <i>Te Wapen ! Heraldiek, teken van gezag en identiteit</i> (A. Van den Abeele)	148-149
M. Ryckaert en A. Vandewalle (red.), <i>Brugge. De geschiedenis van een Europese stad</i> (P. Trio)	149-154
Th. A. Boogaart II, <i>An Ethnogeography of Late Medieval Bruges</i> (H. Deneweth)	154-158
J. Decavele, <i>De eerste protestanten in de Lage Landen</i> (L. Vandamme)	159-162
W. Thomas (red.), <i>De val van het Nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604</i> (L. Vandamme)	162-166

D. Dendooven en J. Snick, <i>Mathijs De Visch 1701-1765</i> (D. Marechal)	167-169
W. van Dievoet, <i>Brugse edelsmeden van de negentiende eeuw</i> (S. Vandenberghe)	170-171
C. Van Louwe en P.J. Verstracte, <i>De Oorlogsbedevaarten.</i> <i>Kroniek van de 'vergeten' IJzerbedevaarten 1940-1944</i> (A. Van den Abeele)	172-174
P. Donche, <i>Geschiedenis en genealogie van de familie Donche,</i> <i>1365-2004</i> (A. Van den Abeele)	175-178
N. Geirnaert, <i>Portret & document</i> (S. Vandenberghe)	178-182
C. Heck (e.a.), <i>La peinture de Flandre et de France du Nord</i> <i>aux XVe et au début du XVIe siècle</i> (L. Devlieghe)	352-354
I. Demarez, <i>Meulebeke. Wel en wee tot 1850</i> (S. Blommaert)	354-355

KRONIEK

183-192, 356-380

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Doornhut 28, 8310 Brugge

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

www.gvgb.be

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 20. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20% op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR :

L. Devliegheer (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), L. Monbaliu (penningmeester), L. Vandamme (redactiesecretaris), M. Cloet, I. De Jaegere, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, K. Priem, P. Trio, A. Van den Abeele, C. Vandenbroeke, M. Vandermaesen, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuysse.

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Doornhut 28, 8310 Brugge

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

www.gvgb.be

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 20. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20% op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR :

L. Devliegheer (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), L. Monbalieu (penningmeester), L. Vandamme (redactiesecretaris), M. Cloet, I. De Jaegere, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, K. Priem, P. Trio, A. Van den Abeele, C. Vandebroek, M. Vandermaesen, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuysse.

Met de steun van:

